

ГЕОГРАФИЯ

ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ОСИЁИ МИЁНА ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ЎЗБЕКИСТОН

*Вазорати таълими халқи Республикаи Ўзбекистон ба сифати
китоби дарсӣ барои донишомӯзони синфҳои 7-уми мактабҳои таълими
миёнаи умумӣ тасдиқ намудааст*

Нашри чоруми такмилёфта ва пурашуда

ХОНАИ ЭҶОДИИ ТАБЪУ НАШРИ „О‘ҚИТУВЧИ“
ТОШКАНД — 2017

УЎК: 91(075.3)
КБК 26.82я72
Г 38

Муаллифон:

Қисми I. ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ОСИЁИ МИЁНА

П. Фуломов — номзади илмҳои география, дотсент;
Ҳ. Ваҳобов — доктори илмҳои география, профессор.

Қисми II. ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ЎЗБЕКИСТОН

П. Баратов — номзади илмҳои география, профессор;
М. Маматқулов — доктори илмҳои география, профессор.

Муқарризон:

Ш. Зокиров — номзади илмҳои география, дотсенти факултети географияи ДМУЎз;
В. Федорко — муаллими географияи мактаби рақами 233-юми шаҳри Тошканд;
М. Авезов — муаллими географияи мактаби рақами 278-уми шаҳри Тошканд;
М. Маҳманазарова — муаллими географияи тоифаи олии мактаби рақами 258-уми шаҳри Тошканд;
М. Тиллабоева — сардори шўъбаи фанҳои табиии МТР.

Тарҷумон:

Абдуллоҳи Тоҳириён — номзади илмҳои таърих.

**Аз ҳисоби маблағҳои Бунёди мақсадноки китоби
Республика барои иҷора чоп шудааст**

ISBN 978-9943-22-096-6

© П. Фуломов ва диг.
© „O‘qituvchi“ NMIU, 2017
© ХЭТН „O‘qituvchi“, нашри
такмилёфта ва пуррашуда, 2017

МУҚАДДИМА

Донишомӯзони азиз! Шумо ҳангоми шиносӣ ба курси «географияи табиӣи материкҳо ва уқёнусҳо» дар синфи 6-ум рангорангии сатҳи Замин, нотакрор будани табиати ҳар як материк ва уқёнус, таърихи тағйирёбии ҳар як қитъаро донистед. Маҷмӯъҳои географиро омӯхтед. Ҳамчунин, бо масъалаҳои робита ва таъсири мутақобилаи табиат ва инсон, истифодаи табиат аз ҷониби инсон, муаммоҳои ҳифзи табиат шинос шудед.

Дар синфи 7-ум Шумо географияи табиӣи кишвари табиӣ-географияи Осиёи Миёнаро, ки дар он мамлакати мо — Республикаи Ўзбекистон ҷойгир аст, инчунин бевосита географияи табиӣи Ватани моро меомӯсед. Бо масъалаҳои мавқеи географияи Осиёи Миёна, хусусиятҳои хос, соҳти геологӣ, релеф, канданиҳои ғоиданок, иқлим, обҳо, хокҳо, растанӣҳо, олами ҳайвонот, истифодаи оқилона аз табиат ва сарватҳои он шинос мешавед. Дар баробари ҳамин, истифодаи харитаро ҳангоми омӯзиши география, навъҳои онро, истифодаи харитаҳои топографиро дониста мегиред. Илова бар ин, дар бораи вақти маҳаллӣ, минтақаҳои соат, омилҳои, ки иқлимро ҳосил мекунанд, хокҳо соҳиби мафҳумҳои умумӣ мегардед.

Баъди географияи табиӣи Осиёи Миёнаро омӯхта, соҳиби донишҳои кофии географӣ шуданатон, аз нимаи дуҷуми соли хониш сар карда, ба омӯзиши чуқури географияи табиӣи Ватани азизи мо — Ўзбекистон сар мекунед. Зимни он мавқеи Ватани моро дар харитаи географияи ҷаҳон, тақсимои маъмури, соҳти геологӣ, релеф, канданиҳои ғоиданок, хусусиятҳои иқлим, обҳои дохилӣ, хокҳо, растанӣҳо, олами ҳайвоноти онро хоҳед донист.

Дар ҷараёни омӯхтани маҷмӯъҳои табиӣи мамлакати мо Шумо дар бораи аз ҳамдигар ҷӣ гуна тафовут доштани табиати қисмҳои гуногуни Ватани мо, ҷӣ гуна истифода шудани табиат ва сарватҳои он дар он қисмҳо, ҷӣ гуна мавриди муҳофизат қарор гирифтани табиат маълумот мегиред. Мафҳум ва истилоҳоте, ки онро бояд донед, бо ҳарфҳои барҷаста ё моил дода шудаанд. Барои санҷидани дараҷаи азхудкунии мавзӯё «Савол ва супоришҳо» дода шудаанд. Барои ба ин саволҳо ҷавоб додан, супоришҳоро иҷро намудан аз атласи географӣ, ки махсус барои донишомӯзони синфи 7-ум нашр шудааст, истифода баред.

ҚИСМИ I

ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ
ОСИЁИ МИЁНА

§ 1. МАФҲУМ ДАР БОРАИ КИШВАРИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ ОСИЁИ МИЁНА

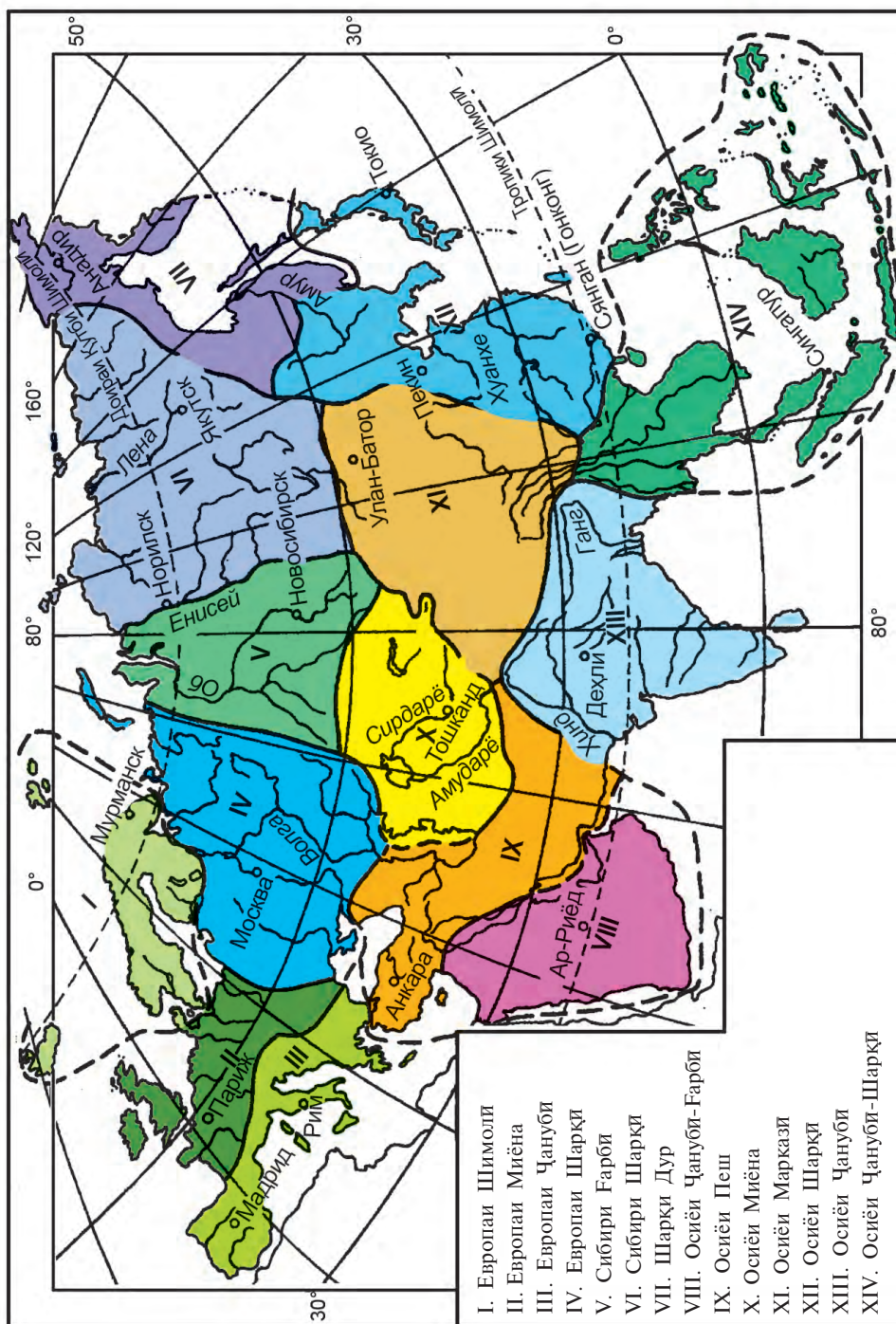
1. *Ноҳиябандии табиӣ-географӣ гуфта чиро мефаҳмед?*
2. *Дар ноҳиябандии ҳудудҳои табиӣ-географӣ кадом аломат, хусусиятҳои табиӣ ба асос гирифта мешаванд?*
3. *Дар Евросиё кадом кишварҳои табиӣ-географӣ ҷудо карда шудаанд?*

Бачаҳо! Шумо ҳангоми омӯхтани курси «Географияи табиии материкҳо ва уқёнусҳо» дар бораи ноҳиябандии табиӣ-географӣ маълумот гирифтед. Аз он доништа гирифтед, ки аз рӯйи хусусиятҳои табиии ҳудуди материки Евросиё ба якчанд кишварҳои табиӣ-географӣ тақсим мешавад (расми 1). Акнун яке аз чунин кишварҳои табиӣ-географӣ — Осии Миёнаро меомӯзем.

Кишвари табиии Осии Миёна маҷмӯи калони табиӣ-географӣ мебошад, ки дорои шароити табиӣ, хусусиятҳои ба худ хоси табиӣ-географӣ буда, аз дигар кишварҳо бо сарҳадҳои табиии худ ҷудо шуда меистад.

Бачаҳо, Шумо аз харитаи табиии Евросиё ба сарзамине, ки Осии Миёна ҷойгир аст, эътибор диҳед. Дар он, аз рӯйи соҳти релеф, ба се қисм ҷудо будани Осии Миёнаро мебинед. Қисми ғарбии кишвар аз пастҳамвориҳои васеъ, ки биёбонҳо ишғол намудаанд, қисми шимолии он аз теппа ва ҳамвориҳои иборат аз биёбон, нимбиёбон ва даштҳо, қисмҳои шарқӣ ва ҷанубии он аз кӯҳҳои баланди осмонбӯс иборат мебошанд. (Аз харита муайян кунед, ки кадом пастҳамворӣ, кӯҳҳои паст, теппаҳо, кӯҳҳо мавҷуданд).

Осии Миёна қариб дар маркази материки Евросиё ҷойгир шуда, кишвари хеле калони дорои ҳавзаи сарбаста мебошад. Иқлимаш хушк ва континенталӣ. Зимистон нисбатан сард. Дар

Расми 1. Кишварҳои табиғ-географии Евросиё.

қисми шимолӣ-шарқии он то -50°C хунук шудан мушоҳида шудааст. Тобистон хеле гарм. Дар Тирмиз ҳарорат то $+50^{\circ}\text{C}$, дар Қорақум то $+54^{\circ}\text{C}$ мушоҳида шудааст. Биёбонҳои беоб ба ҳазорҳо километр тўл мекашад. Дар баробари ҳамин, дар кўҳҳои воқеъ дар шарқ, масоҳати хеле азимро барфҳо ва пирияхҳои абади пўшониданд. Табиат дар кишвар аз марғзор ва даштҳои алафаш гуногун дар шимол, то ба субтропики хушк дар ҷануб тағйир меёбад.

Дар Осиёи Миёна ёдгориҳои меъморӣ таърихӣ, шаҳр-музейҳои мавҷуданд, ки дар тамоми ҷаҳон шўҳрат пайдо карданд. Бухоро, Самарқанд, Хева шаҳрҳои мебошанд, ки машҳури олам шудаанд. Аз кишвари Осиёи Миёна олимони зиёде аз қабилҳои Аҳмад ал-Фарғонӣ, Абӯнасор Форобӣ, Абӯрайҳон Берунӣ, Абӯабдулло Муҳаммад ибни Мусо ал-Хоразмӣ, Абӯали ибни Сино, ки ба равнақи илму фанни ҷаҳонӣ саҳми сазовор гузоштаанд, саркардаҳои номдор ба монанди Амир Темур, Ҷалолиддин Мангубердӣ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Шайбонихон, шоирони бузург аз қабилҳои Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ, Алишер Навоӣ, Бобораҳим Машраб, мутафаккирони ҳадисшинос чун Имом ал-Бухорӣ, алҳаким ат-Тирмизӣ, Баҳоуддин Нақшбанд ба воя расидаанд.

Савол ва супоришҳо

1. Аз расми 1 истифода бурда, номи кишварҳои бо Евросиё ҳамсарҳадро гўед ва ба дафтарадон нависед.
2. Сарҳадҳои кишварҳои табиӣ-географии Евросиё аз рўйи кадом аломатҳои табиӣ гузаронида шудаанд?
3. Аз одамони бузурги ин кишвар кихоро медонед?

§ 2.

МАВҶЕИ ГЕОГРАФИ, САРҲАДҶО ВА ХУСУСИЯТҶОИ БА ХУД ХОСИ КИШВАРИ ТАБИИИ ОСИЁИ МИЁНА

1. *Аз харита кишварҳои бо кишвари Осиёи Миёна ҳамсояро нишон дода, онҳоро номбар кунед.*
2. *Бо ёрии миқёс масофаро аз Тошканд то уқёнусҳои Ҳинд, Атлантика ва Яхбастаи Шимолӣ муайян кунед.*

Осиёи Миёна дар маркази материки Евросиё ҷойгир шудааст. Нуқтаи интиҳории шимолии кишвар дар $53,8^{\circ}$ арзи шимолӣ, дар наздикии Айиртов, нуқтаи интиҳории ҷанубии он дар водии Ҳарируд, воқеъ дар ҷойи пайвастиши кўҳи Нишопур бо

қаторкўҳи Сафедкўҳ, ки шоҳаи ғарбии кўҳҳои Ҳиндукуш мебошад (34° арзи шимоли), нуқтаи интиҳории ғарбии он дар димоғи Тубқарағайи ($50,3^\circ$ тўли шарқӣ) воқеъ дар нимқазираи Манқишлоқи баҳри Каспий ва нуқтаи интиҳории шарқии он дар водии дарёи Қора Иртиш, воқеъ дар доманаи кўҳҳои Савир ($85,6^\circ$ тўли шарқӣ) ҷойгир шудаанд. Аз шимол ба самти ҷануб 2200 км ва аз ғарб ба самти шарқ наздик ба 2750 км тўл кашидааст.

Арзи географии кишвари Осиёи Миёна ба арзи географии кишвари Европайи Ҷанубӣ, кўҳҳои Атласи Африка рост меояд. Мамлакатҳои он ҷойҳо дорои табиати мўътадил ва субтропиканд. Бинобар дар маркази материки калон, дур аз баҳру уқёнусҳо ҷойгир буданаш, Осиёи Миёна хеле хушк аст.

Сарҳади кишвар хеле мураккаб. Дар ҷануб ва шарқ сарҳад аз обтақсимкунакҳои кўҳӣ мегузарад. Чунки ин кўҳҳо, сарҳадҳои иқлимӣ ва гидрографикӣ ба ҳисоб мераванд. Лекин муайян намудани сарҳадҳои шимоли ғарбӣ, шимоли ва шимоли шарқӣ мураккаб аст. Дар ин ҷойҳо сарҳади иқлимӣ қариб вучуд надорад. Барои ҳамин, дар ин ҳудудҳо сарҳадҳои тектоникӣ чун асос қабул мешаванд.

Ҳамин тавр, сарҳадҳои кишвари Осиёи Миёнаро чунин муайян намудан мумкин аст. Дар ғарб соҳилҳои баҳри Каспий сарҳад аст. Сарҳади шимоли ғарбӣ аз ҷанубтари резишгоҳи дарёи Эмба сар шуда, қад-қади нуқтаҳои шимолии платои Устюрт мегузарад ва то доманаи ҷанубии кўҳҳои Муғочар мерасад. Ин сарҳад ба сарҳади платформаи Европайи Шарқӣ ва платформаи ҷавони Турон рост меояд. Сарҳад дар 58° тўли шарқӣ ва 48° арзи шимоли ба шимол тоб хўрда, ба самти шимоли шарқӣ то ба Қустанай давом карда, аз он ба Айиртов меравад. Сипас сарҳад ба самти шарқ ва ҷануби шарқ қад-қади доманаҳои шимолии пасткўҳҳои Қазоқистон давом ёфта, дар сарҳади Қазоқистон — Хитой то ба доманаи шимолии кўҳҳои Савир мерасад.

Сарҳади шарқӣ аз кўҳҳои Савир, Ўркашар, Мойлитоғ, Ҷунгория, Борохоро, қаторкўҳҳои Ирен-Хабирга, доманакўҳҳои Аденкур, обтақсимкунакҳои қаторкўҳҳои Қарат, Холиқтоғ гузашта, то ба бастаи кўҳи Хонтангрӣ мерасад. Баъд аз обтақсимкунакҳои Кўкшағал, Отбоши гузашта, ба қаторкўҳи Фарғона мечаспад, сипас қад-қади қисми шарқии Олой ва қаторкўҳи Сарикўл гузашта, ба кўҳи Ҳиндукўш мечаспад.

Сарҳади ҷанубӣ қад-қади обтақсимкунакҳои қаторкўҳҳои Ҳиндукуш, Сафедкўҳ, Нишопур гузашта, бо соҳили баҳри Каспий мечаспад. (Аз харита ин сарҳадҳоро бинед).

Хусусиятҳои табиӣ, ки барои ба кишвари алоҳидаи табиӣ-географӣ ҷудо намудани Осиёи Миёна асос мешаванд, инҳо мебошанд:

1. Осиёи Миёна дур аз уқёнусҳо, дар маркази материк ҷойгир шудааст. Масофа то ба наздиктарин уқёнус — уқёнуси Ҳинд бештар аз 1000 км аст.

2. Иқлими он — континенталии буда, зимистон хеле сард, тобистон хеле гарм ва камбориш.

3. Кишвари аз ҷиҳати географӣ яклухти сарбаста, ки обҳои он берун намеравад (ғайр аз қисми хурди шимолӣ-шарқӣ).

4. Дар табиати он шадидҳои ба худ хос мавҷуданд, яъне дар ин ҷо дар баробари фуруҳамии аз сатҳи баҳр 132 м пасти Қорағиё, кӯҳҳои ҳастанд, ки баландии онҳо аз 7000 м баланд аст. Боришот дар биёбон то ба 70—80 мм, дар кӯҳҳо то ба 1000 мм мерасад. Зимистон дар қисми шимолӣ шарқӣ он сармои -50°C , тобистон дар ҷануб гармии то $+50^{\circ}\text{C}$ ба мушоҳида мерасад.

5. Тарафҳои ҷануб ва шарқӣ он бо кӯҳҳои баланд печонида шудаанд. Тарафҳои шимолӣ ва шимолӣ ғарбӣ аз ҳамвориҳо иборат аст. Аз ғарб шамолҳои илиқ, аз шимол шамолҳои сард ва хушк бемалол дохил мешаванд. Шамолҳои ғарбӣ ба ёнаҳои ғарбии кӯҳҳо боришоти зиёд меоранд. Дар кӯҳҳои баланд барф, пирях ҷамъ шуда, тобистон ба дарёҳо об медиҳанд.

6. Дар ин ҷо, ҳам регҳои сайёри бе растанӣ, ҳам чакалакзорҳои касногузар, ҳам водиҳои иборат аз киштзор ва боғчоро низ дучор омадан мумкин аст.

7. Кишвари сарбастаи гидрографикӣ будани Осиёи Миёна ва аз шарқу ҷануб бо кӯҳҳо ихота будани он, сабаби таркиб ёфтани вазъияти аз ҷиҳати экологӣ ноқулай шудааст.

Савол ва супоришҳо

1. Аз харита сарҳадҳои Осиёи Миёнаро ёбед ва ба онҳо тавсиф диҳед
2. Дар бораи мавқеи географии кишвар чӣ медонед?
3. Дар харитаи ангорӣ кишварҳои табиӣи Евросиё масофаи аз Тошканд то уқёнусҳои Ҳинд, Атлантика, Яхбастаи Шимолӣ ва Оромро чен кунед ва нависта монед.

§ 3. ТАЪРИХИ ТАДҚИҚИ ГЕОГРАФИИ ОСИЁИ МИЁНА

1. Дар бораи «Роҳи Бузурги абрешим» чиҳоро медонед?
2. Аз алломаҳое, ки табиати Осиеи Миёнаро омӯхтаанд, киро медонед?
3. Кадом давлатҳои қадимро, ки дар ҳудуди Осиеи Миёна буданд, аз дарсҳои «Таърихи Ўзбекистон» омӯхтаед?

Омӯхтани табиати Осиеи Миёна аз давраҳои хеле қадим сар шудааст. Чунки Осиеи Миёна дар роҳи муҳими савдои байналхалқии байни давлатҳои Ғарб ва Шарқ ҷойгир аст.

Нахустин маълумотҳоро дар бораи Осиеи Миёна дар асарҳои Геродот, Страбон, Арриан, Птолемей ва дигарон дучор омадан мумкин. Таърихи омӯзиши географии табиати Осиеи Миёна аз якҷанд зина иборат.

Зинаи якум — давраи мавҷудияти «Роҳи Бузурги абрешим». Роҳи абрешим аз асри II пеш аз милод то асри XVI милоди роҳи асосии савдо ба ҳисоб мерафт. Дар ин давр, табиати Осиеи Миёна аз ҷониби олимони хитой, араб ва Осиеи Миёна омӯхта шуд.

Сайёҳи Хитой Чжан Сян дар давоми 13 сол (солҳои 138—126 пеш аз милод) табиат, аҳоли ва хоҷагии атрофия Иссиққўл, Фарғона ва Хоразмро омӯхт. Дар асри VII милоди Сян Сзан дар давоми 16 сол (солҳои 629—645) табиати ҳудудҳои Тёншон, Еттисув, водии Чу, Тошканд, Самарқанд ва Помирро омӯхта, асари муҳими географӣ навишта боқӣ гузоштааст.

Дар асрҳои миёна табиати Осиеи Миёна аз ҷониби олимони араб омӯхта шудааст. Аз тарафи сайёҳон ва олимони араб дар бораи табиат ва кишварҳои табиӣ-географии Осиеи Миёна маълумотҳои зиёди географӣ боқӣ мондаанд. Абулҳасан Али Маъсудӣ (асри X) дар бораи географияи Осиеи Миёна ва Кафказ асар навиштааст, ҳамчунин Абӯисҳоқ Истаҳрӣ (асри X) асари «Китоби иқлимҳо», Ёқут ибн Абдулло (асрҳои XII—XIII) асари «Рӯйхати мамлакатҳо аз рӯи алифбо»-ро навиштаанд.

Дар омӯхтани табиати Осиеи Миёна олимони маҳалли ҳам хеле саҳми калон гузоштаанд. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмӣ (асри IX) ба географияи Осиеи Миёна асос гузоштааст. Асари вай «Тасвири Замин», ки соли 1878 ба забони русӣ тарҷума шудааст, мукамалтарин асари географии замони худ ҳисоб мешуд. Дар бораи табиат, сохти геологӣ, канданиҳои фойданок, хоҷагӣ, таърихи Осиеи Миёна олими бузург Абӯрайҳон

Беруни (асрҳои X—XI) маълумотҳои пураризиш боқӣ гузоштааст. Дар харитаи ҷаҳонии вай бисёр ҷойҳои Осиёи Миёна ва номи онҳо дода шудааст. Муҳаммад Кошғарӣ (асри XI) ҳам Осиёи Миёна ва табиати онро омӯхта, дар асари машҳури худ «Девони лугатут турк» дар бораи номи бисёр ҷойҳо ва мафҳумҳои географии маълумот додааст. Заҳириддин Муҳаммад Бобур (асрҳои XV—XVI) дар асари худ «Бобурнома» дар бораи табиати Осиёи Миёна, хусусан, дар бораи ҷой ва маҳалҳои водии Фарғона маълумотҳои муҳим овардааст.

Зинаи дуом — ин давр муддати аз арафаи истилои Осиёи Миёна аз ҷониби империяи Россия то табaddулоти Октябрро дар бар мегирад. Осиёи Миёна дар ин давра ҳаматарафа бо мақсадҳои гуногун, аз ҷумла бо мақсадҳои ҷарбӣ омӯхта шуд. То истилои империяи Россия табиати Осиёи Миёна аз тарафи И.Хохлов (1620), Б.Пазухин (1669—1673), Беневини (1718—1725), Ф.Ефремов, Г.С.Карелин ва дигарон омӯхта шуд. Онҳо асосан, табиати Хоразм, Қорақум, Қизилқум, Қазоқистони Марказӣ, баҳри Аралро омӯхтанд. Баъди ба мустамликаи Россия табдил ёфтани Осиёи Миёна ба мақсади бештар ва пурратар истифода бурдани сарватҳои табиӣ он, омӯзиши табиати он боз ҳам ривож ёфт. Дар ин давр, табиат, хоҷагии кишварро П.П.Семёнов-Тяншанский (1856—1897), Н.А.Северсов (1864—1878), А.Р.-Федченко (1868—1871), И.В.Мушкетов (1877—1880), В.А.Обручев, Л.С.Берг ва дигарон омӯхтанд. Дар натиҷа, соҳти геологӣи Осиёи Миёна, канданиҳои фойданок, растанӣ, олами ҳайвоноти он маълумотҳои муҳими илмӣ ба даст оварда шуд.

Зинаи сеюм давраи аз табaddулоти октябрӣ то ба истиқлолият ноил шудани Ўзбекистонро дар бар мегирад. Дар ин давр, сарватҳои табиӣи Осиёи Миёна бо суръати хеле баланд аз худ шуданд. Геология, релеф, иқлим, обҳои дохилӣ, хок, растанӣ ва олами ҳайвонот, кишварҳои табиӣ-географии он ҳаматарафа омӯхта шуданд. Дар омӯзиши табиати Осиёи Миёна Н.Л.Корженевский, Д.И.Шербаков, Д.В.Наливкин, Ҳ.М.Абдуллоев, Қ.Зокиров, Т.Зоҳидов, С.С.Шулс, Л.Н.Бабушкин, Н.Д.Долимов, М.Қориев, Ҳ.Ҳасанов, Н.А.Когай ва дигарон саҳми калон гузоштанд.

Баъди ба истиқлолият ноил шудани мамлакати мо тадқиқотҳои географӣ ба омӯзиши масъалаҳои истифодаи дуруст аз табиат ва боигариҳои он, муҳофизати он нигаронда шуданд. Хусусан, ба омӯхтани масъалаҳои боигариҳои об ва муҳофизати он, тоза нигоҳ доштани муҳити атроф, ҷараёнҳои табиӣ-географӣ, муносибати инсон ва табиат эътибор дода мешавад.

Савол ва супоришҳо

1. Гўед, ки дар давраи мустамликадорӣ табиати Осиёи Миёнаро киҳо омўхтаанд?
2. Хусусиятҳои ба худ хоси омўзиши табиати Осиёи Миёна дар давраи собиқ Иттифоқи Советӣ аз чӣ иборат буд?
3. Имрӯзҳо тадқиқотҳои географӣ ба чӣ нигаронида шудаанд?

§ 4.

АҲОЛӢ ВА ҲАРИТАӢ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА

1. *Ҳаритаи сиёсии ҷаҳон гуфта чиро мефаҳмед?*
2. *Давлатҳои ҳамсояи Ўзбекистон ва пойтахти онҳоро номбар кунед.*

1. Аҳоли. Ба аҳолии таҳҷойии Осиёи Миёна ўзбекҳо, тоҷикон, қазоқҳо, қирғизҳо, туркманҳо, қароқалпоқҳо, афғонҳо, форсҳо дохил мешаванд.

Халқҳои Осиёи Миёна бо аллома ва саркардаҳои бузурги худ, ки ба илм ва маданияти ҷаҳон, илми давлатдорӣ ҳиссаи калон гузоштаанд, фахр мекунанд (Нақл кунед, ки Шумо аз зумраи чунин инсонҳои бузург кӣҳоро медонед?).

Дар Осиёи Миёна ба ғайр аз миллатҳои таҳҷойӣ русҳо, тоҷорҳо, яҳудиён, украинҳо, бошқирдҳо, корейсҳо, уйғурҳо, туркҳо ва дигар миллатҳо ҳам мавҷуданд, ки онҳо дар вақту замонҳои гуногун кӯчида омадаанд. Дар замони ҳозира аҳолии Осиёи Миёна, бештар аз 75 миллион нафар аст.

Бинобар дар зонаҳои биёбон ва нимбиёбон ҷойгир будани Осиёи Миёна, аҳоли аз азал дар водиҳо, соҳили манбаъҳои оби — дарёҳо, воҳаҳо ба ҳам қарину наздик зистанро омўхтаанд. Табиати Осиёи Миёна, ҳаёти ин ҷо халқҳоро дар ҳамин руҳия тарбия намудааст. Аллома-мутафаккирони бузурги осиемиёнаги — Абӯабдулло Рӯдакӣ, Алишер Навоӣ, Махтумқули, Абай, Тухтагул халқҳоро даъват мекарданд, ки ба ҳам бо меҳру оқибат, дӯстиву бародарӣ зоҳир намуда зиндагӣ кунанд. Ин гуна даъват дар замони ҳозира аҳамияти боз муҳимтар касб мекунад.

2. Ҳаритаи сиёсӣ. *Ҳаритае, ки ҳолати давлатҳои ҷаҳон ё як қисми ҷаҳонро дар як давраи муайяни таърихӣ акс мекунад, харитаи сиёсӣ номида мешавад.* Ҳаритаҳои сиёсӣ, дар асоси инқилобҳо, ҷангҳо ва мувофиқати байни давлатҳо тағйир дода шуда, аз нав таркиб ёфта меистанд.

Дар таркиббӯии харитаи сиёсии Осиёи Миёна дар давоми ду асри охирин якчанд зинаҳоро ҷудо кардан мумкин аст. *Зинаи якум*, давраи арафаи аз тарафи империяи Россия истило намудани Осиёи Миёнаро дар бар мегирад. Дар ин зина, дар Осиёи

Миёна се давлати калон — хонии Қўқанд, хонии Хева ва аморати Бухоро мавҷуд буданд. *Зинаи дујом*, давраи мустамликаро дар бар мегирад. Дар ин зина Осиёи Миёна ба таркиби генерал-губернатории Осиёи Миёнаи империяи Россия дохил буд ва аз ду хони (Хева ва Бухоро), инчунин уезди Қўқанд иборат буд. *Зинаи сејом*, давраи хеле қўтоҳро (1917—1920/22) дар бар мегирад. Дар ин зина, дар Осиёи Миёна се давлати мустақил пайдо шуд: мухторияти Туркистон (Қўқанд), республикаҳои Бухоро ва Хоразм. *Зинаи чаҳорум*, солҳои 1924—1991-ро дар бар мегирад. Дар ин давр, дар ҳудуди Осиёи Миёна 5 республикаи иттифоқӣ ташкил карда шуд: Ўзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркменистон. Ҷануби кишвар ба таркиби давлатҳои Афғонистон ва Эрон дохил мешавад. *Зинаи панҷум* аз соли 1991 сар мешавад. Дар ин давр, дар натиҷаи парокандашавии собиқ Иттифоқ, дар Осиёи Миёна ба ҷойи республикаҳои иттифоқӣ давлатҳои мустақил — Ўзбекистон, Қазоқистон, Тоҷикистон, Туркменистон ва Қирғизистон ташкил ёфтанд.

Савол ва супоришҳо

1. Пеш аз истилои империяи Россия дар ҳудуди Осиёи Миёна кадом давлатҳо буданд?
2. Баъди ба мустамлика табдил ёфтани Осиёи Миёна он аз кадом воҳидҳои маъмури иборат буд?
3. Ба пайдо шудани харитаи сиёсии ҳозираи Осиёи Миёна чи сабаб шудааст?
4. Дар харитаи ангории Евросиё давлатҳои Осиёи Миёна ва сарҳади давлатҳои ҳамсояи ҳар яки онро тасвир карда, номи онҳоро нависед.

§ 5.

МАФҲУМ ДАР БОРАИ ХАРИТАҲОИ ГЕОГРАФИЙ, АНДОЗАҲОИ ХАРИТА (ПРОЕКЦИЯҲО)

1. *Харитаи географӣ чист? Онҳо аз рӯйи мазмун аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд?*
2. *Харитаҳо аз рӯйи бузургии ҳудуди тасвируда ва миқёс чӣ фарқ доранд?*
3. *Тасвири сатҳи Замин дар харита ва глобус аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд?*

Ҳатогихо дар харитаҳо. Андозаҳои тартиб додани харита. Бе глобус ва харитаи табиӣ ҷаҳон тасаввур намудани география душвор аст. Медонед, ки глобус модели Замин аст. Дар глобус сатҳи Замин — хушкӣ, уқёнусҳо, баҳрҳо, ҷазираҳо аслан дар сайёра чӣ гунае, ки бошанд, дар ҳамон шакл, вале ба андозаи

хеле хурд тасвир ёфтаанд. Вақте ки объектҳои дар табиатбуда хеле хурд карда тасвир меёбанд, бисёр чизҳоро нишон додан аз имкон берун мешавад. Аз ҳамин сабаб, барои тасвири сатҳи Замин ва объектҳои географии он аз харитаҳои географии истифода бурда мешавад. Харитаҳои географии усули асосии тасвир намудани объектҳои географии сатҳи Замин ба ҳисоб меравад. Вале дар харитаҳои географии сатҳи барҷастаи Замин дар сатҳи ҳамвор тасвир меёбад. Дар харитаи ҷаҳон сатҳи Замин айнан дар сатҳи ҳамвор тасвир шудааст. Дар натиҷа, дар харитаи географии лозим меояд, ки баъзе қисмҳои сатҳи Замин дароз, баъзе қисмҳои он ихтисор карда шаванд.

Барои ҳамин, қиёфаи объектҳои географии дар глобус ва харитаҳо аз ҳам фарқ мекунанд.

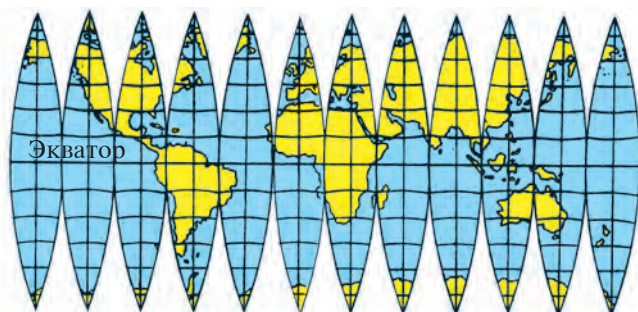
Барои дар сатҳи ҳамвор тасвир намудани сатҳи барҷастаи Замин аз андозаҳои харита истифода бурда мешавад. **Андозаҳои харита усулҳои математикии тасвири сатҳи барҷастаи сайёра дар сатҳи ҳамвор аст.** Ҳангоми ба сатҳи ҳамвор тасвир намудани сатҳи барҷастаи Замин, дар тасвир фосилаҳо рӯй медиҳад. Барои пур кардани фосилаҳо, одатан дароз кардани тасвирҳои харита лозим меояд. Дар натиҷа, дар кунҷҳо, дарозии хатҳо, майдонҳо, шакли объектҳо ба хатогиҳо роҳ дода мешавад. Ҳангоми ба сатҳи ҳамвор — харита тасвир намудани сатҳи барҷастаи Замин кӯшиш карда мешавад, ки то қадри имкон ин хатоҳо кам бошанд ва дар ҳоли имконпазир умуман набошанд. Ба ҳамин мақсад, аз андозаҳои гуногуни харита истифода бурда мешавад, ки асосан се навъанд:

1. *Андозаҳои баробаркунҷ.* Кунҷҳое, ки дар харита бо чунин андозаҳо офарида шудаанд, бо глобус, яъне бо кунҷҳои маҳал баробар мешаванд. Дар харитаҳое, ки дар асоси андозаҳои баробаркунҷӣ тартиб ёфтаанд, муайян намудани самтҳо қулай, вале дар тасвири масоҳат ва масофаҳо ба хатоҳо роҳ дода мешавад.

2. *Ҳангоми истифода аз андозаҳои баробармасоҳат ё барбарҳаҷм* масоҳати материкҳо, давлатҳо, баҳрҳо, ҷазираҳо ва ғайра беҳато тасвир меёбад. Лекин дар тасвири кунҷ ва шаклҳо ба хатогиҳо роҳ дода мешавад. Аз харитаҳои баробармасоҳат, масоҳати объектҳои географии чен карда мешавад.

3. Дар харитаҳое, ки дар асоси андозаҳои ихтиёри тартиб дода мешаванд, ҳам кунҷҳо, ҳам масоҳат бо хатогиҳо тасвир меёбанд, лекин хатоги камтар мешавад. Аз андозаҳои ихтиёри андозаи баробармасофа бештар истифода мешавад. Дар чунин харитаҳо миқёси дарозии танҳо дар як меридиан (одатан меридиани миёна) ё хати параллел нигоҳ дошта мешавад.

Сатҳи глобус, ки аз рӯйи меридианҳо ба порчаҳо тақсим шудааст.

Харитаи ҷаҳон, ки аз пайвастунии порчаҳо ҳосил шудааст.

Расми 2. Ин харита бо глобус муқоиса шавад, хатоҳо дақиқ дида мешаванд.

Ҳангоми ба сатҳи ҳамвор (коғаз) тасвир намудани шабакаи меридиан ва параллели сатҳи барҷастаи Замин, аз сатҳҳо ва шаклҳои ёрирасони геометрӣ, ба монанди цилиндр, конус, ҳамворӣ ва ғайра истифода бурда мешавад.

Андозаҳои харита вобаста ба навъи истифодашудаи сатҳҳои ёрирасони геометрӣ, ба андозаҳои *конусшакл*, *цилиндршакл*, *азимутӣ* ҷудо мешаванд. Дар харитаҳое, ки бо андозаҳои цилиндршакл тартиб дода шудаанд, меридиан ва параллелҳо шабака ҳосил мекунанд, ки аз хатҳои рости ҳамдигарро дар кунҷи 90° бурранда иборат аст. Бо ёрии ин гуна андозаҳо, аксаран харитаҳои ҷаҳон тартиб дода мешаванд. Материкҳо, баъзе давлатҳо, асосан бо ёрии андозаҳои конусшакл тасвир карда мешаванд.

Харитаҳои Ўзбекистон бо истифода аз андозаи конусшакли рост, баробаргараф тартиб дода шудаанд.

Савол ва супоришҳо

1. Хушкӣ, укёнусҳо, баҳрҳо, ҷазираҳо дар глобус чӣ хел тасвир карда мешаванд?
2. Ҳангоми ба сатҳи ҳамвор — харита тасвир намудани сатҳи барҷастаи Замин ба чӣ гуна хатогиҳо роҳ дода мешавад?
3. Андоза (проексия)-ҳои харита чист? Муайян намоед, ки кадом навъи андозаҳои харита ҳастанд?

§ 6. ХАРИТАҲОИ ГЕОГРАФИ ВА АЛОМАТҲОИ ШАРТИИ ОНҲО

1. *Миқёс чист?*
2. *Қадам навъи харитаҳоро медонед?*
3. *Шабакани дараҷа, арз ва тўли географӣ чист?*

Бинобар тасвир ёфтани воқеа ва ҳодисаҳои гуногун дар харитаи географӣ, онҳо хеле гуногун мешаванд. Пеш аз ба навъҳо ҷудо кардани харитаҳо мафҳумҳои умумиро дар бораи онҳо дида мебароем. Барои дуруст фаҳмидани харитаҳои географӣ ва бо онҳо кор карда тавоништан, мазмуни мафҳумҳои плани маҳал, харита, аэросурат, сурати кайҳониро хуб донистан лозим.

Плани маҳал — нақшаи бо миқёси калон (1:5000 ва аз он бузургтар) кашидашудаи маҳал аст. Дар план ҷойҳои хурд-хурди масоҳатан начандон калон тасвир меёбанд (расми 3).

Харита — тасвири хурдкардашуда ва умумикардашудаи Замин ва дигар сайёраҳо, ки бо аломатҳои шартӣ дар сатҳи ҳамвор сабт шудаанд. Дар харита воқеа ва ҳодисаҳои табиӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ тасвир меёбанд (расми 4).

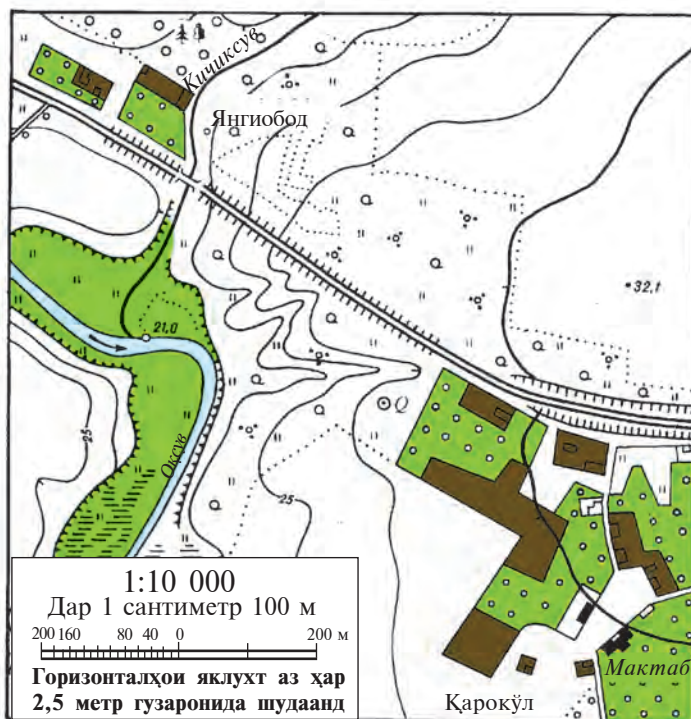
Аэросурат — тасвири бо ёрии самолёт ва дигар асбобҳои парвозкунанда гирифташудаи сатҳи Замин ё як қисми он.

Сурати кайҳонӣ — тасвири бо ёрии киштиҳои кайҳонӣ гирифташудаи Замин ва дигар сайёраҳо дар соҳаҳои гуногуни фан ва хоҷагии халқ васеъ истифода бурда мешавад (расми 5).

Ҳар як план, харита, аэросурат, сурати кайҳонӣ дорои миқёси муайян мешавад. (Аз географияи синфи 5-ум ҷи будани миқёсро ба хотир оред).

Аломатҳои шартӣ харитаҳо. Воқеа ва ҳодисаҳо дар ҳама харитаҳо ҳам бо аломатҳои шартӣ муайяне тасвир карда мешаванд. Аломатҳои шартӣ яке аз хусусиятҳои муҳимест, ки харитаҳоро аз дигар манбаъҳои маълумотҳои географӣ, яъне аэросурат, сурати кайҳонӣ, ҷадвал ва ҳоказо ҷудо карда меистад. Аз рӯйи аломатҳои шартӣ мавқеи ҷойгиршавӣ, миқдор, сифати воқеа ва ҳодисаҳоро доништа гирифтани мумкин аст. Аломатҳои шартӣ ба якҷанд навъ ҷудо мешаванд.

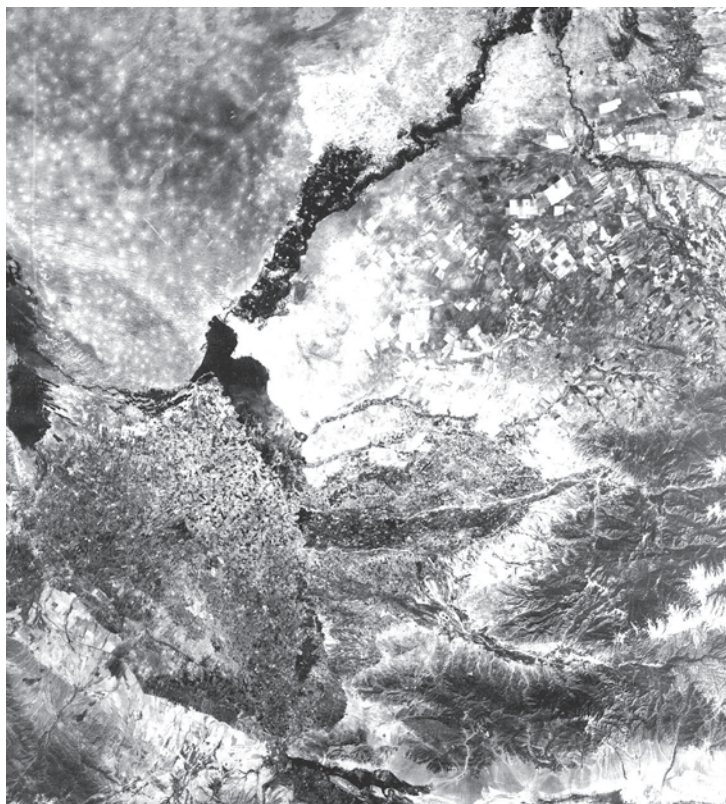
Бо ёрии аломатҳои шартӣ миқёси ченаки ҳақиқии воқеа ва ҳодисаҳо тасвир карда мешавад. Масалан, масоҳати ишғолкардаи биёбонҳои реғӣ, масоҳати заминҳои бо ях пӯшондашударо доништан мумкин аст. Бо аломатҳои шартӣ бемиқёс воқеа ва ҳодисаҳое тасвир карда мешаванд, ки дар миқёси харита нишон дода намешаванд. Масалан, аломатҳои шаклҳои гуногун,

Расми 3. Плани маҳал.

Расми 4. Тасвири воҳаҳои Мирзочул ва Тошканд дар харита.

Расми 5. Расми воҳаҳои Мирзочўл ва Тошканд аз кайҳон.

нақшаҳо, аломатҳои ҳарфӣ, ҷойҳои зисти аҳоли, нерӯгоҳҳои барқӣ, конҳои канданиҳои фойданок бе миқёс мешаванд. Бо аломатҳои шартии хаттӣ дарёҳо, роҳҳо, сарҳадҳо нишон дода мешаванд. Бо аломатҳои шарҳӣ (эзоҳӣ) самти маҷрои дарёҳо, намудҳои дарахтҳои бешазор нишон дода мешаванд. Ғайр аз ин, аломатҳои шартии *навиштаҷотӣ*, *ҳарфӣ*, *рақамӣ* низ мешаванд (расмҳои 6-7).

Савол ва супоришҳо

1. Миқёси харитаҳои географии гуфта чиро мефаҳмед?
2. Фарқи аэросурат ва сурати кайҳонӣ аз харита дар чист?
3. Кадом аломатҳои шартии харитаҳоро медонед?
4. Аз харитаи табиии Осиёи Миёна дар атласи географии синфи 7, дида бароед, ки кўҳҳо, теппаҳо ва пастҳамвориҳо бо кадом рангҳо тасвир шудаанд?
5. Аз харитаҳои иқлими саҳифаҳои 10-11 атлас муайян кунед, ки ҳарорати ҳаво, миқдори боришот ва шамолҳо бо кадом аломатҳои шартӣ нишон дода шудаанд.

§ 7. НАВЪҲОИ ХАРИТА ВА ИСТИФОДА АЗ ОНҲО

1. *Барои чӣ баҳрнавардон, сайёҳон, летчикҳо бо худ харита мегиранд?*
2. *Чӣ хел харитаҳои Осиеи Миёнаро медонед? Аломатҳои шартии канданиҳои ғоиданоки онро нақл кунед.*

Навъҳои харитаҳо. Харитаҳо аз рӯйи миқёс, масоҳати ҳудуди дар он тасвирёфта, мазмун, вазифа ва сохти худ ба якчанд навъҳо ҷудо мешаванд.

Харитаҳо аз рӯйи миқёс ба навъҳои зерин тақсим мешаванд: калонмиқёс — аз 1:10000 то 1:200000, миёнамиқёс — аз 1:200000 то 1:1000000, хурдмиқёс — аз 1:1000000 хурд. Дар харитаҳои гуногунмиқёс воқеа ва ҳодисаҳои гуногун бо як хел дақиқӣ тасвир карда мешаванд.

Харитаҳо аз рӯйи ҳудуди дар он тасвиршуда ва масоҳат ба навъҳои зерин тақсим мешаванд: харитаи ситораҳо, харитаи сайёраҳо ва Замин, харитаи нимкураҳо, харитаи материкҳо ва уқёнусҳо, харитаи кишварҳои табиӣ-географӣ ва баҳрҳо, харитаи мамлакатҳо, харитаи воҳидҳои маъмури, харитаи ҳудудҳои махсус (мамнӯъгоҳҳо, ҷойҳои саёҳатӣ), харитаи шаҳр, вилоят ва ноҳияҳо.

Аз рӯйи мазмун харитаҳо ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: харитаҳои умумигеографӣ ва харитаҳои мавзӯӣ.

Дар харитаҳои умумигеографӣ қисмҳои асосии таркибии маҳал бо як хел дақиқӣ тасвир карда мешаванд: релеф, дарё, кӯл, пирияхҳо, қабати растанӣ ва ҳайвонот, маҳалли зисти аҳоли, таркиби соҳаҳои хоҷагӣ, роҳҳои робита, савдо ва ғайра.

Харитаҳои мавзӯӣ дар навбати худ боз ба ду гурӯҳ — харитаҳои табиӣ ва иқтисодӣ ҷудо мешаванд. Ба харитаҳои табиӣ-географӣ асосан харитаҳои релефи сатҳи Замин ва қаъри уқёнус, харитаҳои иқлим, хок, растанӣ, ҳайвонот, ландшафт, ҳифзи табиат, канданиҳои ғоиданок дохил мешаванд. Харитаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ бошад аз харитаҳои ба монанди иқтисодӣ, таърихӣ, маданият-сиёсӣ, сиёсӣ-маъмури иборат мебошанд.

Аз рӯйи вазифа харитаҳо боз ба харитаҳои илмӣ, маданият-тарғиботӣ, техникӣ, саноатӣ, дарсӣ ҷудо мешаванд.

Атласҳои географӣ ва навъҳои он. Атлас маҷмӯи харитаҳое мебошад, ки дорои маълумотҳои пурра ва дақиқ буда, дар асоси дастури ягона тартиб дода шудааст. Истилоҳи «Атлас» ба фан аз ҷониби хариташиноси фламанд Меркатор дохил карда шудааст. Вай маҷмӯи харитаҳои ҷамъовардаи худро (соли 1595) бо номи

шоҳи афсонавии Ливия Атлас номгузори кард. Якумин маҷмӯи харитаҳо дар асри II аз тарафи Клавдий Птолемей тартиб дода шуд. Хусусиятҳои асосии атласҳои замони мо ин пеш аз ҳама яклухтии харитаҳо, ба ҳам мувофиқат кардани онҳо ва ҳамдигарро пурра кардани онҳо аст.

Атласҳо ҳам ба монанди харитаҳо хеле гуногун мешаванд. Онҳо аз рӯи масоҳате, ки дар бар мегиранд, ба атласҳои сайёраҳо, ҷаҳон, материкҳо, кишварҳои табиӣ-географӣ, давлатҳо, вилоятҳо, аз рӯи мазмун ба атласҳои умумгеографӣ ва мавзӯӣ, аз рӯи вазифа ба атласҳои илмӣ, оммавӣ (кишваршиносӣ), таълимӣ, атласҳои саёҳатӣ ва роҳҳо тақсим мешаванд.

Атласи илмӣ атласест, ки дар бораи як маҳалли муайян маълумоти пурра, аз ҷиҳати илмӣ асоснокшуда медиҳад. Дар ҷунин атласҳо, шароити табиӣ, хоҷагӣ, аҳоли ва маданияти ин ҷойҳо нишон дода мешавад.

Атласҳои оммавӣ (кишваршиносӣ) барои оммаи васеи хонандагон пешбинӣ шуда, онҳо барои истифода хеле осон ва қулай тартиб дода мешаванд. Дар онҳо расмҳо, нақшаҳо, маълумотҳо дар бораи як ҳудуди муайян, ёдгориҳои таърихӣ нишон дода мешавад.

Атласҳои таълимӣ барои истифода дар мактаб ва донишқадаҳои оли пешбинӣ мешаванд.

Дар замони ҳозира харита ва атласҳо дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ, корҳои тадқиқотӣ васеъ истифода мешаванд. Аз онҳо дар кори дақиқ муайян кардани мавқеи ҷой, корҳои илмӣ тадқиқотӣ, хоҷагии халқ (тартиб додани барномаҳо, лоиҳасозӣ, сохтмон, азхуд кардани заминҳо, кашфи конҳои канданиҳои фойданок, пешгӯии кардани обу ва ҳоказо), инчунин дар корҳои ҳарбӣ ва соҳаи таълим истифода мебаранд.

Бо ёрии харита бевосита масофа, масоҳат ва кунҷҳо ҳам чен карда мешавад.

Дар харита масофа бо ёрии миқёс ба тартиби зерин муайян карда мешавад:

1. Аз миқёси харита ба чанд км баробар будани ҷой дар 1 см масофа муайян карда мешавад.

2. Дар харита чанд см будани ду нуқтаи додашуда муайян карда мешавад.

3. Ин ду адад (км ва см) ба ҳам зарб зада шавад, ба чанд км баробар будани фосилаи байни нуқтаҳои додашуда, яъне масофаи ҳақиқӣ ҳосил мешавад. Масалан, миқёси харита 1:10000 000, яъне 1 см ба 10 км баробар. Дар харита фосилаи байни ду нуқта ба $4,5 \text{ см}$ баробар. Бинобарин, $4,5 \times 10 = 45 \text{ км}$ ё 45 000 м .

Савол ва супоришҳо

1. Аломати шартии харита чист? Барои чӣ аломатҳои шартӣ истифода бурда мешаванд?
2. Кадом навъҳои харитаҳоро медонед?
3. Атласе, ки Шумо дар дарсҳои география истифода мебаред, ба кадом навъи атлас дохил мешавад?
4. Аз миқёси харитаи табиӣи Ўзбекистон истифода бурда, масофаи байни Нукус ва Андиҷонро муайян кунед.

§ 8. ХАРИТАҲОИ ТОПОГРАФӢ

1. *Бо ёрии харитаҳо кадом корҳои ченкуниро ба иҷро расонидан мумкин аст?*
2. *Дар асоси харитаҳои табиӣ, иқтисодӣ, маъмурии Ўзбекистон ба водии Фарғона тавсифи географӣ диҳед.*

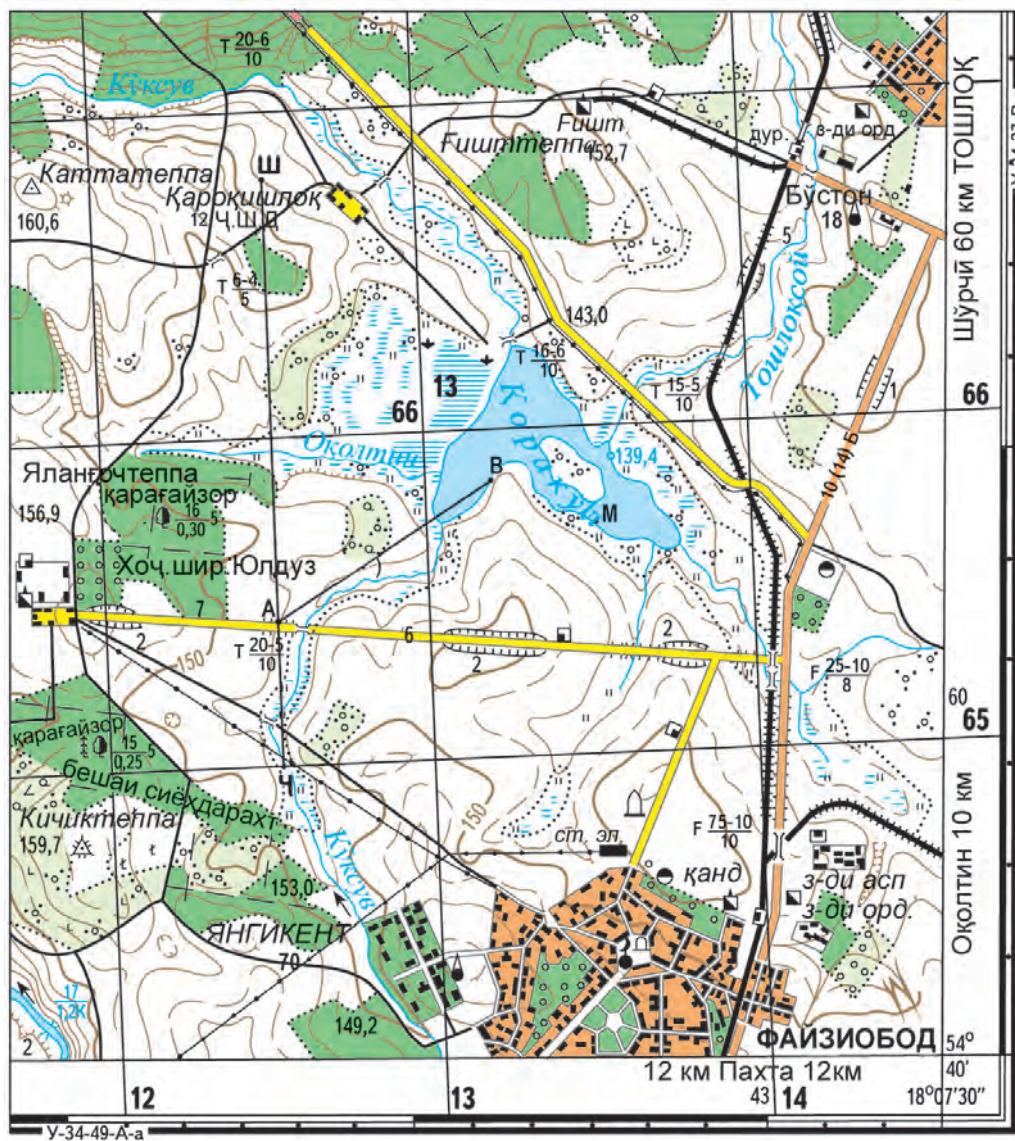
Мафҳум дар бораи харитаҳои топографӣ. Одатан миқёси харитаҳои географӣ хеле хурд аст, тасвири сатҳи Замин миллион ва аз он бештар маротиба хурд карда тасвир мешавад. *Харитаҳои калонмиқёс (1:200 000 ва аз он ҳам калонтар), ки қисми хурди сатҳи Заминро тасвир мекунанд, харитаҳои топографӣ номида мешаванд.* Аз рӯйи мазмун онҳо харитаи умумгеографӣ ба ҳисоб мераванд. Харитаҳои калонмиқёси (1:25 000, 1:50 000, 1:100 000) топографӣ дар асоси корҳои ченкунии топографии сахрой, инчунин аэросуратҳо тартиб дода мешаванд.

Агар дар харитаҳои калонмиқёси топографӣ ҳудуди масоҳати калон тасвир карда шавад, харита хеле калон меояд. Барои ҳамин, ин гуна харитаҳо ба варақҳои ҷудо-ҷудо тақсим шуда ва онҳо харитаҳои бисёрварақа мешаванд.

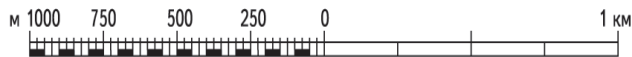
Дар ҳар варақи харитаҳои калонмиқёси топографӣ қисми хурди сатҳи Замин тасвир меёбад. Барои ҳамин, дар ин гуна харитаҳо нисбат ба харитаҳои хурдмиқёс хатогиҳо хеле кам мешавад, чунки сатҳи масоҳати хурд ба ҳамворӣ наздик мебошад. Миқёси харитаҳо дар тамоми қисми он як хел мешавад.

Ҳар як варақи харитаи топографӣ дар тарафҳои паҳлӯ бо меридиан, дар боло ва поён бо параллел сарҳад мегирад. Масалан, ҳар як варақи харитаи миқёси 1:1000 000 бо меридиани аз ҳар 6 дараҷа ва параллели аз ҳар 4 дараҷа гузаронидашуда маҳдуд мегардад. Дар натиҷа дар сатҳи Замин ҳудудҳои (катакҳои) трапетсияшакли дарозияш 6° ва арзи он 4° ҳосил мешавад. Барои харитаҳои калонмиқёс трапетсияҳои ченаки хурдтар истифода мегарданд. Масалан, ченаки трапетсияи харитаи миқёси

ФАЙЗИБОД (U-34-37-V-v)

1 : 25 000

Хатҳои горизонталӣ аз ҳар 5 метр

Расми 6. Харитаи топографи.

△ 160,6 Пунктҳои давлатии
 ✠ 159,7 шохобҳои геодези

**ПУНКТҲОИ ЗИСТИ
 АҲОЛИ ВА НОМИ ОНҲО
 Баъзе биноҳо**

- Маҳалҳои зист ва биноҳо
- Ҳавлиҳои алоҳида
- Масҷидҳо

Даҳаҳо

- Биноҳои пурбардошт бештар
- Биноҳои камбардошт бештар

ФАЙЗИОБОД шаҳрҳое, ки аз 2000 то 10 000 нафар аҳоли маскун аст

ЯНГИКЕНТ шаҳрчаҳое, ки камтар аз 2000 нафар аҳоли маскун аст

Қароқишлоқ деҳоте, ки аз 20 кам хозагӣ доранд

- Завод ва фабрикаҳо
- Анборҳои сўзишворӣ

 Эл. ст. Стансияҳои электрикӣ

 Бурҷҳои радио ва телевизион

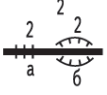
 Иншоотҳои манорашакл

 Ёдгориҳои машҳур

 Қабристонҳо

- Хатҳои алоқа
- Хатҳои ноқилии электр

РОҲҲО

 а) дўнги б) нишеби (2 — баландии дўнги чуқурии нишеби (ба ҳисоби метр))

Тавсифи кўпрукҳо:

$T \frac{16-6}{10}$
 Т — кўпруки оҳани;
 16 — дарозӣ, м;
 6 — вусъат, м;
 10 — қобилияти вазнбардории, т.

Тавсифи гузароғи об:

$\frac{17}{1,2 Q}$
 17 — вусъат, м;
 1,2 — чуқури, м;
 Q — материалҳои табиӣ, рег.

- Роҳҳои оҳани тангбар
- Шохроҳҳои мукамалгардида

ШОҲРОҲ

10 (14) Б
 10 — васътии қисми панҷарадор
 14 — васътии умумӣ, ба ҳис. м
 Б — масолеҳи панҷара (Б — бетон)

- Роҳҳои хокии беҳгардида. Трубаҳо
- Хокроҳҳо (деҳа)

ГИДРОГРАФИЯ

 Дарё ва мачроҳҳо
 Кўлҳо
 Баландии мутлақии сатҳи он

РЕЛЕФ

- а) Хатҳои гафси арзии асосӣ
- б) Хатҳои арзии асосӣ
- в) Хатҳои арзии иловагӣ
- г) Навишти қимати хатҳои арзии, ба ҳисоби метр
- д) Хати нишондиҳандаи нишеби (бергштрих)

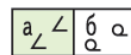
156,9 Аломатҳои баландӣ

- а) Қўргонтеппа
- б) Чуқуриҳо
 Чариҳо (5 — баландӣ, бо ҳисоби метр), ҷарҳо, варта

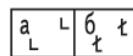
ҚАБАТИ РАСТАНИҲО ВА ГРУНТҲО

- Бешаҳо. а) Сўзанбарг
- б) баргӣ
- в) Омехта

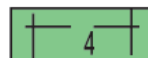
$\frac{16}{0,30} 5$
 Тавсифи дарахтҳо, ба ҳисоби метр:
 16 — баландии дарахтҳо,
 0,30 — гафси,
 5 — масофаи мобайн

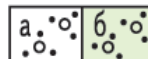
- а) Дарахтҳое, ки шамол шикастааст;
- б) Бешаҳои тунук.

- а) Бешаҳои бурида;
- б) Бешаҳои сўхта ва хушкшуда.

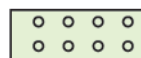
Роҳи бешагии дарахтҳои бурида (4 — васътии, ба ҳисоби метр)

- Буттаҳо:
- а) Бутг. алоҳида
- б) Чакалакзорҳо

- а) Марғзор,
- б) Қамишзорҳо

Мевазорҳо

Чуқуриҳои касногузар (1,7 — чуқури, ба ҳисоби метр)
 Чуқуриҳои гузашташаванда

Расми 7. Аломатҳои шартии харитаи топографи.

1:100 000 аз рўйи дарозии ба 30' ва аз рўйи бар ба 20' баробар аст, ченаки трапетсияи харитаи миқёси 1:25 000 аз рўйи тўл ба 7'30'', аз рўйи бар ба 5' баробар мешавад (расми 6).

Ҳар як варақи харитаҳои топографии ба катакҳои километри низ тақсим шудааст. Тарафҳои ҳар як катак ба 1000 м (1 км) баробар гирифта мешавад. Бинобар ин, вобаста ба миқёси харита калонии катакҳо ҳар хел аст. Агар миқёси харита 1:1 000 000 бошад, тарафҳои катак 1 см, 1:500 000 бошад 2 см, 1:250 000 бошад 4 см, миқёс 1:100 000 бошад тарафҳои катак ба 10 см баробар мешавад. Файр аз ин, аз катаки пасти харита сар карда ба самти боло бо x , самти горизонтали ба тарафи рост бошад бо y ишора шуда, ба чанд км баробар будани онҳо навишта мешавад. Ба ин рақамҳо нигоҳ карда, чанд километр будани вертикал ва горизонталӣ ҳар як нуқтаро муайян кардан мумкин аст.

Аломатҳои шартии харитаҳои топографии. Мазмуни харитаи топографии дар расми 6 додасударо муайян мекунем. Барои ин, аломатҳои шартии харитаи топографиро дида мебароем ва онҳоро ба шабакаҳои зерин тақсим мекунем.

Нуқтаҳои таъягоҳии шабакаи геодезияи давлатӣ. Аломатҳои шартии онҳо аз секунҷаҳои росткунҷа иборат аст (расми 7). Дар маркази он нуқта тасвир ёфтааст, нуқта ба ҷойи ҳақиқии таъягоҳи геодезия рост меояд: нуқтаи координатаи географии он ба ҷойи ҳақиқии он дар сатҳи Замин рост меояд (дар харита Каттатеппа номида шудааст). Рақамҳое, ки дар паҳлӯи аломати шартӣ навишта шудаанд, баландии мутлақии онро ифода мекунанд. Манзилгоҳи аҳоли, бо майдонҳои ишғолкардаи онҳо, номи манзилгоҳҳои аҳоли бо ҳарфҳои андозаашон гуногун дода шуда, калонӣ ё хурдии онҳоро нишон медиҳад: масалан, номи шаҳрҳо ба ҳарфҳои калонтар ва номи деҳот бо ҳарфҳои нисбатан хурдтар навишта мешавад. Рақамҳое, ки зери номи манзилгоҳҳои аҳоли дода шудаанд, шумораи оилаҳоро ифода мекунанд (расми 7).

Бо аломатҳои шартии бе миқёс саноат ва биноҳои мадани, корхонаҳо, баъзе заводҳо, нерӯгоҳҳои барқӣ, конҳо нишон дода мешаванд.

Дарёҳо, сойҳо ва шохобҳои онҳо бо ранги кабуд, бо аломатҳои шартии хаттӣ, кўлҳо, обанборҳо, ҳавзҳо бо ҳаворанг тасвир меёбанд. Бо рақамҳои кабудранг баландии мутлақии сатҳи оби дарё ва кўлҳо, бо хатҳои нишондиҳанда ва калимаҳо самти дарё, сурат, васеъӣ, чуқурӣ, маҷрои он нишон дода ме-

Расми 8. Муайян намудани шуҳии ёнаҳо аз рӯйи шкалаи баландиҳо.

шавад. Бо аломатҳои шартии махсус паромҳо, пулҳо ва ҷойҳои истодани киштиҳо нишон дода мешавад.

Роҳҳо бо хатҳои гафси ва рангашон гуногун тасвир меёбанд (роҳҳои оҳан, роҳҳои автомобили, роҳҳои сангфарш ва ҳоказо). Шакл ва ранги аломати шартӣ навъи роҳро муайян мекунад, бо аломатҳои махсус васеъгии роҳ, рақами роҳи оҳан ва бо ҷи пӯшонидани шудани роҳ нишон дода мешавад.

Қабати растани бо сабзранги гуногун акс меёбад. Бо аломатҳои алоҳида марғзор, боғҳо, ботлоқзор ва ҳоказо тасвир меёбанд.

Релеф дар харитаҳои топографии бо горизонталҳо тасвир меёбад.

Ёнаҳо бо горизонталҳои ҳар ҷи қадар зиёд тасвир ёбанд, он ҳамон қадар баланд аст. Горизонталҳо ҳар ҷи қадаре, ки ба ҳамдигар наздик бошанд, ёнаҳо ба ҳамон андоза шух мешаванд. Бинобарин аз рӯйи горизонталҳо аз дигар нуқтаҳо баланд ё паст будани баъзе нуқтаҳоро, аз рӯйи масофаи байни горизонталҳо ҷи андоза шух будани ёнаҳоро доништан мумкин аст (расми 8).

Савол ва супоришҳо

1. Миқёсҳои харитаҳои топографии ҷи гуна мешаванд?
2. Харитаҳои топографии аз харитаҳои топографии бо ҷи фарқ мекунанд?
3. Шабаккаи километрии дар харитаи топографии ҷи аст?
4. Аз харитаи топографии (расми б) масофаи байни пунктҳои А ва Б-ро км муайян намоед.

§ 9.

ИСТИФОДА АЗ ХАРИТАҲОИ ТОПОГРАФИ

1. *Харитаи топографии аз харитаи географии бо кадом ҷиҳаташ фарқ мекунад?*
2. *Барои ҷи дар харитаи топографии хатогҳо кам мешавад?*

Қор бо харитаҳои топографии. Муайян намудани координатаи маҳалле, ки дар харитаи топографии дода шудааст, хеле осон аст. Барои ин аввал дар паҳлӯи рамкаи поёни ва болоии харита тӯли географии (y) ҳам бо дараҷа ва ҳам бо километр на-

вишта мешавад. Дар паҳлӯи рамкаҳои паҳлӯи (x) бошад, айнан ҳамин тавр арзи географӣ навишта мешавад. Агар нуқтаи муайяншаванда дар ҳудуди дохили катак бошад, он бо ёрии хатҳои ба миллиметрҳо тақсимшуда муайян карда шуда, ба рақамҳое, ки дар паҳлӯи рамка навишта шудаанд, зам карда мешавад (расми 6).

Лозим аст, ки координатаи географӣ нуқтаи M аз харитаи дар расм тасвиршуда, ёфта шавад. Барои ин, бо ёрии миқёс аз паҳлӯҳои ҷанубӣ ва ғарбии катак чанд метр будани масофаи то нуқтаи M муайян карда мешавад. Рақами ҳосилшуда, ба рақаме, ки дар канори рамкаи хатҳои километрии нишон дода шудааст зам карда мешавад. Дар ин ҳол, координатаи нуқтаи M соҳиби қиматҳои $x = 65750$, $y = 13500$ мешавад. Ин дар катаки 65—13 ҷойгир будани нуқтаи M ва дар масофаи 750 м аз паҳлӯи горизонтали рақами 65 -ум ва 500 м аз паҳлӯи вертикали рақами 13-ро ифода мекунад.

Дар харитаи топографӣ, шуҳии ёнаҳо бо ёрии шкалаи баландӣ, ки дар зерӣ рамкаи поёнии харита дода шудааст, муайян мегардад (расми 8). Рақамҳое, ки дар зерӣ ҳамин шкала навишта шудаанд, чанд дараҷа шух будани ёнаҳоро ифода мекунанд. Масофаи байни горизонталҳои ҳамсоя қад-қади хатҳои вертикали мувофиқи миқёси харита навишта шудаанд.

Чанд дараҷа будани шуҳии ёнаҳо ба тарзи бо сиркул чен кардани масофаи байни ду горизонтал ва баъд ба шкалаи баландӣ гузоштан, муайян карда мешавад.

Аз харита муайян намудани азимут. Дар маҳалле, ки ашёҳо дар ҷойҳои атрофшон кушод пеши назар ҳастанд, аз рӯи харитаҳои топографӣ тарафҳоро муайян намудан мумкин аст. Лекин дар бешаҳо, дар дашту биёбонҳои манзарашон қариб якхела муайян кардани тарафҳои уфуқ, ҳамчунин ба харита даровардани самти роҳи паймудашуда, роҳҳои дар пешистода хеле душвор аст. Дар чунин ҳолат дар баробари харита аз *компас* ҳам истифода бурдан ба мақсад мувофиқ мебошад. Ақрабаки компас ҳолати меридиани магнитро нишон медиҳад. Дар харита бошад, самтҳо нисбат ба меридианҳои географӣ (ҳақиқӣ) муайян карда мешаванд.

Фарз кардем, ки азимути нуқтаи додашударо муайян кардан ва онро муқаррар намудан лозим аст. Шумо хуб медонед, ки азимут кунҷи байни хати самти шимол ва самти хати нуқтаи додашуда мебошад. Лекин барои муайян кардани азимут кунҷи байни меридиани ҳақиқӣ ва меридиани магнитро, яъне кунҷи мутолиаи магнитро дақиқ доништан зарур аст. Кунҷи мутолиаи магнит дар тарафи чапи зерӣ рамкаи поёнии харитаҳои топог-

рафи навишта мешавад. Кунчи мутолиаи магнит метавонад мутолиаи ғарбии кунҷ ва мутолиаи шарқии кунҷ бошад. Агар мутолиаи шарқии кунҷ бошад, қимати он ба меридиани магнит зам карда шавад, мавқеи меридиани ҳақиқӣ муайян мешавад. Кунчи байни меридиани ҳақиқӣ ва хати самти нуқтаи додашуда азимути самти додашуда мебошад.

Акнун дар харитаи топографии дар матн додашуда, азимути ҳақиқии самти А-В-ро муайян мекунем. Барои ин амалҳои зеринро иҷро мекунем: 1) аз рақамҳои нишондиҳандаи дақиқаҳо, ки дар рамкаҳои шимоли ва ҷанубии варақи харита дода шудаанд, истифода бурда, ба воситаи нуқтаи А меридиани ҳақиқӣ мегузаронем; 2) аз нуқтаи А ба нуқтаи В хати самт мекашем; 3) кунчи байни самти шимолии нуқтаи А ва самти нуқтаи В-ро ба самти ақрабаки соат бо транспортир муайян мекунем. Ин азимути ҳақиқӣ аст. Дар мисоли мо ин ифода ба 59° баробар мебошад.

Савол ва супоришҳо

1. Аз харитаи топографии китоб (расми 6), бо назардошти километри он 143,0 (катаки 13-66) ва 153,0 (катаки 12-64) координатаи аломатҳои баландӣ ва дарозии масофаи байни онҳоро муайян кунед.
2. Аз харитаҳои синфи 7 истифода бурда, ба табиати маҳалли зисти худ тавсиф диҳед.
3. Бо ёрии горизонтал муайян кунед, ки кадом ёнаи Каттатепа шуҳ ва кадом ёнаи он нишеб аст?

§ 10. ЧЕНАКИ ВАҚТ. МИНТАҚАҲОИ СОАТ. ТАҚВИМҲО

1. *Замин атрофи Офтобро дар чӣ қадар вақт пурра давр мезанад?*
2. *Замин дар атрофи меҳвари худ дар чанд соат як бор давр мезанад?*
3. *Доираи кураи Замин аз чанд дараҷа иборат аст?*

Ченаки вақт. Ченаки вақт ба мушоҳидаи даврзании Замин асос ёфтааст. Барои ҳамин, вақти ситора, вақти Офтоб ва дигар вақтҳо чудо карда мешаванд. Вақти ситора аз рӯи ҳаракати Замин нисбат ба ситораҳо муайян карда мешавад. Воҳиди асосии вақти ситора шабонарӯзи ситора ба ҳисоб меравад. Он ба нисбати вақти даврзании Замин дар атрофи меҳвари худ дар нуқтаи эътидоли баҳорӣ баробар аст. Истифода аз вақти ситора ноқулай аст, чунки он ба ивазшавии шабу рӯз рост намеояд.

Барои ҳамин, дар амал аз *вақти Офтоб* истифода мебаранд.

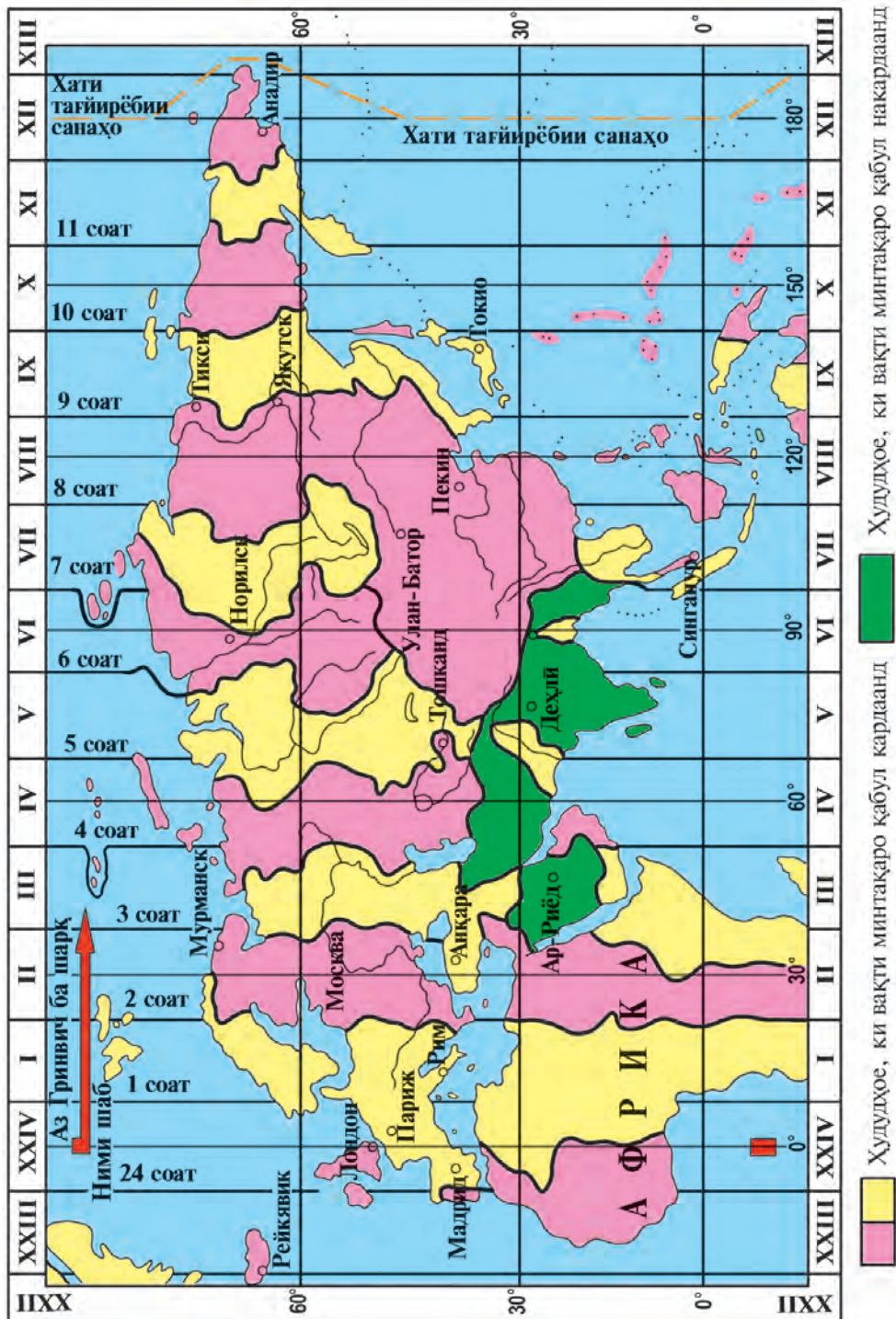
Вақти Офтоб аз рӯйи ҳаракати Замин нисбат ба Офтоб муайян карда мешавад. Вақти Офтоб одатан, аз ними шаб ҳисоб карда мешавад, ин вақт *вақти миёнаи Офтобӣ* номида мешавад. Дар меридианҳои гуногун нимашаб дар пайтҳои гуногун мешавад, аз ин сабаб, дар ҷойҳои меридианҳои гуногун вақт аз ҳамдигар фарқ мекунад. Бинобарин, ба мақсади осон гардонидани истифодаи ченаки вақт дар миқёси байналхалқӣ мафҳумҳои *вақти маҳаллӣ*, *вақти минтақа* ва *вақти ҷаҳонӣ* қабул шудаанд.

Вақтро ташкилоти махсуси давлатӣ — хизмати вақт дақиқ чен карда меистад. Вақт бо ёрии ҳассостарин асбобҳои астрономӣ аз рӯйи ҷисмҳои шуодихандаи осмон (ситора, Офтоб) санҷида мешавад.

Вақти маҳаллӣ. Замин дар атрофи меҳвари худ аз ғарб ба шарқ дар як шабонрӯз як маротиба давр мезанад. Агар дар глобус аз меридиани асосӣ сар карда дар ҳар 15 дараҷа як меридиан гузаронида шавад, ҳар як меридиан аз меридиани ҳамсоя як соат фарқ мекунад. Агар дар меридиани асосӣ нисфи рӯз бошад, дар меридиани 180° нисфи шаб, дар тӯли 90° шарқии меридиани асосӣ бегоҳӣ ва дар тӯли 90° дараҷаи ғарбӣ пагоҳӣ мешавад. Дар ҳамаи нуқтаҳои аз шимол ба ҷануб қад-қадӣ як меридиан ҷойгиршуда вақт як хел мешавад, яъне дар ҳама ҷойи як меридиан вақт як хел аст. Ин вақт, *вақти маҳаллӣ* номида мешавад. Аммо вақти нуқтаҳое, ки дар арзҳои гуногун ҷойгиранд, аз ҳамдигар фарқ мекунанд, ки чунин ҳол дар пешбарии хоҷагӣ ноқулаиҳо ба миён меорад. Барои ҳамин, ҳисоби вақти минтақаҳои соатӣ ҷорӣ карда шудааст.

Вақти минтақа. Мувофиқи шартномаи байналхалқӣ, сатҳи Замин ба таври шартӣ ба 24 минтақаи соат ($360^\circ : 24 = 15^\circ$) тақсим карда шудааст. Дар доираи минтақа вақти маҳаллии меридиане, ки аз қисми миёнаи ҳамин минтақа мегузарад, қабул шудааст. Вақти минтақаи як соат *вақти минтақа* номида мешавад. Минтақаи соате, ки аз байни он меридиани асосӣ мегузарад, чун минтақаи сифр (бисту чор) қабул карда шудааст. Ҳисоби минтақаҳо аз ҳамин меридиан сар мешавад. Фосилаи байни меридианҳои шарқии минтақаи сифр $7^\circ 30'$ т.шқ. ва $22^\circ 30'$ т.шқ. минтақаи якум, байни меридианҳои тӯли $22^\circ 30'$ ва $37^\circ 30'$ минтақаи дуум ва ҳоказо мешавад.

Вақти ҳар минтақа аз минтақаи ҳамсоя як соат фарқ мекунад. Осӣи Миёна дар ду минтақаи соат (минтақаҳои IV ва V соат) ҷойгир шудааст (расми 9). Қабул шудааст, ки оғози шабонарӯзи нав аз дараҷаи 180° тӯли мобайнии минтақаи XII соат сар мешавад. Ин сарҳад *хати тағйир ёфтани сана* номида мешавад. Ҳар як шабонарӯзи нав аз ҳамин хат сар мешавад.

Расми 9. Харитаи минтақаҳои соати Евросиё.

Агар ин хат аз байни ду ҷазира ё ду шаҳр гузарад, дар яке аз ин ҷазираҳо ё шаҳрҳо санаи нав бошад, дар дигари он ҳамони санаи кўҳна мешавад.

Дар тамоми ҳудуди Ўзбекистон як хел — вақти минтақаи IV қабул карда шудааст.

Тақвим (календар). Донишомӯзи азиз, Шумо саволҳои аз қабил «Имрӯз кадом рӯз?», «Имрӯз чандум?»-ро бисёр шунидаед. Одамон дар бораи кай содир шудани ягон ҳодиса ё воқеа нақл мекунанд. Хўш, худи ҳисоби сол, моҳ, рӯз чист? Одамон барои пеш бурдани чунин ҳисобҳо низоми тақвими ро ёфтаанд.

Тақвим {календар} гуфта, низоми санаеро мегӯянд, ки дар давоми вақти дароз ҳисоб карда мешавад.

Тақвимҳо ба ҳаракати Замин, Офтоб ва Моҳ вобаста мебошанд. Дар замони ҳозира дар тамоми ҷаҳон ба сифати тақвими расмӣ, тақвими Григорианӣ қабул карда шудааст. Ин тақвим аз 12 моҳ иборат: январ — 31 рӯз, феврал — 28 рӯз, март — 31 рӯз, апрел — 30 рӯз, май — 31 рӯз, июн — 30 рӯз, июл — 31 рӯз, август — 31 рӯз, сентябр — 30 рӯз, октябр — 31 рӯз, ноябр — 30 рӯз, декабр — 31 рӯз. Соли нав аз 1-уми январ сар мешавад. Феврал дар соли кабиса 29 рӯз мешавад. Тақвими бо ҳаракати солони Офтоб вобаста, тақвими Офтобӣ (шамсӣ), тақвими вобаста ба ҳаракати Моҳ, тақвими моҳӣ (қамарӣ), инчунин тақвими, ки ба ҳаракати Офтобу Моҳ вобаста аст, тақвими шамсӣ-қамарӣ мавҷуд мебошанд. Соли ҳиҷрии шамсӣ аз 21-уми март оғоз меёбад. Дар соли ҳиҷрии шамсӣ моҳҳои зерин ҳастанд: ҳамал — 30 рӯз, савр — 31 рӯз, ҷавзо — 31 рӯз, саратон — 31 рӯз, асад — 31 рӯз, сунбула — 30 рӯз, мезон — 29 рӯз, ақраб — 29 рӯз, қавс — 30 рӯз, ҷади — 31 рӯз, далв — 31 рӯз, ҳут — 31 рӯз мешаванд. Дар тақвими шамсӣ ҳам, ҳар 4 сол як соли кабиса ҳисоб мешавад. Ин тақвим аз вақти кўчиш, яъне ҳиҷрати пайгамбар Муҳаммад алайҳиссалом аз Макка ба Мадина (соли 622 мелодӣ) сар шудааст. Барои ҳамин ҳиҷри номида мешавад.

Дар мамлакатҳо, ки халқаш ба дини мусулмонӣ эътиқод мекунанд, маросимҳои динӣ дар асоси тақвими ҳиҷри-қамарӣ пеш бурда мешавад. Ин тақвим ба ҳаракати солони намоёншавии Моҳ асос ёфта, як сол ба 354 рӯз баробар аст. Дар тақвими ҳиҷри-қамарӣ моҳҳои зерин ҳастанд: муҳаррам — 30 рӯз, сафар — 29 рӯз, рабиулаввал — 30 рӯз, рабиулсонӣ — 29 рӯз, ҷамодилаввал — 30 рӯз, ҷамодилохир — 29 рӯз, раҷаб — 30 рӯз, шабон — 29 рӯз, рамазон — 30 рӯз, шаввол — 29 рӯз, зулқайда — 30 рӯз, зулҳиҷҷа — 29 рӯз. Дар соли кабиса моҳи зулҳиҷҷа 30 рӯз ҳисоб карда мешавад. Ин ҳисоби сол ҳам аз соли 622-и мелодӣ сар мешавад.

Савол ва суворишҳо

1. Ченаки вақт ба чӣ асос ёфтааст?
2. Барои чӣ вақти минтақа дар ҳар 15° ба як соат фарқ мекунад?
3. Хати тағйири сана чист?
4. Дар рӯйи Замин чанд минтақавӣ соат ҳаст? Осиёи Миёна дар кадом минтақаҳои соат ҷойгир аст? Ўзбекистон-чи?

§ 11. МАШҒУЛИЯТИ АМАЛӢ

1. Бо ёрии миқёс дар харита муайян кардани қимати ҳақиқии масофа.

Барои ин, аввал муайян карда мешавад, ки байни ду нуқтаи дар харита додашуда ба чанд сантиметр баробар аст. Масалан, дар харитаи табиӣ атласи географии синфи 7 фосилаи байни шаҳрҳои Тошканд ва Душанбе 4,5 см аст. Акнун миқёси харитаро мебинем. Нишон дода шудааст, ки дар 1 см 77 км. Пас, $77 \text{ км} \times 4,5 = 346,5 \text{ км}$ будааст.

Вазифа: 1) аз харитаи табиӣ Осиёи Миёна дар атлас масофаи байни шаҳрҳои Тошканд ва Остонаро муайян кунед.

2) Дар асоси масофаи байни Тошканд ва Остона, ки Шумо ҳисоб кардед, миқёси харитаи табиӣ дар девор овезонбудаи Осиёи Миёна ва Қазоқистонро муайян кунед.

2. Муайян кардани фарқи вақт дар байни минтақаҳои соат.

Барои ин, мо бояд донем, ки ҷойҳои интихобкардаи мо (шаҳр, қишлоқ ва ҳоказо) дар кадом минтақавӣ соат ҷойгир аст ва дар минтақавӣ зисти мо соат чанд аст. Масалан, дар Тошканд (минтақавӣ IV соат) соат 12^{00} , дар Токио соат чанд аст? Дар харита (расми 9) Токио дар минтақавӣ IX соат ҷойгирифтааст. Фарқи вақти байни ин минтақаҳо 5 соат, пас дар Токио соат 17^{00} .

Ҳангоми муайян кардани вақти ягон ҷой нисбат ба вақти минтақавӣ зисти мо, агар он ҷой аз мо дар шарқ бошад ба вақти минтақавӣ мо зам карда мешавад, агар дар ғарб бошад аз вақти минтақавӣ мо тарҳ карда мешавад. Масалан, дар Тошканд соат 12^{00} , ҳамин вақт дар Париж (минтақавӣ I соат) соат 9^{00} мешавад ($12 - 3 = 9$).

Вазифа: дар Тошканд соат 15^{00} . Ҳамин вақт дар Пекин, Анқара соат чанд мешавад? (аз расми 9 истифода баред)

§ 12. СОХТИ ГЕОЛОГИИ ОСИЁИ МИЁНА. ҲИСОБИ ВАҚТИ ГЕОЛОГИ

1. *Аз рӯйи пайдоиш ҷинсҳои кӯҳӣ ба кадом навъҳо тақсим мешаванд?*
2. *Кадам намудҳои ҷинсҳои таҳшиширо медонед?*
3. *Платформа ва геосинклиналҳо чистанд?*

Намуди ҳозираи сатҳи Замини Осӣи Миёна дар давраҳои хеле тӯлонии геологӣ, дар натиҷаи таъсири мутақобилаи қувваҳои дохилӣ ва берунаи Замин ба вучуд омадааст.

Санай геологӣ. Барои фаҳмидан ва шарҳ додани ҳолати ҳозираи қишри географӣ ва баъзе қисмҳои он, таърихи геологии Заминро донишдон лозим аст. *Вақте ки барои ҳосилшавӣ, тағйирёбӣ ва то ба ҳолати имрӯза расидани пӯсти Замин сарф шудааст, вақти геологӣ номида мешавад. Ҳисоби вақти геологӣ санай геологӣ ном дорад.*

Санай геологӣ ба зинаҳои калон — эонҳо (криптозой, фанерозой), эраҳо (архей, протерозой, палеозой, мезозой, кайнозой) ва даврҳои ҳар эра тақсим мешавад. Дар ҳар эра ва даврҳои он релеф, иқлим, растанӣ ва ҳайвоноти сатҳи Замин дорои хусусиятҳои ба худ хос буданд (ҷадвали 1).

Дар давоми вақти геологӣ, дар натиҷаи ҳаракатҳои, ки дар пӯсти Замин содир мешуданд, тарқиш ва роғиҳои гуногун ҳосил шудаанд. Ба воситаи ҳамин тарқиш ва роғиҳо аз мантия магма ҷорӣ шуда, ба сифати лава дар сатҳи Замин паҳн шудааст, дар натиҷа гафсии пӯсти Замин торафт афзудааст. Магма дар тарқиш ва роғиҳои пӯсти Замин шах шуда, ҷинсҳои кӯҳии гуногунро ҳосил кардааст. Дар қаъри ҳавзаҳои обӣ (уқёнус, баҳр, кӯл, дарё) ва ҷойҳои пасти хушкӣ қабатҳои ҷинсҳои кӯҳии таҳшинии омехтаи боқимондаҳои растаниҳо ва ҳайвонот ба вучуд омадаанд. Дар ҳар як давраи таърихи геологии Замин, намудҳои муайяни ҷинсҳои кӯҳии дорои хусусиятҳои ба худ хос ба вучуд омадаанд.

Синни нисбии ҷинсҳои кӯҳӣ. Хусусияти асосии ҷинсҳои кӯҳии таҳшинӣ қабат-қабат хобидани онҳо мебошад.

Дар натиҷаи омӯхтани тартиби хобидани чунин қабатҳо ва боқимондаҳои растанӣ ва ҳайвоноти ба санг табдилёфтаи таркиби онҳо, синни нисбии онҳоро, яъне кадом қабат пеш ва кадом қабат баъд пайдо шуданаширо муайян кардан мумкин. Агар қабатҳои ҷинсҳои кӯҳӣ вайрон нашуда, қабат-қабат хобида бошанд, пас қабати паст аввал, қабати боло баъд ҳосилшуда мебошад. Қабати аз ҳама болой ҷавонтарин қабат ба ҳисоб меравад. Омӯхтани боқимондаҳои растанӣ ва ҳайвоноти таркиби ҷинсҳои кӯҳӣ, имкон медиҳад, ки зинаҳои асосии таърихи ривҷоёбии Замин, яъне эра ва даврҳо аниқ карда шаванд.

Қадвали геохронологий

Эон	Эра	Давр	Фослан вақт	Зинаҳон пайдоиши кўҳҳосилшай	Кўҳҳон ҳосилшуда	
Криптозой (пўшида, пинҳон, маҳкам, бе дунёи органики)	Архей	—	1 млрд. сол			
	Протерозой	—	2 млрд. сол			
Фанэрозой (кушола, муайян, бо дунёи органики) 570 млн. сол пеш	Палеозой 330 млн сол	Кембрий	70 млн. сол	1. Байкал	Забайкале, Сайони шарқӣ, Таймир, нимҷ. Арабистон, Курийи Шим., Бразилияи Ҷан.Шарқӣ, кўҳҳон Лунда—Катанча	
		Ордовик	60 млн. сол			
		Силур	30 млн. сол			
		Девон	70 млн. сол	2. Калейдон	Олтой, Тёншон, пасткўҳҳон Қазоқистон, Скандинавияи Шим., Аппалачии Шим.	
		Ангиштсанг	55 млн. сол	3. Герсин	Урал, Европаи Марказӣ, Аппалачии Ҷан., Паатагония, Тёншон Ҷан., Австралияи Шарқӣ, Қазоқистон, дар Осиёи миёна Тёншон Ҷарбӣ, Олой, кўҳҳон Туркистон	
	Перим	45 млн. сол				
	Мезозой 173 млн сол	Триас	45 млн. сол			Янаи Боло, Колима, Чукотка, Сухоғалин, Осиёи Ҷан.-Шарқӣ, Кордилераи Шарқӣ марказӣ
		Юра Бўр	58 млн. сол 70 млн. сол			
	Кайнозой 68 млн сол	Палеоген Неоген Антропоген		41 млн. сол	5. Алп	Кўҳҳон минтақаи Алпу Ҳимолоӣ, кўҳҳон Анд, Кордилераи Ҷарбӣ, Камчатка, Ҷолон, Гвинеяи Нав, кўҳҳон Зеландияи Нав, Ҳисор дав Осиёи Миёна, Помир, Копетдоғ, Ҳиндикуш, Сафедкўҳ
				24 млн. сол		
			3 млн. сол			

Синни мутлақи чинсҳои кўҳӣ. Вақти аз замони ҳосилшавӣ то имрӯзаи ягон чинсҳои кўҳӣ, синни мутлақи он номида мешавад. Синни нисбӣ ва мутлақи чинсҳои кўҳӣ бо ёрии усулҳои илмӣ омӯхта мешавад. Дар айни вақт, синни чинсҳои кўҳиро асосан, бо усули радиологӣ муайян мекунам. Ин усул ба муайян кардани вақти тўлонӣ, ки дар натиҷаи парчашавии элементҳои радиоактивӣ элементҳои кимёвӣ ҳосил шудаанд, асос ёфтааст. Масалан, бо гузашти вақт, уран бо суръати якхела парча шуда, гелий ва қўрғошим ҳосил мешавад. Гелий паҳн мешавад, аммо қўрғошим дар таркиби чинсҳои кўҳӣ мемонад. Дар ҳоли донистани суръати парчашавии онҳо синни чинсҳои кўҳӣ дар таркибаш уран бударо ҳисоб кардан мумкин. Аз 100 грамм уран дар тўли 74 млн. сол 1 грамм қўрғошим ҳосил мешавад. Бо ҳамин роҳ, синни чинсҳои кўҳӣ гуногун муайян карда мешавад. Масалан, синни чинсҳои кўҳӣ, ки дар таркиби онҳо уран нест бо усулҳои калий-аргон, сулфат муайян карда мешавад. Синни чинсҳои кўҳиро муайян намуда ва вақти барои ривоҷи растанӣ ва олами ҳайвонот сарфшударо ҳисоб карда, олимони ҷадвали геохронологӣ тартиб додаанд (ҷадвали 1).

Савол ва супоришҳо

1. Санаи геологӣ чист?
2. Синни нисбӣ ва мутлақи чинсҳои кўҳӣ чӣ тавр муайян карда мешавад?
3. Кадом зинаҳои ҳосилшавии кўҳҳоро медонед?
4. Муайян кунед, ки кўҳҳои Помир, Ҳиндукуш, Копетдоғ, Тяньшани Осиёи Миёна кай пайдо шудаанд?

§ 13. ТАЪРИХИ РИВОҶЁБИИ ҲУДУДИ ОСИЁИ МИЁНА. КАНДАНИҲОИ ФОИДАНОКИ ОН

1. *Сарғаҳи zilzila чист? Маркази zilzila-чӣ?*
2. *Кадам намудҳои канданиҳои фойданокро медонед?*

Таърихи ривоҷёбӣ. Таърихи ривоҷи сатҳи Замин аз якҷанд зина иборат мебошад (ҷадвали 1). Дар охири эраи протерозой ва аввали эраи палеозой чиндории байкал, дар нимаи якуми эраи палеозой каледон, дар нимаи дуюми он герсин, дар эраи мезозой киммери ва ларамий, дар эраи кайнозой чиндории алп содир шудаанд. Ҳолати ҳозираи сатҳи Замини Осиёи Миёна дар тўли даврҳои дер давом кардаи геологӣ, дар шароити баҳр ва хушкии зинаҳои гуногуни чиндорӣ, аз таъсири ҳара-

катҳои тектоникии бо суръатҳои гуногун рӯйдода, ташаккул ёфтааст.

Дар эраҳои архей ва протерозой ҳудуди Осиёи Миёна дар зери баҳр буд ва чинсҳои таҳшини ҷамъ мешуданд.

Аз эраи палеозой сар карда, дар даруни баҳри Тетис, ки Осиёи Миёна ро пӯшонида буд, хушкӣҳо дар шакли ҷазираҳои хурд ҳосил мешуданд. Дар зинаи кӯҳҳосилшавии каледон, ки дар нимаи якуми эраи палеозой содир шудааст, қисми ғарбии пасткӯҳҳои Қазоқистон ва Тяньшани Шимоли бардошта шудаанд. Дар нимаи дуюми эраи палеозой, дар натиҷаи содир шудани зинаи кӯҳҳосилшавии герсини масоҳати хушкӣ афзудааст. Баҳр ақиб менишаст. Дар ин зина, қисмҳои боқимондаи Тяньшан, қисми шарқии кӯҳҳои Қазоқистон, кӯҳҳои пасти Қизилқуми Маркази бардошта шуданд. Баъди он бодлесии кӯҳҳо сар шудааст. То охири эраи палеозой ва аввалҳои эраи мезозой ин кӯҳҳо ба паҳнкӯҳҳо табдил ёфтанд.

Дар эраи мезозой чиндорӣ беқувват шуда буд. Кӯҳҳои паст ва баландиҳои соҳили Каспий бардошта шуданд. Дар тӯли ин давр дар байни кӯҳҳо ва чуқуриҳо қўлҳо, ботлоқҳо ва халиҷҳои рӯяки баҳр ҳосил шудаанд. Дар миёнаҳои эраи мезозой иқлим нам ва гарм будааст, растаниҳои гуногун месабзиданд. Аз боқимондаи онҳо ангиштсанг ва ангишти сиёҳ ҳосил шудаанд. Дар охири эраи мезозой иқлим хеле хушк будааст, дар натиҷа бешаҳо сӯхта рафтаанд.

Дар давраи палеогени эраи кайнозой баҳр аз нав зер кардааст, кӯҳҳо паст шудаанд. Дар натиҷаи содир шудани чиндорӣ Алп дар давраи неоген кӯҳҳои паси Олой, Помир, Копетдоғ, Болхон, Паропамиз, Сафедкӯҳ, Ҷиндукуш, Банди Туркистон бардошта шудаанд. Кӯҳи Тяньшан аз нав бардошта шуда, ҷавон шудааст. Дар натиҷаи ҳосил шудани кӯҳҳои баланд дар ҷануб, Осиёи Миёна аз уқёнуси Ҷинд баста шудааст. Ҷараёни ҳосил шудани кӯҳҳо имрӯзҳо ҳам давом дорад.

Зилзилаҳо. Дар ҳудуди Осиёи Миёна заминчунбиҳои зиёд содир мешаванд. Сабаби асосии он дар сарҳади бархӯрди ду пластаҳои литосфера: Евросиё ва Ҷиндустон—Австралия ҷойгир будани кӯҳҳои Помир ва Тяньшан ва давом доштани баландшавии ин кӯҳҳо мебошад. Барои ҳамин, зилзила дар кӯҳҳои Помир, Тяньшан ва атрофи онҳо бештар рӯй медиҳад. Зилзилаҳои нисбатан суст ҳар сол беш аз 1000 маротиба содир мешаванд. Зилзилаҳои сахт зарари хеле калони моддӣ ва маънавӣ мерасонад. Зилзилаҳои фалокатбор соли 1930 дар атрофи Душанбе,

соли 1946 дар Қазончиқ, соли 1948 дар Ашхобод, соли 1966 дар Тошканд, соли 1976 дар Газли ва соли 1992 дар Тўхтагул, соли 2008 дар Олой (Нура) рўй додаанд.

Канданиҳои фойданок. Осиёи Миёна аз канданиҳои фойданок хеле бой мебошад. Дар ин ҷо конҳои канданиҳои фойданоки сўзишворӣ, маъдани ва ғайримаъдани мавҷуданд.

Канданиҳои фойданоки сўзишворӣ аз ангишт, нефт, газ ва сланесҳои сўзанда иборатанд. Кони калони ангиштсанги баландсифат дар Қазоқистони Марказӣ ҷойгир шудааст (Қараганда, Экибастуз). Конҳои начандон калони ангиштсанг дар кўҳҳои, ки водии Фарғонаро иҳота кардаанд (Кўкёнғоқ, Қизилқия, Тошкўмир), дар шимоли водии Сурхондарё (Шарғун, Бойсун) ҷойгиранд. Кони калони ангишти сиёҳ дар водии Оҳангарон ҷойгир шудааст. Дар қисми шарқии водии Фарғона ҳам конҳои ангишти сиёҳ мавҷуданд.

Осиёи Миёна аз нефт ва газ ҳам бой аст. Якумин кони нефт соли 1880, дар водии Фарғона (кони Чимён) кушода шуда, соли 1904 ба кор андохта шудааст. Минбаъд, дар қисми шарқии водии Фарғона боз якчанд конҳои нефт ба кор даромаданд (Полвонтош, Хўчаобод, Оламушуки Чануби ва ғайра). Конҳои калони нефт ва газ инчунин дар Қорақум, Қизилқум, соҳили Каспий, биёбони Қарши, водии Сурхондарё низ кушода ба кор андохта шуданд. Вақтҳои охир, дар Қазоқистон кони Тенгиз, дар Ўзбекистон кони Кўкдумалоқ кушода шуданд.

Аз канданиҳои фойданоки маъдандор конҳои металлҳои ранга ва сиёҳ васеъ паҳн шудаанд. Конҳои калони маъдани оҳан дар Қазоқистон кашф ва ба кор андохта шудааст. Калонтарини онҳо дар кишвари суфашакли Тўрғай ҷойгир мебошад. Дар худудҳои Ўзбекистон ва Қирғизистон ҳам конҳои маъдани оҳан ҳаст, аммо онҳо то имрӯз ба кор андохта нашудаанд.

Конҳои металлҳои ранга дар кўҳҳои пасти Қазоқистон, Помир ва Тяншан, пасткўҳҳои Қизилқуми Марказӣ (Олмалик, Чезқазған, Кўнгирот, Мурунтоғ, Учқулоч) паҳн шудаанд.

Конҳои фосфорит дар Қоратоғ, Қизилқум ва дигар ҷойҳои нефт шудаанд. Дар водии Зарафшон, водии Қашқадарё ва Сурхондарё, инчунин соҳили Каспий конҳои намаксанг ва намаки ошӣ мавҷуданд.

Калонтарин конҳои мрамор дар Ўзбекистон, дар кўҳи Нурота (Ғозғон), Омонқўтон, Оқтош ҷойгир шудаанд.

Савол ва супоришҳо

1. Кадом зинаҳои пайдоиши кӯҳро, ки дар Осиёи Миёна шуда гузаштаанд, медонед?
2. Гӯед, ки дар чиндории алпӣ, дар Осиёи Миёна кадом кӯҳҳо ба вучуд омадаанд.
3. Ба канданиҳои фойданоки сӯзишвори чӣҳо дохил мешаванд, кадом конҳои онҳоро медонед?
4. Сабаби тез-тез рӯй додани zilzilаро дар Осиёи Миёна фаҳмонед.

§ 14. ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ СОХТИ САТҲИ ЗАМИН

1. *Ҳаракатҳои тектоникӣ гуфта чиро мефаҳмед?*
2. *Кӯҳҳо аз рӯйи баландӣ ба кадом навъҳо ҷудо мешаванд?*
3. *Чойе, ки баландии мутлақи он то 200 м аст, чӣ ном дорад?*
4. *Бодлесӣ чист?*

Ҳудуди Осиёи Миёна аз рӯйи таърихи ташаккул ва ҳолати ҳозираи сатҳи Замини худ ба ду қисм, яъне ҳамвори ва кӯҳҳо тақсим мешавад.

Ҳамвориҳо дар қисмҳои марказӣ, ғарбӣ ва шимолии Осиёи Миёна ҷойгир шудаанд. Қисми хеле калони Осиёи Миёнаро ҳамвори Тўрон ишғол кардааст. Дар ин ҳамвори биёбонҳои калони Осиёи Миёна — Қорақум ва Қизилқум ҷойгир шудаанд. Дар ин ҷойҳо бодлесӣ ва шамолҳо омили асосии ҳосил кардани релеф ба ҳисоб мераванд. Аз ин сабаб, дар биёбонҳои шаклҳои асосии релеф барханҳо, теппаҳои регӣ, баландиҳои қатори регӣ мебошанд. Дар қисми марказии Қизилқум кӯҳҳои қад афрохтаанд, ки дар натиҷаи бодлесӣ паст шудаанд. Дар қисми ҷанубӣ-шарқии Қорақум ҳамвориҳои баланд — платоҳои *Бадхиз ва Қорабел*, ҷойгир шудаанд. Дар шимол ва шимоли ғарбии ҳамвори платоҳои *Устюрт ва Тўрғай*, ки аз паҳнҳамвориҳои баланд иборатанд, ҷой гирифтаанд.

Платои Устюрт дар байни баҳрҳои Арал ва Каспий ҷойгир шудааст. Он аз ҳамвориҳои атрофи худ бо ҷариҳои баланд ва шуҳи «чинк» шадидан баланд шуда меистад. Қисми шимолии плато аз ҳамвориҳои регӣ, қисми марказӣ аз теппаҳо, қисми ҷанубии он аз баландӣ ва чуқуриҳои иборат аст. Дар ин қисми плато чуқуриҳои Борсақелмас, Сарикамиш, Қорниёриқ ва дигар чуқуриҳои ҷойгиранд. Платои Тўрғай аз ҳамвориҳои мавҷмонанд иборат буда, дар маркази он чуқуриҳои Тўрғай ҷойгир шудааст.

Расми 10. Ёдгориҳои табиат:

1 – Сутуни санги. Боғи миллии Зомин.; 2 – Қуллаи «Муҳорибаи динозаврҳо».

Дар Осиёи Миёна ҳамвориҳои дар доманакӯҳ ва байни кӯҳҳо ҷойгир шуда ҳам масоҳати васеъро ишғол кардаанд. Ин ҳамвориҳо дар кӯҳҳо аз чинсҳои кӯҳии бодлесшуда, ки онҳоро обҳои ҷорӣ доимӣ ва муваққатӣ оварда хобонидаанд, ҳосил шудаанд. Ба чунин ҳамвориҳо *водиҳои Фарғона, Мирзочўл, водиҳои Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарёро* мисол овардан мумкин аст. Сатҳи Заминаи онҳо андаке баланд буда, ҳосилхезтарин заминҳои мебошанд, ки ба воҳа табдил дода шудаанд.

Кӯҳҳо. Ҳамвориҳоро аз шарқ ва ҷануб кӯҳҳо печонидаанд. Дар шимол кӯҳҳои пасти Қазоқистон ҷойгир аст, ки қисми зиёди он аз бодлесӣ ба ҳамвориҳои теппадор табдил ёфтаанд. Танҳо қисми марказии он аз ҳамвориҳои теппагӣ андаке баландтар аст. Дар қисми шарқии Қазоқистон *Чингизтоғ, Торбоғоту* ва *Олатови Чунғория* алоҳида-алоҳида хобидаанд.

Дар қисми шарқии Осиёи Миёна калонтарин қаторкӯҳҳои Тяншан ҷойгир шудааст. Баландтарин қисми он кӯҳҳои Хонтангри (қуллаи Ғалаба 7439 м) мебошад, ки бо пирияхҳо пӯшонида шудааст. Кӯҳҳои Тяншан ба қисмҳои шимолӣ, марказӣ, ғарбӣ ва ҷанубӣ тақсим мешавад (расми 12).

Кӯҳҳои Помир дар ҷануби кишвар ҷойгир аст. Баландтарин нуқтаи он қуллаи Сомонӣ буда, баландии он 7495 м мебошад. Баландтарин ҷойҳои он бо ях пӯшонида шудааст. Дарозтарин пирияхи Осиёи Миёна (пирияхи Федченко) ҳам дар ин ҷо ҷой-

гир аст. Дар ҷануби Помир *кӯҳи Ҳиндукуш* воқеъ мебошад, ки аз шимоли шарқ ба ҷануби ғарб тўл кашидааст.

Қисми ҷанубии Осиёи Миёна бо кӯҳҳои Туркман—Хуросон печонида шудааст. Ин кӯҳҳо аз кӯҳҳои *Копетдоғ, Нишопур, Банди Туркистон, Сафедкӯҳ ва Паропамиз*, ки дар шакли камон ҷойгиранд, иборат мебошанд. Дар кӯҳҳои мазкур зери таъсири шамол ва об шаклҳои гуногуни релеф ҳосил шудааст (расми 10).

Савол ва супоришҳо

1. Аз харитаи табиӣ баландтарин ва пасттарин нуқтаҳои Осиёи Миёнаро муайян карда, номи онҳоро ба дафтратон нависед.
2. Дар биёбонҳои Осиёи Миёна релеф асосан аз таъсири кадом омилҳо ташаккул ёфта ва тағйир меёбад?
3. Барои чӣ кӯҳҳои баланд ҳамеша бо барф ва пириях пӯшонидани мешаванд?
4. Ба харитаи ангории Осиёи Миёна азимтарин кӯҳҳо, платоҳо, ҳамвориҳо, конҳои канданиҳои фойданок, фурӯҳамидаҳоро тасвир карда, номи онҳоро нависед.

§ 15. ИҚЛИМИ ОСИЁИ МИЁНА. ОМИЛҲОЕ, КИ БА ИҚЛИМ ТАЪСИР МЕРАСОНАНД

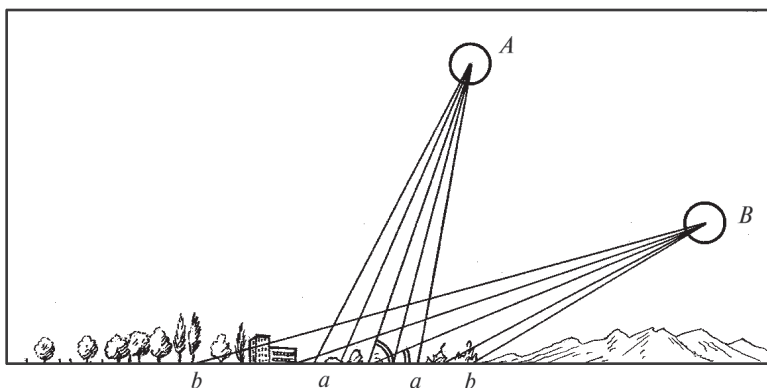

1. *Фарқи асосӣ дар байни мафҳумҳои обу ҳаво ва иқлим аз ҷиҳати иборат мебошад?*
2. *Осиёи Миёна дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст, хусусиятҳои хоси ин минтақаҳои иқлимӣ аз ҷиҳати иборатанд?*
3. *Аломатҳои асосии иқлими континенталиро нақл кунед.*

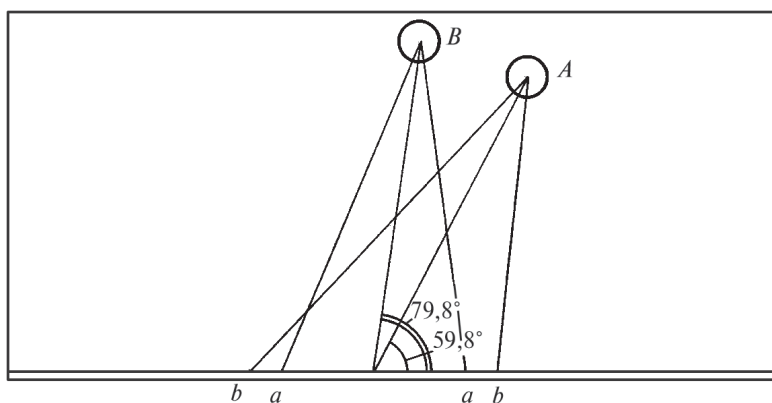
Иқлими Осиёи Миёна хеле рангоранг мебошад. Вақте ки дар қисми шимолии кишвар ҳанӯз зимистон ҳукмрон аст, дар ҷануб ва водиҳои байни кӯҳҳои он дарахтҳо гул карда, фасли баҳор оғоз меёбад. Шароитҳои иқлимӣ дар ҳудуди кишвари Осиёи Миёна, асосан дар зери таъсири чунин омилҳо ташаккул ёфта, ба вучуд омадаанд: *мавқеи географии маҳал ва радиатсияи Офтоб, ҳаракати анбӯҳи ҳаво, сохти релефи маҳал.*

Мавқеи географии кишвар ва радиатсияи Офтоб. Осиёи Миёна дар маркази материк Евросиё ҷойгир аст. Ин гуна мавқеи кишвар, нисбат ба дигар ҳудудҳои воқеъ дар ҳамин арзи кураи Замин, бештар гирифтани радиатсияи Офтобро таъмин менамояд.

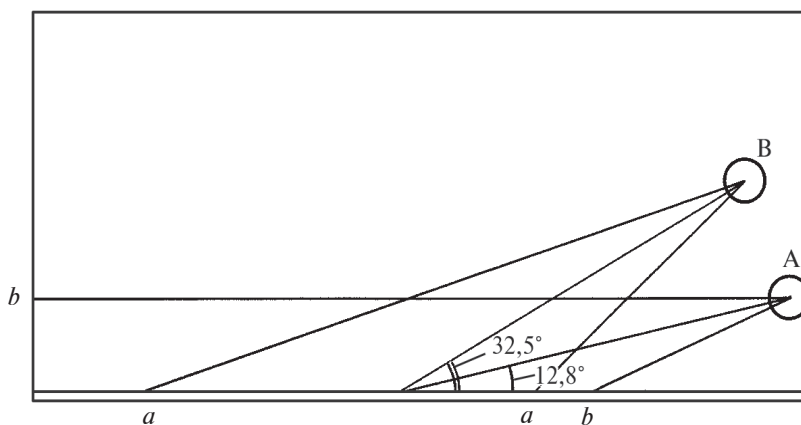
Энергияи шуо ва гармии Офтоб, ки ба сатҳи Замин меафтад, радиатсияи Офтоб номида мешавад. Миқдори радиатсияи Офтоб

Расми 11. Тақсимоти гарми нисбат ба уфуқ рӯзҳои 22 июн (A) ва 22 декабр (B) дар Тошканд. Масоҳатеро, ки дар ҳамин рӯзҳо ба миқдори баробар меафтанд ($a-a$ ва $b-b$) муқоиса карда, хулоса бароред.

Расми 12. Кунҷи афтиши шуи Офтоб дар сарҳадҳои шимоли (A) ва ҷанубии (B) Осиёи Миёна 22 июн ва масоҳате, ки миқдори баробари шуо меафтанд ($a-a$), ($b-b$). Фарқи онҳоро муайян кунед.

Расми 13. Кунҷи афтиши шуи Офтоб 22 декабр дар сарҳадҳои шимоли (A) ва ҷануби (B) ва масоҳате, ки миқдори шуо баробар меафтанд ($a-a$), ($b-b$). Фарқи онҳоро муайян кунед.

дар мобайни вақти муайян бо энергияи шуо, ки ба миқдори калория ба 1 см^2 сатҳи Замин афтодааст, ифода карда мешавад.

Тақсимшавии шуои Офтоб дар сатҳи Замин ба арзи географӣ вобаста аст, чунки бо кадом кунҷ ба сатҳи Замин афтидани шуои Офтоб ва дарозии рӯз дар ҷойҳои гуногун ба мавқеи географӣ вобаста мебошад. Шуои Офтоб ба ягон нуқтаи сатҳи Замин чӣ қадаре, ки рост афтад, айнан ҳамин ҷой дар вақти муайян бештар гармӣ мегирад (расмҳои 11, 12, 13).

Калонтарин фарқи дарозии рӯз дар байни қисмҳои шимолӣ ва ҷанубии кишвари Осиёи Миёна, ба рӯзҳои офтобии тобистона ва зимистона рост меояд. Масалан, дар охири моҳи декабр, дар қисмҳои канораи ҷанубии кишвар рӯз нисбат ба қисми шимол 1 соату 10 дақиқа дароз, охири моҳи июн бошад, баръакс, қариб 1 соату 50 дақиқа кӯтоҳ мешавад.

Арзи географӣ маҳал танҳо миқдори шуои Офтобро, ки ба сатҳи Замини ҳамин ҷой афтидана мумкин аст, муайян мекунад. Лекин ҳамаи энергия, ки аз Офтоб меояд рост ба рӯйи Замин омада намерасад. Қариб 20% он дар қабати ҳаво акс ёфта, боз ба фазо бармегардад. Як қисми шуои Офтобро буғҳои об, ки дар таркиби ҳаво ҳастанд, чангу гардҳо, ҳамчунин абрҳо фуру мебаранд ва онро пароканда мекунанд. Дар натиҷа, дар атмосфера *радиатсияи пароканда* ба вуҷуд меояд.

Радиатсияе, ки бевосита аз Офтоб ба рӯйи Замин омада расидааст, радиатсияи рост номида мешавад. Ба рӯйи Замин ҳам радиатсияи пароканда ва ҳам радиатсияи рост омада мерасанд. *Радиатсияи рост ва радиатсияи пароканда, ки ба рӯйи Замин омада расидаанд, якҷоя радиатсияи умумӣ номида мешавад.* Радиатсияи умумӣ дар ҷануби биёбони Қорақум дар сатҳи 1 см^2 ба 150 ккал гармӣ баробар аст. Радиатсияи умумӣ ба самти шимол кам шуда меравад.

Савол ва супоришҳо

1. Кадом омилҳоеро медонед, ки онҳо ба ташаккулёбии иқлим таъсир мерасонанд?
2. Радиатсияи рост чист?
3. Чӣ гуна радиатсия, радиатсияи пароканда номида мешавад?
4. Аз харитаи атласи географӣ синфи 7 ҳарорати миёнаи ҳаворо дар маҳалли зисти худ дар моҳҳои январ ва июн муайян кунед.
5. Расмҳои 11, 12, 13-ро таҳлил намуда, дар бораи онҳо нақл кунед.

§ 16.

**АНБЎҲИ ҲАВО.
СИКЛОН ВА АНТИСИКЛОНҲО**

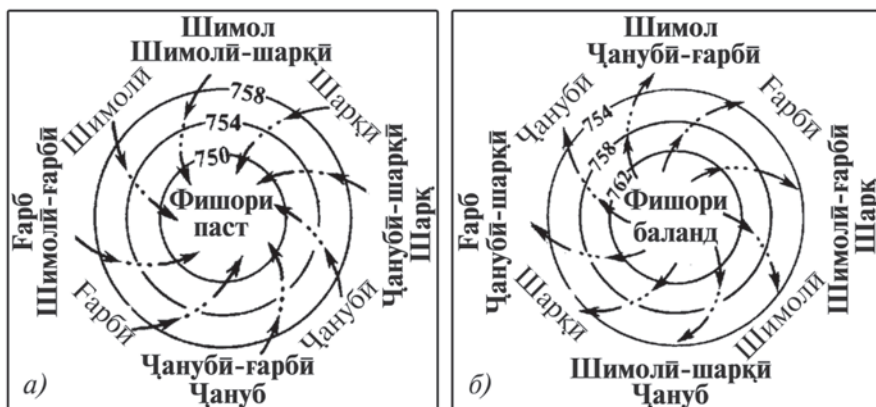
1. Дар сатҳи Замин кадом анбўҳҳои ҳавои асосӣ ҳастанд?
2. Ҳавои баҳрӣ ва ҳавои хушкӣ (континенталӣ) аз ҳам бо чӣ фарқ мекунанд?

Анбўҳҳои ҳаво. Чи хел будани ҳавои атмосфера аз бисёр ҷиҳат ба сатҳи Замин ҳам вобаста аст. Ба ҳаво чанғҳои гуногун, заррачаҳои намак, буғҳои об, асосан аз сатҳи Замин, аз уқёнусҳо, баҳрҳо бардошта шуда, ба таркиби он омехта мешаванд. Нам ё хушк, ғуборолуд ё соф будани ҳаво ва дар қучо истодани вай ё дар қучо ҳаракат кардани он вобаста аст. Барои ҳамин, қабати поёнии атмосфера (то баландии 8—10 км) аз рӯи хусусиятҳои худ дар ҷойҳои гуногун аз ҳамдигар шадидан фарқ мекунанд. *Чунин маҷмӯи ҳаҷман калони қабати поёнии атмосфера — тропосфера, ки аз ҳамдигар фарқ мекунанд, анбўҳи ҳаво номида мешавад.* Анбўҳи ҳаво вобаста аз он, ки дар қучо арзи географии ҳосил шудааст ба анбўҳҳои ҳавои арктика, мўътадил, тропикӣ ва экваторӣ тақсим мешавад. Анбўҳҳои ҳавои мўътадил ва тропикӣ боз ба анбўҳи ҳавои баҳрӣ ва континенталӣ (хушкӣ) ҷудо мешавад.

Дар ташаккули иқлими Осиёи Миёна анбўҳи ҳавои арктика, мўътадил ва тропикӣ хеле фаъол иштирок мекунанд. Анбўҳи ҳавои арктика дар фасли зимистон аз уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ ба воситаи Сибири Ғарбӣ ва Урал, инчунин аз тарафи шимолӣ шарқ ба воситаи Сибири Шарқӣ ба ҳудуди Осиёи Миёна ворид мешавад. Ин ҳаво сард, хушк ва соф мешавад. Аз ғарб

Расми 14. Фронтҳои ҳаво: а) fronti хунук; б) fronti гарм.
Фарқи онҳоро муайян кунед.

Расми 15. Фишори ҳаво ва самти бодҳо дар сиклон (а) антициклон (б).
Фишори ҳаво бо ҳисоби мм сутуни симоб.

ва шимоли ғарб, аз ҳамворию соҳили Волга ва ҳамворию Евро-паи Шарқӣ анбӯҳи ҳавоӣ муътадилӣ континенталӣ ворид мешавад. Ин ҳаво ҳам хеле салқин аст, лекин бештар боришот меорад.

Анбӯҳи ҳавоӣ тропикии континенталӣ, ки моҳҳои тобистон дар болои кишвар меистад, дар болои ҳамворию кишвар ба вучуд меояд, ҳарорат хеле баланд, хушк ва ғуборолуд мешавад. Навъҳои обу ҳавоӣ иқлими Осиёи Миёна, ҳарорати ҳаво, на-мигарӣ ва хосаҳои софии он ба ҳамин анбӯҳи ҳаво вобаста аст.

Фронтҳои ҳаво. Сиклон ва антициклонҳо. Дар ҷойҳои, ки ан-бӯҳҳои ҳавоӣ дорои хусусиятҳои гуногун ба ҳам мепайванданд, зонаи мобайни, яъне **фронтҳои ҳаво** ҳосил мешавад. Дар фронтҳои ҳаво ҳар ду навъи анбӯҳи ҳаво таъсири мутақобила нишон ме-диҳанд. Дар натиҷа обу ҳаво тез дигаргун шуда меистад. Зонаи фронт аз рӯи пурзӯр будани кадом анбӯҳи ҳаво *фронтҳои илиқ ё сард* номида мешаванд (расми 14). Дар фронтҳои илиқ, ба ҷойи бо ҳавоӣ сард пӯшонидашуда ҳавоӣ илиқ зада даромада, ба тадриҷан илиқ шудани обу ҳаво сабаб мешавад. Барои фронтҳои сард, баръакс, тез тағйир ёфтани обу ҳаво, шадидан паст шудани ҳарорат ва фаровонии боришот хос аст.

Фронтҳои ҳаво ҳудудҳои хеле калонро фаро мегиранд. Дар қисмҳои гуногуни зонаи фронт, дар атмосфера гирдобҳои хеле калони ҳавоӣ диаметраш ба якчанд сад ва ҳатто ҳазорҳо кило-метр баробар дучор меоянд. Дар маркази баъзе аз онҳо фишо-ри ҳаво паст буда, ба самти атроф афзуда меравад ва ҳаво аз атроф ба марказ дар самти зидди ҳаракати ақрабаки соат ҳара-кат мекунад. *Ин гуна гирдобҳои ҳаво сиклон* номида мешавад. Баръ-акси чунин ҳолат, *гирдобҳои ҳаво, ки дар зонаи фронт фишори ат-мосфера аз марказ ба самти атроф кам шуда, шамолҳо ба самти ҳара-кати ақрабаки соат мевазанд, антициклон* номида мешавад (расми 15).

Обу ҳаво дар циклон ва антициклонҳо чӣ гуна мешавад? Бинобар аз атроф ба марказ кам шуда омадани фишори ҳаво дар циклон, дар қисмҳои марказии он ба боло бардошта шудани ҳаво мушоҳида мешавад. Ҳавои ба боло бардошташаванда хунук шуда, аз буғҳои об сер мешавад ва боронгарӣ мешавад. Дар маркази антициклон бошад (расми 15 б), баръакс, ҳаво аз боло ба самти паст меафтад ва ба рӯйи Замин паҳн мегардад. Бинобар ҳамин, дар ҳолати антициклон барои сер шудани ҳаво, пайдо ва ҳосил шудани абр ва боронгарӣ шароит ва имконият нест. Агар дар моҳҳои тобистон шароити антициклон ба боз ҳам тасфидани ҳаво мусоидат куналд, дар фасли зимистон ба сардшавии он сабаб мегардад.

Савол ва супоришҳо

1. Донишҳо дар бораи иқлим ва обу ҳаво барои инсоният чӣ аҳамият доранд?
2. Анбӯҳи ҳаво чист? Анбӯҳҳои ҳаво аз ҳам аз рӯйи кадом хусусиятҳо фарқ кунанд?
3. Сиклон чист? Дар он обу ҳаво чӣ гуна мешавад?
4. Нақл кунед, ки обу ҳаво дар шароити антициклон чӣ гуна аст?
5. Фронти ҳаво чист? Бигӯед, ки кадом фронтҳо ҳастанд.

ТАЪРИФИ ИҚЛИМИ КИШВАР. ИҚЛИМИ ҲАМВОРИ

1. Дар зимистон ба Осиёи Миёна кадом анбӯҳҳои ҳаво ворид мешаванд? Онҳо дорои кадом хусусиятҳо мебошанд?
2. Дар тобистон анбӯҳи ҳаво чӣ гуна мешавад? Дар он обу ҳаво чӣ тавр тағйир меёбад?
3. Барои чӣ дар Осиёи Миёна дар тобистон ҳаво хеле тасфон мешавад?

Дар фасли салқини сол дар ҳудуди Сибири Шарқӣ ва Осиёи Марказӣ дар атмосфера *антициклони баландфишори Осиёи Марказӣ (Сибир)* ба вуҷуд меояд. Қаноти хеле калони ғарбии он қисмҳои марказӣ ва шимолии Қазоқистонро ишғол мекунад. Дар ин вақт ҳаво кушод буда, шабона сатҳи Замин боз сард мешавад, рӯзона шуои Офтоб онро андаке гарм мекунад.

Чунин қутби фронт, ки анбӯҳи ҳавои сардро аз ҳавои илиқи тропикии ҳудуди Эрон, Афғонистон ҷудо карда меистад, дар болои канораи ҷанубии Осиёи Миёна ҷойгир мешавад. Дар ду тарафи фронти ҳаво аз сабаби тафовути калони байни ҳарорати анбӯҳҳои ҳаво, дар атрофи фронт ҳаракати циклонҳо пурзӯр мешавад. Сиклонҳо аз ҷануби баҳри Каспий, аз водиҳои дарё-

ҳои Мурғоб ва Таҷан ё аз маҷрои болоии Амударё сар шуда, ба ҳудуди Осиёи Миёна аз ҷануби ғарб ва ҷануб ворид мешаванд ва ба самти шимоли шарқ равон мешаванд. Ба тӯфайли ҳавои илиқӣ тропикӣ, ки сиклонҳо овардаанд, ҳарорат нисбат ба пештара $+10+20^{\circ}\text{C}$ баланд шуда, абр зиёд мешавад. Боришот — борон ва баъзан барф маҳз баъди гузаштани ҳамин сиклон меборанд. Дар баҳор ҳам чунин сиклон ворид мешавад ва боиси боридани борони зиёд мегардад.

Вақте ки анбӯҳи ҳавои илиқӣ дар натиҷаи сиклонҳо ба ҳудуди Осиёи Миёна воридшуда, ба тарафи шарқ ҳаракат мекунад, аз паси он аз ғарб ҳавои минтақаи мўътадил ворид мешавад. Ин анбӯҳи ҳавои сернам ва илиқ, ки аз ғарб меояд, бинобар дар болои уқёнуси Атлантика, баҳри Миёназамин, баҳри Сиёҳ таркиб ёфтани худ, хеле боришот медиҳад.

Ҳангоми ба ҳудуди Осиёи Миёна аз шимоли ғарб ё аз тарафи шимол ворид шудани анбӯҳи ҳавои сарди арзҳои Арктика ва мўътадил ҳарорат (то $-10, -20^{\circ}\text{C}$) паст шуда, сармои саҳт мешавад. Дар натиҷаи он, ки дар ҳудуди кишвар анбӯҳи ҳавои Арктика муддати дурудароз боқӣ мемонад, дар шимоли шарқи кишвар ҳарорат то ба $-35, -45^{\circ}\text{C}$ паст мешавад.

Дар давраи илиқӣ сол, хусусан, моҳҳои тобистон ивазшавии анбӯҳи ҳаво дар Осиёи Миёна тамоман намуди дигар дорад. Моҳҳои тобистон, ки дар кишвар хеле тўлонӣ мебошанд (хусусан дар қисми ҳамворӣ), ҳаво хеле гарм шуда, *ҳавои маҳаллии тропикии континенталии Турон* таркиб меёбад. Аз ҷиҳати ҳарорат ин анбӯҳи ҳаво қариб аз ҳавои Эрон ва Афғонистон фарқ намекунад. Ҳарорати миёнаи ҳаво моҳҳои тобистон 30°C ва андаке болотар мешавад. Фронти қутб, ки дар фасли зимистон ҳавои Осиёи Миёнаро аз ҳавои Эрон ва Афғонистон ҷудо карда меистад, моҳҳои тобистон ба шимол, ба шимоли Қазоқистон, Урал, Сибири ғарбӣ мекӯчад. Дар қисми хеле калони Осиёи Миёна шароити обу ҳавои якхелаи бе фронти ҳаво ба вучуд меояд.

Дар қисми ҳамвории Осиёи Миёна дар моҳҳои тобистон фишори ҳаво паст мешавад, яъне *депрессияи термикӣ* ба вучуд меояд.

Паст шуда рафтани фишори ҳаво ба пурзӯр шудани ҷараёнҳои ҳаво ба ҳудуди Осиёи Миёна аз шимол, ғарб ва шимоли ғарб мешавад. Дар ҳамвориҳо тўфонҳои реғӣ авҷ мегирад. Ба кишвари мо ҷараёни ҳавои салқин дар тобистон нисбат ба моҳҳои зимистон ду ҳисса бештар ворид шавад ҳам, таъсири он ба обу ҳавои маҳаллӣ чандон назаррас нест, чунки қабатҳои пасти ҳавои воридшаванда ба сатҳи Замин расида, ба зудӣ гарм мешавад, намии нисбии он кам мегардад, бориш намедиҳад.

Дар моҳҳои тобистон ба Осиёи Миёна ворид шудани ҳавои салқин дар муддати кӯтоҳ мумкин аст ҳароратро ҳамагӣ ба 3—10°C паст кунад.

Савол ва супоришҳо

1. Дар ҳудуди Осиёи Миёна тобистон чӣ гуна массаи ҳаво мавҷуд аст? Он ба обу ҳаво чӣ гуна таъсир мерасонад?
2. Дар ҳудуди Осиёи Миёна зимистон чӣ гуна массаи ҳаво мавҷуд аст? Он ба обу ҳаво чӣ гуна таъсир мерасонад?
3. Саҳифаҳои 10—11-и атласи синфи 7-умро аз назар гузаронед. Муайян кунед, ки ҳарорати баландтарин ва пасттарин дар кучо мушоҳида мешавад?

§ 18.

ИҚЛИМИ КЎХҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

1. *Ҳангоми бардошта шудан ҳарорати ҳаво чӣ хел тағйир меёбад?*
2. *Қадам шамолҳои ба водихои кӯҳӣ хосро медонед?*
3. *Барои чӣ дар тобистон ҳам дар болои кӯҳҳо барф меистад?*

Муҳимтарин сифатҳои хоси иқлими Осиёи Миёна, аз ҷумла, хусусиятҳои аз қабилӣ бисёр будани рӯзҳои офтобӣ, гармии иқлим, континенталӣ ва хушкӣ, хусусан дар ҳамвориҳо, ки қисми асосии кишварро фаро гирифтаанд, бештар дида мешавад.

Дар кӯҳҳои воқеъ дар шарқ, ҷануби шарқ ва ҷануби Осиёи Миёна, зери таъсири хусусиятҳо чун баландӣ, ҷойгиршавии ёнаҳо, тангӣ ва васеъгии водихои кӯҳӣ, дар канора ё дохил ҷойгир будани кӯҳ, шароити иқлим нисбат ба шароити иқлими ҳамвориҳо дорои як қатор хусусиятҳои фарқкунанда мебошад.

Бо афзудани баландӣ софии ҳаво меафзояд, фишори он паст мешавад, энергияи шуои Офтоб бештар мегардад, ҳарорати ҳаво бошад паст шуда, намӣ ва боришот зиёд мешавад. Дар баробари ҳамин, дар ёнаҳои гуногуни кӯҳҳо тағйирёбии унсурҳои иқлим ва обу ҳаво гуногун мешавад. Кӯҳҳо ҷараёнҳои ҷанубӣ ва ғарбиро дошта, онҳоро водор мекунанд, ки қад-қадӣ ёнаҳо боло раванд. Ҳавои бардошташаванда сард мешавад, намии нисбии он афзуда, абр зиёд ва боришот мешавад. Ин ҳол дар ғарбӣ ва ҷануби ғарбии кӯҳҳо равшан ба назар мерасад. Торафт баробари наздик шудан ба кӯҳҳо миқдори боришот зиёд мешавад.

Дар кӯҳҳо давраи зимистон дарозтар, тобистон кӯтоҳтар мешавад. Дар кӯҳҳои баланд барф бисёр борида муддати дароз боқӣ мемонад. Дар водӣ ва ёнаҳои кӯҳ шамоли кӯҳӣ-водигӣ мезавад. Ин шамол рӯзона қад-қадӣ водӣ аз паст ба боло вазида, ҳавои гарм орад, шабона аз боло ба поён вазида, ҳавои

салқин меорад. Аз ҳамин сабаб, дар водиҳои кӯҳи шабона салқин мешавад. Лекин дар ҳамаи ноҳияҳои кӯҳи ҳам, хусусиятҳои асосии иқлимии ба ҳамвориҳо хос умуман боқӣ мемонад.

Савол ва супоришҳо

1. Иқлими ҳудудҳои кӯҳи аз иқлими ҳамвори чӣ хел фарқ мекунад?
2. Аз саҳифаҳои 10 ва 11 атласи синфи 7 харитаҳои ҳарорати ҳаво ва миқдори солонаи боришотро аз назар гузаронед. Нақл кунед, ки моҳҳои январ ва июл ҳарорат ва миқдори боришот дар кӯҳҳо ва ҳамвориҳо чӣ хел аст.
3. Бо ёрии харитаҳо аз саҳифаҳои 6-7 ва 10-11 атласи синфи 7 муайян кунед, ки дар маҳалли зисти Шумо иқлим зери таъсири кадом омилҳо ташаккул меёбад.

§ 19.

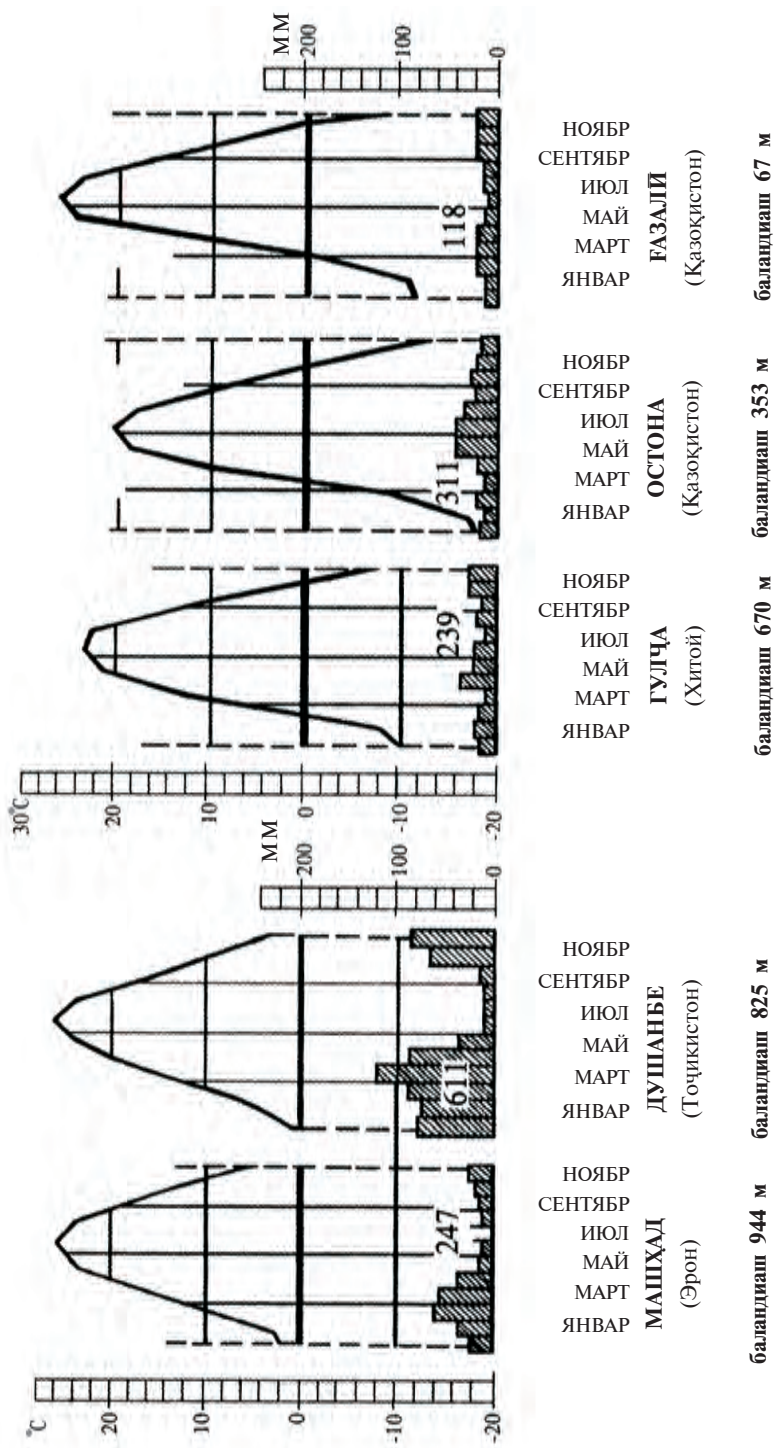
ТАФОВУТҲОИ ИҚЛИМӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

1. Дар бораи минтақаи иқлимии мўътадил чӣ медонед?
2. Дар бораи иқлими субтропикӣ нақл кунед.

Хусусиятҳои асосие, ки дар иқлими Осиёи Миёна равшан ба назар мерасанд — шадидан континенталӣ будани иқлим, бисёр будани рӯзҳои офтобӣ, хеле баланд будани ҳарорат дар моҳҳои тобистон, аз захираҳои гармӣ бой будани он ва ниҳоят, хеле хушк будани ҳудуд аст. Якҷоя бо ҳамин хусусиятҳои умумии иқлимӣ, қисмҳои шимоли ва ҷанубии кишвари Осиёи Миёна аз рӯйи як қатор нишондиҳандаҳои муҳими иқлим, аз ҳамдигар хеле фарқ мекунанд. Аз ҷумла, агар дар ҳосил шудани иқлими қисмҳои шимолии кишвар таъсири ҳудудҳои Осиёи Марказӣ, Сибири Шарқӣ, Европайи Шарқӣ бештар бошад, дар қисмҳои ҷанубӣ таъсири баҳри Миёназамин ва шамолҳои илиқӣ ғарбӣ зиёдтар ҳис мешавад.

Аз ҳамин сабаб, ҳудуди Осиёи Миёна ба 2 кишвари хурди иқлимӣ ҷудо карда мешавад: 1. *Иқлими Қазоқистон*. 2. *Иқлими Тӯрон*. Сарҳад дар байни ин ду кишвари хурди иқлимӣ, ки танҳо аз ҷиҳати иқлимӣ ҷудо карда шудаанд, чандон дақиқ нест. Агар дар харита аз Қорабўғозғўл, ки дар қисми ғарбии Осиёи Миёна ҷойгир шудааст, қадқади ҷануби Устюрт, қисми шимолии биёбонҳои Қорақум, Қизилқум хат гузаронем, ба канораи шимолии қаторкӯҳи Қоратоғи Қазоқистони Ҷанубӣ мерасем. Баъд сарҳад ба воситаи Қоратоғ, Олатови Талас ва қаторкӯҳи Фарғона мегузарад. Дар қисми шимоли чунин хати шартӣ — сарҳад, кишвари иқлимии Қазоқистон ва дар ҷануби он кишвари иқлимии Тӯрон мешавад.

Дар иқлими Қазоқистон

Дар иқлими Тўрон

Расми 16. Дар иқлимҳои Тўрон ва Қазоқистон тақсимоги боришот аз рӯи моҳҳо ва ҳарорати ҳаво фарқ мекунад. Ин фарқро аз график муайян кунед.

Тафовутҳои асосии байни иқлимҳои Қазоқистон ва Тўрон, пеш аз ҳама, аз таъсири хусусиятҳои ҳаракатҳои дар атмосфера ба вучуд омадааст. Агар ба иқлими Тўрон, ки қисми ҷанубии Осиёи Миёнаро фаро гирифтааст, дар фасли салқини сол пурзӯр шудани фаъолияти циклон ва вобаста ба он зиёд шудани боришот, зуд тағйирёбандагии обу ҳаво, нисбатан илиқ омадани он хос бошад, дар тобистон ба он ба вучуд омадани ҳавои тропики континенталии Тўрони тасфон, хушк, нисбатан дер давом кардани обу ҳавои гарм ва хушки аз ҳад зиёд ва нисбатан сокин хос аст.

Ба иқлими Қазоқистон дар қисми шимолии кишвар дар фасли зимистон таъсири антисиклони Осиёи Марказӣ калон буда, дар натиҷа ҳарорати ҳаво хеле паст рафта, қабати барф хеле ғафс, зимистони қаҳратун дер давом мекунад. Тобистон дар ҳудуди иқлими Қазоқистон анбӯҳи ҳавои мўътадил дер вақт меистад, фаъолияти циклон пурзӯр шуда, обу ҳаво зуд-зуд тағйир ёфта боришот меборад. Иқлими Қазоқистон ба минтақаи иқлимии мўътадил шомил буда, дорои хусусиятҳои иқлими субтропик аст.

Дар иқлими Тўрон 35—40 фоизи боришоти солона ба моҳҳои зимистон, ҳамагӣ 2—5 фоиз бошад ба моҳҳои тобистон рост меояд. Дар иқлими Қазоқистон бошад, миқдори боришоти зимистона ва тобистона қариб баробар мешавад. Фаровонии рӯзҳои «илиқ», ки ба иқлими Тўрон хос аст, барои иқлими Қазоқистон мутлақо хос намебошад (расми 16).

Савол ва супоришҳо

1. Дар Осиёи Миёна кадом кишварҳои иқлимӣ мавҷуданд?
2. Ин кишварҳо аз ҳам чӣ хел фарқ мекунанд?
3. Нишондодҳои иқлими шаҳрҳои Остона ва Душанберо муқоиса намуда, фарқи онҳоро фаҳмонед.

§ 20. МАҲҶУМИ УМУМӢ ДАР БОРАИ ОБҶОИ ОСИӢИ МИӢНА.

1. *Мафҳумҳои унсурҳои гидрографии дарё, водии дарё, обтақсимкунак, мачроғ, низоми дарё, ҳавзаи дарёро ба хотир оред.*
2. *Аз харита обҳои дохилии ҳудуд ва навъҳои онро мустақилона азхуд кунед.*

Дар кишвари Осиёи Миёна обҳои ҷорӣ хеле нобаробар тақсим шудаанд. Дар ҳамвориҳо, ки қисми қариб 70 фоизи масоҳати умумии кишварро дар бар гирифтаанд, об, дарёҳо ва дигар манбаъҳои оби хеле кам мебошанд. Баръакс, дар ҳудудҳои кӯҳӣ ва наздикӯҳӣ шабакаи хеле васеи дарёҳо мавҷуданд. Ба

чунин тарзи нобаробар тақсим шудани обҳои ҷорӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна, албатта, шароити иқлимӣ ва сохти релефи кишвар сабаб шудааст.

Харитаи табиӣ Осиёи Миёнаро ба харитаи тақсимои боришот муқоиса карда бинед. Ҳангоми муқоиса кардан манзараи зерин ҳосил мешавад: ба соҳилҳои Арал, ҳудудҳои Бетпақдала, Мўйинқум, доманаи Амударё, Устюрт, биёбони Қизилқум дар давоми сол ҳамагӣ дар атрофи 100 мм боришот меборад. Миқдори боришот дар ҳудуди адир, теппа ва баландиҳои пасти атрофи ин ҳамвориҳо ҳам чандон зиёд нест ва аз –300 мм бисёр намешавад. Дар қисми 75–80 фоизи Осиёи Миёна боришот айнан ҳамин гуна кам аст. Илова бар ин, аз сабаби он, ки қисми зиёди сол ҳарорати ҳаво хеле баланд меистад ва боришоти борида тез буғ шуда меравад, дар тамоми ҳудудҳои ҳамворӣ ва наздикӯҳии кишвари Осиёи Миёна манбаҳои доимии обҳои ҷорӣ нест ва ё хеле кам мебошад.

Дар кӯҳҳо боришот нисбат ба ҳамворӣ хеле зиёд аст, паст шудани ҳарорати ҳаво бошад, буғшавиро кам мекунад. Дар қисмҳои миёна ва баланди кӯҳҳо, ки зимистонаш дароз ва тобистонаш салқин аст, саҳроҳои калони барф ва пирахҳои азим ба вучуд омадаанд, дар сойҳои чуқур кӯлҳои кӯҳӣ пайдо шудаанд. Об аз ёнаҳои хеле нишеби кӯҳҳо ҷорӣ шуда, дарёҳои калон ва хурди дар ҳамвориҳои атроф ҷоришавандаро ҳосил кардааст. Барои ҳамин, дар кӯҳҳо дарёҳо бисёр ва ҳавзаҳои обгункунӣ онҳо ҳам калон аст.

Бинобар ин, манбаи асосии дарёҳои калон ва хурд, ки дар қисмҳои ҳамвории Осиёи Миёна ҷорӣ мебошанд, каналҳо, обҳои анҳор, кӯлҳо, захираҳои хеле калони обанборҳо кӯҳҳои баланде мебошанд, ки кишварро печонидаанд.

Аз ҳамин сабаб, кӯҳҳо ҷойи асосии гуншавии обҳои боришот буда, ҳамвориҳо ҷойҳои мебошанд, ки ҳамин обҳоро сарф мекунанд ва ё ба буғ табдил медиҳанд. Ин муҳимтарин хусусияти гидрографики Осиёи Миёна ба ҳисоб меравад.

Савол ва супоришҳо

1. Аз чӣ сабаб Осиёи Миёна аз ҷиҳати гидрографики сарбаста гуфта мешавад?
2. Харитаи табиӣ Осиёи Миёнаро (саҳифаҳои 6–7 атлас) бо харитаи миқдори солонии боришот (саҳифаи 11 атлас) муқоиса намоед ва дар бораи он, ки барои чӣ дар ҳамвориҳо дарёҳо кам будаанд, хулоса бароред.
3. Ба харитаи ангорӣ номи дарё ва кӯлҳои калони Осиёи Миёнаро нависед.

§ 21. ДАРЁҲО

1. Дарё чист?
2. Ҳавзаи дарё чист?
3. Об ба дарё аз кучо меояд?

Дар Осиёи Миёна қариб 12 ҳазор дарё ҳаст. Онҳо дар кишвар хеле ноҳамвор ҷойгир шудаанд. Бештар аз 10 ҳазор дарё ба кўҳҳо рост меоянд. Танҳо дарёҳои калон биёбонҳоро бурида гузаштаанд. Дарёҳо аз борон, барф, пирах, обҳои зеризаминӣ гизо мегиранд. Дарёҳои Осиёи Миёна вобаста ба аз кучо гизо гирифтани худ, яъне аз кучо гирифтани оби худ, ба 4 гурӯҳ тақсим мешаванд.

1. Дарёҳое, ки аз пирахҳо ва оби барф гизо мегиранд (Амударё, Зарафшон, Сух, Исфайрамсой, Чу, Или, Лепса, Оқсув). Ин дарёҳо аз пирахҳо ва барфҳои доимии қаторкўҳҳои Тяншан, Помир-Олой об мегиранд, онҳо тобистон сероб мешаванд (расми 21).

2. Дарёҳое, ки аз об шудани барф ва пирахҳо гизо мегиранд (Сирдарё, Сурхондарё, Чирчиқ, Қорадарё). Оби ин дарёҳо асосан, моҳҳои июн, июл бисёр мешавад.

3. Дарёҳое, ки аз об шудани барфҳои доимӣ ва мавсимӣ гизо мегиранд (Оҳангарон, Қашқадарё). Манбаҳои обгирии ин дарёҳо дар кўҳҳои паст буда, баҳорон оби онҳо бисёр шуда, баъзан медамад, тобистон бошад, камобанд.

4. Дарёҳое, ки аз барф ва боронҳои мавсимӣ гизо мегиранд (дарёҳои Мурғоб, Таҷан, Атрек, Фузордарё, Шерободдарё, Сарисув, Нура, Тўрғай, дарёҳо, сойҳое, ки дар водии Фарғона ва доманаҳои адирҳои кўҳҳои Нурато ҷорӣ мебошанд).

Ин дарёҳо асосан дарёҳои хурд, шўҳ ва камоб буда, баҳорон, хусусан ҳангоми боридани борони жола хеле сероб мешаванд.

Дарё ва сойҳое, ки аз обҳои зеризаминӣ гизо мегиранд, бештар дар доманакўҳҳо ва адирҳо дучор меоянд. Онҳо хусусан дар водии Фарғона, Норин, Иссиққўл, доманакўҳҳои Нурато, Зарафшон бисёр мебошанд.

Амударё — серобтарин дарёи Осиёи Миёна. Он аз пайвастанавии дарёҳои Панҷ ва Вахш, ки аз кўҳи Помир ҷорӣ мешаванд, ҳосил мешавад. Дарозии он 2540 км, масоҳати ҳавзаи обгункунии он 309 ҳазор км². Амударё аввал аз тарафи чап дарёи Қундузро, ки аз Афғонистон ҷорӣ мешавад, дар соҳили рост бошад Кофарниҳон ва Сурхондарёро ба худ мепайвандад. Дар ҳамин соҳили рост ба он дарёи Шеробод ҳам мепайвандад. Аз ҳамин ҷо то ҷойи резишгоҳ — баҳри Арал (дар масофаи қариб 1500 км) дар ҳамворӣ, дар байни Қорақум ва Қизилқум

Расми 17. Маҷрои болоии Фондарё — шохоби дарёи Зарафшон.

бо маҷрои васеъ ҷорӣ мешавад, дар ин қисм ба он дигар шохоб ҳамроҳ намешавад, балки баръакс, оби он ба миқдори хеле зиёд барои обёрӣ, бугшавӣ сарф шуда, ба замин ҷаббида шуда, кам мегардад. Дар Ўзбекистон ва Туркменистон канали Қорақум, каналҳои Аму-Қарши, Аму-Бухоро, дар воҳаҳои Хоразм ва Қорақалпоқистон каналҳои зиёде сохта шудаанд. Бо оби Амударё якчанд миллион гектар замин обёрӣ мегардад.

Сирдарё — дарозтарин дарёи Осиёи Миёна аст (дарозии он қариб 3019 км). Ҳавзаи он 219 ҳазор км² мебошад. Дарёи Норин, ки аз кӯҳҳои Тёншони Марказӣ ҷорӣ мешавад, қисми асосии Сирдарё аст. Дарёи Норин қад-қади дараҳои кӯҳ ба самти ғарб ҷорӣ шуда, дар паҳлӯи деҳаи Балиқчии наздикии шаҳри Намангон бо дарёи Қорадарё, ки аз қаторкӯҳҳои Фарғона ва Олой ибтидо мегирад, пайваст мешавад ва аз ҳамин ҷо он номи Сирдарёро мегирад. Аз водии Фарғона баромада, дарё ба самти шимол ҷорӣ мешавад ва ба он дар рост дарёҳои Оҳангарон, Чирчиқ, Келес мепайванданд. Сирдарё ба самти шимол қад-қади сарҳади Қизилқум ҷорӣ шуда, рафта ба баҳри Арал мерезад.

Қариб ҳамаи шохобҳои Сирдарё асосан аз барф ва пирияхҳо об мегиранд. Серобтарин давраи дарё моҳи июн буда, аз апрел то август дар он об бисёр мешавад.

Дарёи **Или** дар натиҷаи пайвастшавии дарёҳои Кунгес, ки аз кӯҳҳои Тяньшани Шарқӣ ҷорӣ мешавад ва Текес, ки аз Холиқтоғ ибтидо мегирад, ҳосил мешавад. Дарозии он якҷоя бо Текес 1384 км. Масоҳати ҳавзаи он 154 ҳазор км². Или асосан аз барф ва пирияхҳо об мегирад. Дар ҷойи аз дараи Қапчугай гузаштаи дарё сарбанд сохта, обанбори Қапчугай бунёд карда шудааст. Аз дарё каналҳои зиёди обёрӣ бароварда шудаанд.

Савол ва супоришҳо

1. Дарёҳои Осиёи Миёна вобаста ба аз кучо гизо гирифтани худ ба чанд гурӯҳ тақсим мешаванд?
2. Оби дарёҳо ба кучо сарф мешавад?
3. Дар бораи дарёи маҳалли зисти худ нақл кунед.

§ 22. КЎЛҲО ВА ОБАНБОРҲО

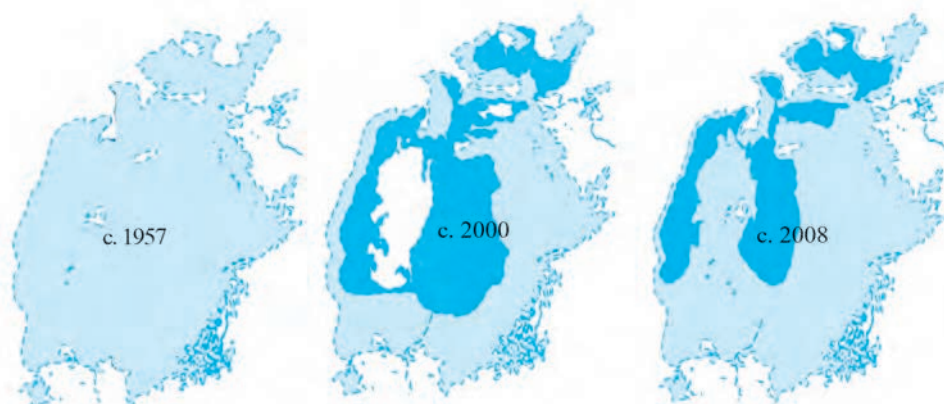

1. *Кўл чист?*
2. *Аз харитаи табиӣ, кўлҳои калони Осиёи Миёнаро нишон диҳед.*
3. *Дар кадом дарёҳо обанборҳо сохта шудаанд?*

Кўлҳо. Дар Осиёи Миёна кўлҳо чандон бисёр нестанд. Дар байни онҳо калонтарин кўлҳо — кўли Арал (баҳр), Иссиққўл, Балхаш, Қорақўл мебошанд. Ин кўлҳо аз рӯи пайдоиши худ кўлҳои тектоникӣ ба ҳисоб мераванд.

Аксарияти кўлҳо дар кўҳҳо ҷойгиранд. Кўлҳои кўҳӣ кўлҳои хурде мебошанд, ки дар натиҷаи баста шудани пеши маҷрои дарё ва сойҳо дар қисмҳои миёна ва баланди кўҳ ба вучуд омадаанд. Оби онҳо хеле шаффоф ва сард мешавад. Дар атрофи кўлҳо микроиқлим ба вучуд омада, манзараи хеле зебои табиӣ-географӣ ҳосил мегардад. Иссиққўл ва Саричелак ҳамин хел кўлҳо мебошанд. Дар води, маҷро, делтаҳои дарёҳо кўлчаҳои калону хурд ҳосил шудаанд. Ба кўлҳое, ки аз ҳисоби обҳои партовӣ ҳосил шудаанд, кўлҳои Арнасой, Айдарқўл мисол шуда метавонанд.

Калонтарин кўли табиӣи Осиёи Миёна — кўли **Арал** аст. Калонии онро ба ҳисоб гирифта, онро баҳр номидаанд. Баҳри Арал на танҳо дар Осиёи Миёна, балки яке аз калонтарин кўлҳои рӯи Замин мебошад. Он аз рӯи калонӣ дар Осиё дар ҷойи дуюм, дар ҷаҳон бошад дар ҷойи чорум меистод. Кўл дар маркази ҳамвори Тўрон, дар шарқи платои Устюрт ҷойгир аст, аз шимолӣ шарқ ба ҷанубӣ ғарб дар фурӯхамидагии тектоникӣ ҳосил гаштааст. Ба он ду дарёи калон — Амударё ва Сирдарё омада мерезанд.

Расми 18. Ҳолати сатҳи Баҳри Арал дар солҳои гуногун.

Чуқуртарин ҷойи баҳр, дар қисми ғарбии он буда, чуқурии он ба 69 метр мерасад. Вале аз соли 1960 сар карда, дар натиҷаи ба қорҳои обёрӣ дар Осиёи Миёна хеле зиёд сарф шудани обҳои Амударё ва Сирдарё, миқдори обе, ки ба Арал мерехт, шадидан кам шуда рафт. Баъзе солҳо, хусусан баъди солҳои 1983—1985 Сирдарё ба Арал як чакра ҳам об нарехтааст, обҳои Амударё бошад аз 7—9 км³ зиёд нашуд. Ҳамин тариқа, Арал тадричан хушк мешуд. Дар давоми 35 сол ҳаҷми оби баҳр кам шуда, сатҳи он ба 16,5 м паст рафт, баҳр аз соҳил ба 80—100 км, дар баъзе ҷойҳо ба 130—150 км ақиб нишаст. Ҷазираҳо ба ҳам пайваста, баҳр ба се ҳавзаи алоҳида ҷудо шуда монд (расми 18).

Дар атрофи баҳри Арал шаҳру деҳоти зиёде ҳастанд. Дар ин минтақа, ки «соҳили Арал» номида мешавад, наздик ба 5 млн аҳоли истиқомат мекунад (Аз харита муайян кунед, ки кадом давлат ва кадом вилоятҳо). Тамоми фаъолияти хоҷагии ҳамин аҳоли бо баҳри Арал вобаста буд. Муаммоҳои аз қабилӣ хурд шудани баҳр, бо шамолҳо ба гирду атроф паҳн шудани намаки қабри он, танқисии оби нӯшоки, афзудани касалиҳои сирояткунанда аз мавҷудияти муаммои экологии ҳудуди соҳили Арал далолат медиҳанд. Барои наҷоти Арал ва соҳили Арал аз ин муаммоҳо, то қадри имкон кӯшишҳо ба харҷ дода мешаванд. Ташкилот ва бунёди байналхалқии «Наҷоти Арал» таъсис ёфтааст.

Обанборҳо. Дар давраи «чиллаи» тобистона киштзор ва боғҳо тез-тез обёрӣ намуданро талаб мекунанд. Ба мақсади мунтазам бо об таъмин намудани растаниҳо дар чунин давраҳо, дар дарёҳои калону хурди Осиёи Миёна кӯлҳои сунъӣ — обанборҳо бунёд карда шудаанд.

Дар харитаи табиӣ-географии Осиёи Миёна обанборҳо хеле дақиқ нишон дода шудаанд. Масалан, дар дарёи Или обанбори Қапчуғай, дар Иртиш — Бухтарма, дар Норин — Тухтагул, дар Чирчиқ — Чорвоқ, дар Оҳангарон — Тошканд, дар Қорадарё — Андичон, дар Сирдарё — Қорақум, дар Чордара ва Зарафшон — Каттақурғон ва Кӯйимазор, дар Қашқадарё — Чимқӯрғон, дар канали Қарши — Толимарқон, дар Сурхондарё — Сурхони Ҷанубӣ, дар Амударё — Туямӯйин, дар Вахш — Норақ, дар канали Қорақум — Ҳовузхон бунёд ёфтаанд.

Дар байни обанборҳои Осиёи Миёна калонтарини онҳо обанборҳои Бухтарма, Қопчуғай, Тухтагул, Туямӯйин, Чордара ва Қорақум ба ҳисоб рафта, аз онҳо дар миқёси васеъ истифода мебаранд. Масоҳати обанбори Чорвоқ нисбатан хурд, лекин ҳаҷми об дар он хеле калон аст (2,0 млрд. м³).

Ин обанборҳо на танҳо барои обёри, балки инчунин барои сохтани неругоҳҳои барқӣ, ба тартиб андохтани ҷараёни оби дарё, ба мақсадҳои рекреатсионӣ (барқарор кардани саломатӣ, истироҳат, туризм) низ истифода мешаванд.

Савол ва супоришҳо

1. Барои чӣ баҳри Арал хушк мешавад?
2. Кўлҳо дар кўҳҳо асосан чӣ хел ҳосил мешаванд?
3. Кўлҳо чӣ аҳамият доранд?
4. Обанборҳо ба кадом мақсадҳо сохта мешаванд?
5. Ба харитаи ангорӣ номи кўлҳо ва обанборҳои калонро нависед.

§ 23. ОБҲОИ ЗЕРИЗАМИНӢ

1. *Обҳои зеризаминӣ чӣ хел ҳосил мешаванд?*
2. *Дар бораи қабатҳои обгузар ва обногузари чинсҳои кўҳӣ нақл кунед.*
3. *Чашмаҳо чӣ гуна ҳосил мешаванд?*

Ҳудуди Осиёи Миёна дар баробари захираҳои обҳои рӯизаминӣ дорои сарватҳои хеле калони оби зеризаминӣ ҳам мебошад. Аз сабаби хеле хушк будани иқлими ҳудуд, баробари обҳои ҷорӣ, аз обҳои зеризаминӣ ҳам ба мақсади таъмини аҳоли бо оби нӯшокӣ, обёрии заминҳои хоҷагии қишлоқ ва чорводорӣ ба таври хеле васеъ истифода бурда мешавад.

Дар ҳудуди Осиёи Миёна аз рӯйи хусусияти табиӣ-географӣ ва геологӣ 2 кишвари хурди гидрогеологӣ мавҷуданд, ки аз ҳамдигар шадидан фарқ мекунанд. Инҳо кишварҳои хурди обҳои кўҳҳои чиндори ҷанубӣ-шарқӣ ва обҳои артезианӣ платформаи ҳамвориҳо.

Қисми асосии обҳои зеризаминии тамоми кўҳҳои чиндории Осиёи Миёна — обҳои мебошанд, ки аз тарқишҳои чинсҳои кўҳӣ ва пайраҳҳои карст мебароянд. Манбаи онҳо обҳои боришот аст (пайдо шудани обҳои зеризаминиро ба хотир оред). Он обҳо, дар кўҳҳо аксаран ба тарзи чашма баромада, дар қисмҳои миёна ва баланди кўҳҳо ба оби дарёҳо пайваست мешаванд, қисман барои обёри истифода мешаванд.

Обҳои зеризаминии ҳамвориҳо аз обҳои артезианӣ иборат мебошанд. Манбаи ин обҳо асосан обҳои мебошанд, ки дар натиҷаи ба замин ҷаббида шудани маҷрои дарёҳо ва ҷаббида шудани обҳои ёнаҳои кўҳӣ ба вучуд омадаанд.

Қабатҳои зеризаминии биёбонҳои калони Осиёи Миёна Қизилқум ва Қорақум аз захираҳои оби нӯшокӣ хеле бой мебо-

шанд. Ба мақсади обёрии чорво ва оби нўшоки дар ин ҷойҳо чоҳҳои артезиани хеле чуқур (то 200—250 м) кофта шудаанд.

Агар обҳои зерзаминӣ дар чуқури, тарқишҳои замин ҷойгир шуда бошанд, бештар гарм ва дар таркиби онҳо моддаҳои гуногуни минералӣ мавҷуд мебошанд. Ин гуна обҳоро обҳои термалӣ меноманд. Ҳудуди Осиёи Миёна аз чунин обҳои термалӣ ва минералӣ ниҳоят бой аст. Таркиби кимиёии ин обҳо ба организми инсон таъсири шифобахш мерасонад. Дар кишвар якчанд манбаъҳои обҳои зерзаминӣ, ки дар таркиби онҳо йод, гидросулфат, радон ва дигар баъзе моддаҳои минералӣ ҳастанд, мавҷуд буда, дар заминаи онҳо шифохона ва истироҳатгоҳҳои ҳои оби минералидори Қорасув дар вилояти Чимкенти Қазоқистон, Чимиён, Полвонтош, Оламушуки Ҷануби, Чортоқ — дар водии Фарғона, Ҷайронтеппа — дар Сурхондарё, Обигарм — дар Тоҷикистон бунёд ёфтаанд.

Савол ва супоришҳо

1. Обҳои минералӣ ва термалӣ чӣ хел об мебошанд?
2. Оби артезиани чӣ хел об аст?
3. Дар Осиёи Миёна дар заминаи обҳои минералӣ ва термалӣ кадом масканҳои шифобахш бунёд гардидаанд?
4. Нақл кунед, ки дар маҳалли зисти шумо аз обҳои зерзаминӣ чӣ хел истифода мебаранд.

§ 24. МАҲҶУМ ДАР БОРАИ ХОКҲО

1. *Хок чист? Он чӣ аҳамият дорад?*
2. *Дар маҳалли зисти Шумо кадом хокҳо ҳастанд?*
3. *Хоки ҳосилхез ва хоки камҳосил гуфта Шумо чиро мефаҳмед?*
4. *Барои зиёд кардани ҳосилхезии таркиби хок бояд чӣҳо карда шаванд?*

Хок — ҳосилаи мураккаби табиист, ки дорои хусусияти ҳосилхезӣ аст. Ҳосилдор будани кадом хокро одамон аз замонҳои қадим медонистанд. Ҳосил шудани хок дар сатҳи Замин аз бодлесии ҷинсҳои кўҳӣ, майдашавии он оғоз меёбад. Ҷинсҳои кўҳии ковоки аз майдашавии ҷинсҳои кўҳӣ ҳосилшуда ҳанӯз хок нест. Онҳо ҷинси тухми хок, ҷинси *ҳосилкунандаи хок номида мешаванд*. Дар онҳо тухми кошташуда сабзида барояд ҳам, нумӯъ намекунад, ҳосил намедиҳад. Агар ба тухми хок организмҳои зинда ва мурда афтида, дар байни ҷинсҳои кўҳӣ пӯсад, гармӣ, нам, ҳаво ва ғайра таъсир расонанд, ҷинсҳои тухмӣ тағйир ёфта, тадриҷан ба хок мубаддал мешаванд. Боқимондаҳои растани ва ҷонварҳо, ки ба хок афтидаанд, аз таъсири замбӯруғ,

бактерия ва ишқорҳо парча мешаванд ва ба моддаи нав — пўсида (гумус) табдил меёбанд.

Лойхўрақҳое, ки дар хок зиндагӣ мекунанд, кирму мўрчаҳои гуногун, ҳайвонҳои заминков моддаҳои органикии ба хок афтида пўсидаҳоро бо ҷинси тухми хок омехта мекунанд. Дар зери таъсири фаъолияти микроорганизмҳо ва хусусияти маҳлули об моддаҳои кимиёвӣ (азот, фосфор, оҳан, калий, калсий ва ҳоказо) чунин маҳлулҳое ҳосил мекунанд, ки онҳоро решаи растаниҳо ҷаббида мегиранд. Ҳамин тавр, ҷараёни ҳосилшавии хок мунтазам ва беист давом мекунад.

Таркиби хокҳо, асосан, аз се қисм иборат мешавад: 1) *ҷинси тухми хок* — ҷинсҳои кўҳӣ, ки дар ҳама ҷо паҳн шудаанд; 2) *моддаҳои органикии хок* — боқимондаҳои растани, ҳайвонот, микроорганизмҳо, ҳашароти хокӣ, пўсидаҳо; 3) *маҳлули хок* — обе, ки моддаҳои барои растаниҳо зарурро маҳлул гардонидаст (маҳлул). Ҳосилхезии ҳар навъ хок ба ҳаминҳо вобаста аст. **Муҳимтарин хусусияти хокҳо ҳосилхезии онҳо, яъне қуввати нумўъ ва ривочи растаниҳоро таъминкунандаи онҳо мебошад.**

Қабати хок ба таври шартӣ ба чор қабат ҷудо карда мешавад (расми 19). Фафсии қабати хок, ҳолати ҳар як қабати хок ба навъҳои хок вобаста аст.

Ба ҷараёни ҳосилшавии хок боз шароити иқлим (гармӣ, намӣ), релеф ва хусусиятҳои ҷинсҳои кўҳӣ ҳам таъсири калон мерасонад. Барои ҳамин, дар болои ҷинсҳои кўҳии гуногун ва дар шароити гуногуни иқлим хокҳои гуногун таркиб меёбад. Ҷинси тухми хок (таркиби ғайриорганикии он, ҷинсҳои майдаи кўҳӣ) аз зарраҳои калониву хурдиашон гуногун иборат мешавад. Ҳамаи ин, дар маҷмӯъ *таркиби механикии хок* ном дорад. Аз рӯйи таркиби механикӣ хокҳо ба хокҳои гилӣ, хокҳои регӣ, регнок, шағалӣ ва санги чақардор ҷудо мешаванд.

Гил ва пўсидаҳои таркиби хок ба ҳам часпида кулўхчаҳо ҳосил мекунад. Барои ба вучудой ва пухташавии ин кулўхчаҳо моддаи калийи дар хок буда ёри мерасонад. Хокҳои кулўхчадор дондор буда, ҳосилхезии он меафзояд. Хокҳои бе кулўхча дорой зарраҳои майда буда, обро нағз намегузаронанд, дар онҳо ба минерал табдил ёфтани пўсида душвор мешавад.

Бо роҳи ба хокҳо андохтани порухҳои минералӣ ва органикӣ, коркарди саривақтӣ, обёри ҳосилхезии онҳоро баланд бардоштан мумкин аст. Хокҳое, ки бо ҳамин роҳҳо ҳосилхезии онҳо баланд бардошта шудааст, *хокҳои маданӣ* номида мешаванд. Хокҳои воҳаҳои Осиёи Миёна дар давоми асрҳо шудгор шуда, порухҳои гуногун андохта шуда, обёри гардида, аз шўр шуста шуда, ба хокҳои маданӣ табдил дода шудаанд. Лекин агар хок-

ҳо аз обшўй, бурдани шамол, зер кардани шўр, ифлосшави нигоҳ дошта нашаванд, таркиби онҳо вайрон шуда, ҳосилхезии онҳо гум мешавад.

Хокҳое, ки дар шароити ба худ хоси иқлими зонаҳои гуногуни табиӣ таркиб ёфтаанд, аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дар рӯйи Замин хокҳои арктика, хокҳои тундра, хокҳои хокистаранг, сиёҳ, каштан, тирашок, ҷигаранг, зард, сурх мавҷуданд. Дар кишварҳои кўҳӣ баробари аз ҳамворӣ ба самти кўҳ боло рафтани, бо тағйир ёфтани шароити табиӣ хокҳо ҳам тағйир меёбанд.

Савол ва супоришҳо

1. Хок чист? Он аз ҷинси кўҳӣ бо чӣ фарқ мекунад?
2. Фаҳмонед, ки хокҳо чӣ тавр ҳосил мешаванд?
3. Пӯсида чист? Он чӣ хел ҳосил мешавад?
4. Таркиби хок аз чиҳо иборат аст?
5. Аз рӯйи таркиби механикӣ хокҳо ба кадом навъҳо тақсим мешаванд?

§ 25. ХОКҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

1. Дар маҳалли зисти Шумо кадом хокҳо паҳн шудаанд?
2. Ин хокҳо дар болои кадом ҷинсҳои кўҳӣ (тухми хок) таркиб ёфтаанд?
3. Аз харитаи хокҳо муайян кунед, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна кадом хокҳои зонавӣ паҳн шудаанд?

Хокҳоеро, ки дар Осиёи Миёна паҳн шудаанд, аз рӯйи ҳосилшавӣ ва дараҷаи ҳосилхезии онҳо ба навъҳои зерин тақсим намуда меомӯзем: 1) хокҳои биёбон; 2) хокҳои тирашок; 3) хокҳои кўҳӣ-бешағӣ-дашти; 4) хокҳои баландкўҳ.

Хокҳои биёбон. Зонаи биёбони кишвари Осиёи Миёна ҳамвории Тўронро ишғол намуда, он дар шимол бо зонаи нимбиёбон, ки хокаш торикранг аст ва дар ҷанубу шарқ бошад бо ҳудуди доманаҳои кўҳҳои Копетдоғ, Помир-Олой ва Тяншан, ки хокаш навъи тирашок мебошад, ҳамсарҳад аст.

Дар зонаи биёбони кишвари Осиёи Миёна асосан хокҳои торикранг, тақир ва тақирдор, биёбонӣ, регдор ва марғзорӣ-аллювиалӣ паҳн шудаанд.

Хокҳои торикранг дар заминҳои серсанги доманаи кўҳҳо ва тепаҳои боқимонда пайдо шудаанд. Дар таркиби ин хокҳо шағал ва санг бисёр аст. Ҷинси тухми хок чандон ғафс нест (1—2 м), дар зери хок қабатҳои шағал ҷой гирифтаанд.

Дар қабати сатҳии хок 0,2—0,3 фоиз пўсида ҳаст. Фафсии қабати пўсидахок 25—35 см аст. Дар хок азот кам, аммо фосфор зиёд мебошад. Карбонат бошад ба 5—7 фоиз мерасад. Ин хокҳо, одатан, аз чуқурии 20—30 см сар карда бо намақҳои сулфат ва хлорид шўр шудаанд.

Ҳосилхезии хокҳои торикранг паст мешавад. Ҳосилхезии он бо роҳи об бароварда ба лой хобонидан, шўршўи кардан, поруандозӣ баланд бардошта мешавад.

Хокҳои тақир ва тақирдор дар ҳамвориҳои қадимаи аллювиалии, хусусан, дар ҳамвориҳои делтаи дарёҳо, дар ҳамвориҳои нишеби доманаи кўҳҳо паҳн шудаанд.

Ҷойҳое, ки растанӣ намесабзад, ҳамвориҳои кушоди кафида, зич ва қарақшдор, тақирҳо номида мешавад. Тақир дар ҷойҳои пастие ба вучуд меояд, ки ҳар вақт боришот, обҳои сел зер мекунад.

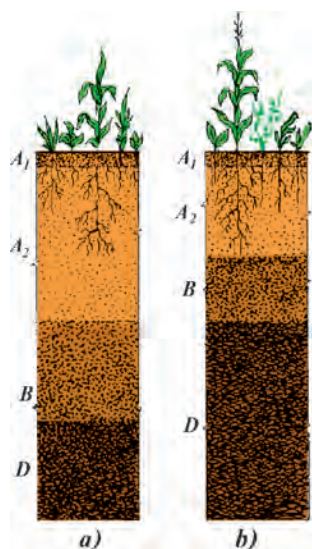
Дар тақир пўсида хеле кам (0,3—0,7 фоиз) мешавад. Фафсии қабати пўсидахок 15—20 см буда, дар таркиби он азот кам аст.

Дар таркиби хокҳои тақирдор зиёд будани пўсидахок (0,7—1,2 фоиз) ва гафстар будани қабати пўсидахок (то 50 см) аз тақирҳо фарқ мекунанд. Қабати пастие он аз рўи таркиби оби зеризаминӣ ва ҷойгиршавӣ каме шўр мешавад. Хокҳои тақирдор ҳангоми обёрӣ чун тақирҳо қарақши гафс ҳосил намекунад.

Хокҳои регии биёбонҳо дар ҳамвориҳои бо рег пўшонидашуда, дар тепаҳои регии паҳн шудаанд.

Дар хокҳои регии пўсидахок ва моддаҳои озуқа кам, вале тавассути истифодаи тадбирҳои агротехникии ҳосилхезии он хокҳооро баланд бардоштан мумкин аст.

Хокҳои марғзорӣ-аллювиалии дар делтаҳои дарёҳои калони аз қабали Амударё, Сирдарё ва Или масоҳати калонро ишғол мекунанд. Бинобар аз қадим обёрӣ, зироаткорӣ гардидани ин майдонҳо, обҳои зеризаминӣ дар сатҳ ҷойгиранд (1—2 м), баробари ҳамин, хок ҳам бештар шўрбаста аст. Дар ин хокҳо миқдори пўсидахок 1—1,5 фоизро ташкил медиҳад. Фафсии қабати пўсидахок то ба 1—2 м мерасад. Хокҳои марғзорӣ-аллювиалии хеле ҳосилхез бошанд ҳам, тез шўр мебаранд.

Расми 19. Буриши хокҳо:

a — тираҳои кушод; *b* — тираҳои одди; A_1 — қабати пўсидахок; A_2 — қабати шусташаванда; *B* — қабати ҷамъшавии моддаҳо; *D* — ҷинси хок.

Тирахокҳо дар доманаи қаторкӯҳҳои Тёншон, Помир-Олой, Копетдоғ ва нишебиҳои доманакӯҳҳо ҳосил шудаанд. Ин гуна хокҳо дар баландии 250300 м аз сатҳи баҳр, дар шимол то 1000—1100 м, дар ҷануб 1400—1500 м паҳн шудаанд.

Дар минтақаҳои тирахокҳо тобистон гарм мешавад. Баробари ба кӯҳ боло рафтани ҳарорат андаке паст мешавад. Боришот ҳам нисбат ба биёбон зиёдтар аст: дар як сол аз 200—300 мм дар қисми нишебии кӯҳ то 300—500 мм дар қисми болоии он бориш мешавад. Ин барои парвариши ғаллаи баҳорӣ шароити мусоид фароҳам меорад.

Қисми асосии таркиби минералии тирахокҳо ро қинсҳои лёсс ташкил медиҳад (расми 19).

Баробари баланд шудан, миқдори пӯсидаҳои таркиби хок афзуда, хок ҳосилхезтар мешавад. Масалан, агар дар тирахоки кӯшод пӯсидаҳо 1,0—1,5 фоиз бошад, дар тирахоки оддӣ то ба 1,5—2,5 фоиз, дар тирахоки торик то ба 2,5—4,0 фоиз мерасад. Заминҳои асосии обёришавандаи зироаткорӣ кишвари Осиёи Миёна дар минтақаи ҳамин тирахокҳо ҷойгиранд.

Хокҳои кӯҳӣ-бешагӣ-даштӣ дар баландии аз 1100—1400 м то 2500—2600 м ҷойгир шудаанд. Дар заминҳои бедарахт хокҳои кӯҳӣ-бешагии сиёҳ васеъ паҳн шудаанд. Дар ин гуна хокҳо, пӯсидаҳо хеле зиёд (4—6 фоиз), шӯрбандӣ мушоҳида намешавад, дар давраи вегетатсия сатҳи Замин бо растаниҳои алафии ғафс пӯшонидани мешавад. Ин хокҳо ҳосилхезтарин хок ба ҳисоб мераванд. Одатан, ин хокҳо бо растаниҳои дарахтҳои мевагӣ, тоқзорҳо банд мешаванд.

Хокҳои баландкӯҳӣ. Минтақаи баландкӯҳ аз яйловҳои кӯҳӣ иборат аст. Ин минтақа ба ду минтақаи хурд: минтақаҳои наздиалпӣ ва алпӣ ҷудо мешавад. *Хокҳои минтақаи наздиалпӣ* дар Тёншони ғарбӣ дар баландии 2500—2600 м, дар қаторкӯҳи Ҷисор дар баландии 3100—3200 м, дар Помир аз 3500 м баландтар паҳн шудаанд. *Хокҳои минтақаи алпӣ* дар баландии 3000—3500 м ва аз он баландтар ҷойгир мешавад. Қабати хоки ин минтақа хеле тунук буда, нобаробар паҳн гардидааст.

Савол ва супоришҳо

1. Бо истифода аз атласи географии навъҳои асосии хокҳои дар Осиёи Миёна паҳншударо муайян намоед.
2. Дар маҳалл, ки Шумо зиндагӣ мекунед, кадом навъи хок мавҷуд аст ва ба ҳосилшавии он хок кадом омилҳои табиат бештар таъсир мерасонад?
3. Хокҳои маҳалли зисти Шумо аз ҷиҳати муҳофизат карда мешаванд?

§ 26. РАСТАНИҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

1. *Харитаҳои сохти сатҳи Замин ва растании Осиеи Миёнаро ба ҳам муқоиса намуда, таъсири сатҳи Замиро ба паҳншавии қабати растани фаҳмонед.*
2. *Дар асоси донишҳои аз таърифи умумии табиати Осиеи Миёна гирифтаи худ, ба хотир оред, ки қабати хок-растани бештар ба кадом унсурҳои табиат вобаста аст.*

Дар кишвари Осиеи Миёна қариб 9000 намуди растани ҳаст. Лекин навҳои растани дар ҳамвориҳо кам — қариб 1000 намуд. Дар кўҳҳо қабати растани бой, навъи онҳо зиёд, бештар аз 8000 намуди онҳо мавҷуд мебошад.

Агар ба харитаҳои релеф ва растаниҳои Осиеи Миёна назар андозед, дар сохти рӯизаминии он 4 минтақа — маҷмӯҳои табиӣ-географии ҳамворӣ-дашт, нимбиёбон, биёбон, инчунин адир ва яйлов дида мешавад. Ҳар яке аз ин маҷмӯҳо соҳиби шароити хоси агроэкологии худ буда, компоненти (унсури) асосие, ки онҳоро дақиқ аз ҳам ҷудо мекунад — олами наботот аст.

Дар ҳамаи кўҳҳои кишвари Осиеи Миёна қонуниятҳои ягона нигоҳ дошта мешавад — 3 минтақаи баландӣ — адир (наздиқӯҳӣ), кўҳӣ ва яйлов возеҳ ба назар мерасад.

Қисмҳои ҳамвориҳои шимолии Осиеи Миёнаро зонаҳои дашт ва нимбиёбон ишғол намудаанд. Онҳо дар арзҳои шимолии Баҳри Арал бо биёбонҳо иваз мешаванд.

Растаниҳои даштӣ дар Осиеи Миёна аз 52° арзи шимолии пасткўҳҳои Қазоқистон то заминҳои шимолӣ паҳн шудаанд. Дар ин ҷо дар болои хоки сиёҳи ҷанубӣ растаниҳои алафии хўшадор месабаданд. Дар байни онҳо *чағаз*, *ғеша*, *алафи бегона* бисёр дучор меоянд. Дар хокҳои нисбатан хушки санглох *шувоқ* месабад. Аз буттачаҳо *қараған*, *тобулға*, *сағбодом* ва ғайра дучор меоянд.

Растаниҳои нимбиёбон дар ҷойҳои дар шимол аз арзи шимолии 52°, дар ҷануб то арзи шимолии 48° паҳн шудаанд. Дар ин ҷойҳо заминҳои шудгорношуда бештар аст. Бинобар иқлими омехтаи дашт ва биёбон будани иқлими нимбиёбонҳо, дар ин ҷойҳо ҳам растаниҳои биёбон, ҳам растаниҳои даштро дучор омадан мумкин аст.

Дар ин ҷо заминҳое, ки аз алафҳои хўшадор *шувоқ*, *чағаз* мерӯянд, бисёр мебошад. Дар хокҳои шўрбастаи хоки тира растаниҳои *шувоқи сафед*, *шўрабутта*, *шувоқи сиёҳ*, *бурган* васеъ паҳн шудаанд.

Савол ва супоришҳо

1. Дар кишвари Осиеи Миёна чанд ҳазор намуди растани мавҷуд?
2. Дар мисоли растаниҳои Осиеи Миёна мавҷудияти робитаи мутақобилаи иқлим, хок ва растаниҳоро нишон диҳед.

§ 27. РАСТАНИҲОИ БИЁБОН

Растаниҳои биёбон. Худуди ғарбии кишвар Осиёи Миёна аз ҳамвориҳои хеле калон иборат буда, дар он ҷо биёбонҳои регӣ, санглох (гипсдор), гили паҳн шудаанд. Аксарияти ҷойҳоро, хусусан, ҷойҳои паствари гилоро шўрхокхое ишғол кардаанд, ки дар онҳо растаниҳои шўра месабзанд.

Растаниҳои биёбони регӣ. Дар Осиёи Миёна биёбонҳои регӣ масоҳати хеле калони биёбонҳои Бурсиқ, регҳои Мўйинқум, Қорақум, Сариксув ва соҳили Балхаш, Қорақуми соҳили Арал, Қорақуми Унгузорти, инчунин Қизилқумро ишғол мекунанд.

Дар қисми калони биёбонҳои регӣ, растаниҳои регӣ: аз дарахтон *саксавули сафед* (баъзан қад он то 6—7 метр мерасад), *ҷузғуни калон* бисёранд. Аз буттаҳо *ақоқиёи регӣ*, *эфедра*, аз нимбуттаҳо *шувок*, *баъзе астрагалҳо*, *печак* ва *шўракҳо* зиёд паҳн шудаанд. Дар ин ҷо дар байни алафҳо геша мавқеи асосӣ дорад. Ғайр аз он, *лола*, *бойчечак*, *савсан*, *шўракҳо*, аз *хўшадорҳо* *қўнғирбош*, *арпағон*, *мўрд* бисёранд.

Биёбонҳои сангзор, яъне гипсдор масоҳати хурдтарро ишғол мекунанд. Онҳо дар доминаҳои теппаҳои боқимонда ва кўҳҳои пасти Устюрт, Қорсоқбой, Бетбақдала, Манқишлоқ, Қорақум, Қизилқум васеъ ривоч ёфтаанд.

Дар биёбонҳои санглоҳи растаниҳо тунук буда, танҳо шувок, дар шакли нимбутта растаниҳои аз қабилҳои *шўракҳо*, *парнолистники лўбиёшакл*, *испанд*, *каврак* месабзанд. Шувок зиёд дучор меояд.

Растаниҳои биёбони шўрхок. Дар ҷойҳои шўрхок, асосан, баъзе намудҳои шўраҳо: *шўраи яқсола*, *шўраи сурх*, *нимбукаи дар заминхобидаи сарсазан*, инчунин *ачриқ*, *саксавули сиёҳ*, *явшон* мерўянд (расми 20).

Растаниҳои биёбони лёссӣ ё биёбони эфемерӣ. Биёбонҳои эфемери дар ҳамвориҳои доманакўҳҳои воқеъ дар шарқ ва ҷануби Осиёи Миёна, ки он ҷо қабатҳои ғафси хоки лёсс мавҷуд аст, паҳн шудаанд. Онҳо дар Мирзочўл, водии Зарафшон, биёбони Бадхиз, назди Копетдоғ, мобайни Мурғобу Амударё, ҳамвориҳои Келеси назди Тошканд, инчунин дар ҷойҳои қабати ғафси лёссдори доманакўҳҳои Қашқадарё ва Сурхондарё дучор меоянд.

Расми 20. Саксавул — дарахти буттамонанди биёбон.

Дар биёбонҳои эфемери Осиеи Миёна нисбат ба дигар растаниҳои *ранг* ва *қўнғирбош* бештар дучор меоянд. Дар ин ҷо *бойчечакҳо*, *чинорак*, *мўрд*, *мортук*, *читир*, *лолаҳо* ва дигар баъзе растаниҳои мерӯянд.

Растаниҳои тўқай. Дар водиҳои дарёҳои қисми ҳамвори Осиеи Миёна, соҳили кўлҳои растаниҳои тўқайи бисёр мерӯянд. Дар чунин ҷойҳои лойқайи чандинсола, ки дарёҳо овардаанд, вазифаи поруи минералиро иҷро мекунад. Намӣ, гармӣ, равшанӣ ва фаровонии моддаҳои физӣ маҷмӯи ба худ хоси табиӣ — тўқайҳоро ба вучуд овардааст.

Дар тўқайҳо 3 намуди растаниҳо: дарахт, бутта ва алаф мерӯянд. Аз дарахтҳо асосан, *сафедор*, *бед ва чигда* хеле бисёр аст. Буттаҳо аз *юлғун*, *чингил* ва *сафедхор* таркиб ёфтаанд. Дар ҷойҳои пасти сернами обдоғ, асосан *қамиш ё қамиши хушк*, дар ҷойҳои баландтар ва хушктар растаниҳои гафсиаш калон — *савачўб*, *сарсафед*, *шутурхор*, *ширинбия* ва дигар растаниҳои алафӣ мерӯянд.

Савол ва супоришҳо

1. Навъҳои биёбонҳои Осиеи Миёна ва хусусиятҳои хоси онҳоро ба тарзи ҷадвали алоҳида ифода кунед.
2. Растаниҳои биёбон барои нумӯ дар шароити биёбон чи таъвир мекунанд? Нақл кунед.
3. Хусусияти растаниҳои эфемерӣ аз чи иборат аст?
4. Аз чи сабаб дар тўқайҳо навъи растаниҳои бисёранд?

§ 28.

РАСТАНИҲОИ АДОР, КЎҲ ВА ЯЙЛОВҲО

Растаниҳои адор. Адорҳои зонаи мобайнии байни биёбон ва кўҳҳо ба ҳисоб меравад.

Адорҳои тепаҳои наздиқўҳие мебошанд, ки аз сатҳи баҳр аз 500—700 м то 1200—1600 м баланд ҷойгиранд. Растаниҳои адорҳои, асосан, аз растаниҳои ранг таркиб ёфтаанд. Дар байни растаниҳои ранг бештар алафҳои калони бисёрсола — *шилха* ва *мушкбўя*, *шувуқи сурх*, *марғ* ҳам тез-тез дучор меоянд. Дар ёнаҳои санглох ва шағалии адорҳои болоӣ буттаҳо мерӯянд. Дар байни онҳо маъмулан, *ниста*, *бодом*, *сурхак*, инчунин *кампиричпон* ва *бўтакўз* мерӯянд.

Кўҳҳои Осиеи Миёна аз қисми шарқии кўҳҳои Элбрус то ба шарқи кўҳҳои Торбоғоту тўл кашидаанд. Дар ин ҳудуд, аз рӯи шароити табиӣ ва даври пайдоиш кўҳҳои, ки аз ҳам тафовутдоранд, ба монанди Тяньшан, Помир, Бадахшон, Копетдоғ, Олатови Чунгория, Торбоғоту, Ҳиндукуш, Сафедкўҳ, банди Туркистон мавҷуданд.

Минтақайи кўҳӣ дар ҷойҳои аз сатҳи баҳр аз 1200—1500 то 2800—3000 м баландӣ ҷойгир аст.

Иқлими кўҳҳо нисбат ба иқлими адорҳои хеле салқин аст.

Ҳатто дар моҳи июл ҳам ҳарорати миёнаи ҳаво аз 17—19°C баланд намешавад. Миқдори боришот зиёд аст (600—800 мм, дар баъзе ҷойҳо то ба 1000 мм мерасад).

Растаниҳои кӯҳиро аз рӯйи шароити агроэкологии онҳо ба ду типӣ асосӣ: ба растаниҳои кӯҳӣ-даштии ва бешаҳои кӯҳӣ (дарахт-бутта) ҷудо кардан мумкин аст.

Растаниҳои кӯҳӣ-даштии, асосан, дар қисмҳои поёнии минтақаи кӯҳ месабзанд. Онҳо, асосан *гандумак*, ҳар хел *алафҳо*, *шилха*, *астрагал*, *бедаи ёбой* ва ғайра мебошанд. Дар ин минтақа якчанд навъҳои *буттаҳои наматак*, *олучаи ёбой*, *зиркро* дучор омадан мумкин. Дар байни буттаҳо *наматак* хеле васеъ паҳн шуда, наматакзорҳоро ҳосил кардаанд. Чунин наматакзорҳоро аксаран дар кӯҳҳои Тяншани ғарбӣ, кӯҳҳои Зарафшон, Туркистон, инчунин дар баландиҳои 1500—2300 м Ҷануби Тоҷикистон бисёр дучор омадан мумкин аст.

Дар минтақаи кӯҳ растаниҳои дарахт-бутта зиёданд, онҳо дар баъзе ҷойҳо бешаҳои ғафсро ҳосил мекунад. Инҳо *арчаҳое*, ки якка месабзанд, баъзе намудҳои *заранг*, *чормағз*, *себи ёбой*, *олучаи кӯҳӣ* ва *дӯлона* мебошанд.

Дар баландиҳои аз сатҳи баҳр 2000 то 2800 м, хусусан, дар кӯҳҳои Тяншани Шимоли ва Торбоғотоу, Олатови Ҷунғория бешаҳои калон-калони иборат аз дарахтҳои сӯзанбарг ва паҳнбарг мавҷуданд. Дар ин ҷойҳо, аз дарахтҳои сӯзанбарг ду намуди санавбари сиёҳ ва якчанд намуди арча ҳастанд.

Дар кӯҳҳои Осиёи Миёна бешаҳои паҳнбарг асосан, дар кӯҳҳои Тяншани Ғарбӣ, Ҳисор ва Тоҷикистони Ҷанубӣ (ёнаҳои ғарбӣ ва ҷанубӣ) паҳн шудаанд. Хусусияти ба худ хоси ин бешаҳо, дар онҳо бисёр будани дарахтҳои мевадор мебошад: намудҳои хеле гуногуни *себ*, *олучаи кӯҳӣ*, *нок* мавҷуданд. Дар ин ҷо намудҳои гуногуни *чормағз*, *бодом* ва *дӯлона* ҳаст. Дар бешаҳои кӯҳии ҷануб *анор*, *анҷир*, *хурмо*, *чигда*, *ток* мерӯянд.

Чормағззорҳо дар намтарин ва гармтарин ҷойҳо, дар баъзе қисмҳои худуди Тяншани Ғарбӣ ва асосан дар қаторкӯҳи Фарғона ҷойгир шудаанд.

Растаниҳои яйлов. Ҷойҳои баландтар аз минтақаҳои кӯҳиро (аз сатҳи баҳр 2700—2800 м ва аз он баландтар) яйловҳои кӯҳӣ ишғол кардаанд. Иқлими ин ҷойҳо нисбат ба иқлими минтақаи кӯҳӣ хеле салқин ва хушк мешавад. Дар фасли кӯтоҳи тобистон баъзан ҳарорати ҳаво шабона мумкин аст то -5°C паст шавад. Зимистон сард -40°C ва аз он паст мешавад. Миқдори солони бориш дар атрофи 400—600 мм тағйир ёфта меистад.

Аз рӯйи шароити табиӣ ва экологӣ, минтақаи яйловҳои кӯҳӣ ба 2 қисм — марғзорҳои *наздиалӣ* ва *алӣ* ҷудо карда мешаванд.

Дар **марғзорҳои наздиалпӣ** алаф хеле зич месабзад, қади алаф паст бошад ҳам, намуди онҳо зиёд, гулҳои онҳо калон-калон ва рангоранг мешаванд. Дар ин ҷойҳо асосан *юған*, *ёронгули* ба сарди пурбардошт, *анемонии сафед*, *қўқонгули пуштӣ*, *гўши барра*, *чайир* хеле зиёд паҳн шудаанд.

Дар **марғзорҳои алпӣ** аз минтақаи наздиалпӣ баландтар ҷой-гиранд. Дар ин минтақа тобистон хеле кўтоҳ ва салқин, зимистон сард, барф зиёд меборад. Дар ин ҷо як намуди *ғеша* — *тўн-ғизсирт* мерӯяд. Тўнғизсирт дар ёнаҳои сояву салқин, дар қисми болоии водии дарёҳо баъзан рўйи заминро пурра мепўшонанд.

Савол ва супоришҳо

1. Намудҳои асосии растаниҳои хоси минтақаи кўҳии Осиёи Миёнаро муайян намуда, номи онҳоро ба дафтаратон нависед.
2. Фарқи растаниҳои кўҳӣ ва яйловӣ дар чист?

§ 29.

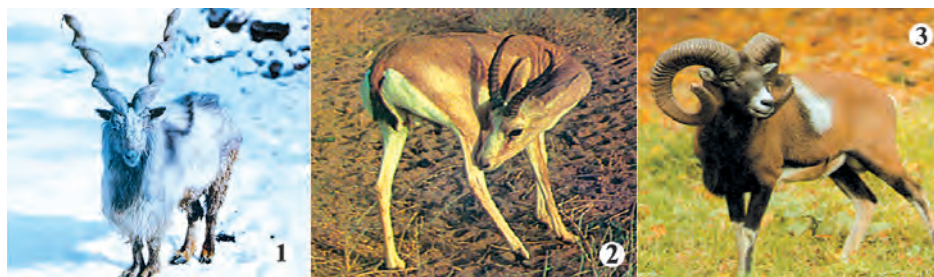
ОЛАМИ ҲАЙВОНОТ

1. Дар маҳалли зисти Шумо кадом ҳайвонҳо ҳастанд?
2. Кадом ҳайвонҳо ба ҳайвонҳои хазандаҳо дохил мешаванд?
3. Ба Осиёи Миёна кадом паррандаҳо фасли тобистон омада, дар зимистон боз ба ҷануб бармегарданд? Зимистон кадом паррандаҳо меоянд?

Ба туфайли гуногун будани шароити табиӣ Осиёи Миёна олами ҳайвоноти он ҳам ба худ хос ва рангоранг мебошад. Ҳайвонҳои кишвари Осиёи Миёна дар нимбиёбонҳо, биёбонҳо, дар ҳамвориҳои наздикӯҳӣ ва байникӯҳӣ, дар кӯҳҳо ва ҳамчунин дар ҳавзаҳои оби зиндагӣ мекунанд.

Олами ҳайвоноти нимбиёбонҳо аз рўйи мавсимҳо тағйир ёфта меистад. Тобистон аз ҷануб ҳайвоноти гармидўст, яъне калтакалос ва баъзе паррандаҳо (*чаковак*, *лойхўрак*) омада, то ба қисмҳои дохилии нимбиёбонҳо рафта мерасанд. Калтакалосҳо ба ин ҷойҳо мутобиқ шуда, вобаста ба фасли сол ранги худро тағйир медиҳанд. Ба туфайли хеле хунук будани зимистон ҳайвоноти тобистон омада боз ба ҷануб бармегарданд, аксарияти ҳайвонҳо хоб мераванд, муш ва каломушҳои гуногун, ки барои зимистон хўрок захира мекунанд, ба хонаҳои худ даромада мераванд. Дар зимистон аз шимол *кабки сафед*, *чугзи қутбӣ* парίδα меоянд. Ғайр аз инҳо, дар ин ҷойҳо дар фасли зимистон аз ҳайвонҳои даванд сайгак ҳам зиндагӣ мекунад. Паҳншудатарин намуди ҳайвон дар ин ҷойҳо *юрмонқозик* мебошад. Дар нимбиёбонҳо якҷоя бо *юрмонқозикҳо* *товушқонҳо*, *аломушҳои чўл*, *муши даштӣ*, *муши регӣ*, *каламуш* ва *кўрмуш* ҳам паҳн шудаанд.

Расми 21. Охувони Туркистон: 1 — морхур; 2 — чайрон; 3 — гўсфанди Тяншан.

Дар ҳудудҳои азхуд нашудаи нимбиёбонҳо, дар Бетпақдала, назди Арал, Устюрти Шимоли, кишвари Тўрғай, соҳили Балхаш ҳайвоноти сумдор: *сайгак*, *чайрон*, *гўсфанди ёбӣ*, *морхур*, *гулон* ва ғайра зиндагӣ мекунад (расми 21). Аз ҳашаротҳо *каждум*, *кирми сиёҳ* ва дигар *тортанақшақҳо* хеле зиёданд.

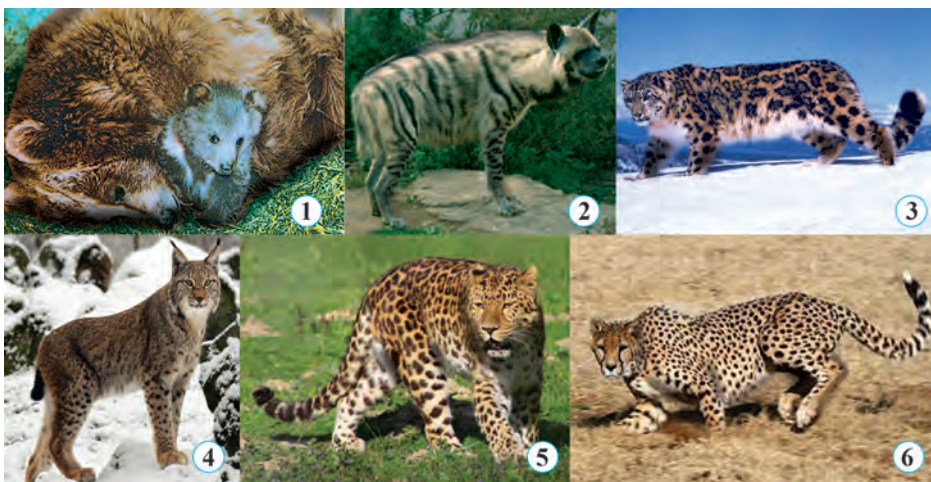
Олами ҳайвоноти нимбиёбонҳо ба гарми ва беоби ба таври гуногун мутобиқ шудааст. Баъзе аз онҳо умуман об наменӯшанд, баъзе аз онҳо фақат шабона умр мегузаронанд, як қисми онҳо дар салқиниҳо зиндагӣ мекунад, қисми дигар бошад, решаҳоро хӯрда, бо оби он қаноат ҳосил мекунад.

Аз ҳазандаҳо *сангушт* ва *калтакалос* хеле зиёданд. Аз калтакалосҳо *калтакалоси лўндасар*, *калтакалоси регӣ*, *эчкиэмар*, *калтакалоси агама*, зиндагӣ мекунад. Аз морҳо, *мори печон*, *мори сафед*, *чарх-мори захрдор* ва *хокистарранг*, *морҳои айнақдор* зиёданд.

Аз ҳайвоноти дарранда, *рўбоҳ*, *шағол*, *гурбаи регӣ* ва ғайра зиндагӣ мекунад. Дар саксавулзорҳои Қизилқум *оҳуи Бухоро* — хонгул зиндагӣ мекунад.

Расми 22. Паррандагони Осиёи Миёна: 1 — сори одди; 2 — хумои сарсафед; 3 — кабк; 4 — паррандаи сафед; 5 — лак-лаки сиёҳ; 6 — ўрдак.

Расми 23. Ҳайвонҳои ваҳшии Осиёи Миёна:

1 — хирси Тяньшан; 2 — кафтори рах-рах; 3 — паланги барфи;
4 — гўшсиёҳ; 5 — бабр; 6 — гепард.

Ҳайвонҳое, ки дар биёбонҳо васеъ паҳн шудаанд, *юрмонқозиқҳо* (*юрмонқозиқи малла*, *юрмонқозиқи регӣ*), *товушқонҳо* ва *мушҳо* мебошанд. Аз паррандаҳо *чаковаки саксавул*, *таранди чўл*, *зоғи чўл*, *чарғи чўл*, *чумчуқи саксавул* ва ғайра дучор меоянд.

Таркиби ҳайвоноти кўҳӣ вобаста ба минтақаи баландӣ тағйир меёбад. Олами ҳайвоноти минтақаи баландии нимбиёбон бо олами ҳайвоноти биёбон як хел аст (хояндаҳо, даррандаҳо). Дар биёбонҳои хушки кўҳӣ, *рўбоҳ*, *гург*, *ҷайрон*, *шағол* зиндагӣ мекунанд, аммо дар ин минтақа ҳайвоноти хоси биёбон (*товушқон*, *муши регӣ*, *юрмонқозиқи борики ангуштдор*) дучор намеоянд.

Дар бешаҳои паҳнбарг *ҷайрон*, *хирс*, *хук*, *қашқалдоқ* дучор меоянд. Хук, асосан, дар соҳили дарёҳо, бештар паҳн шудааст. Дар ин минтақа аз паррандаҳо *ҳашаротхўри ҷаннатӣ*, *кабўтар*, *майқут*, *саббаи сарсафед*, *булбул* ва ғайра паҳн шудаанд.

Дар бешаҳои сўзанбарг *элик* (*оху*), дар Олотови Ҷунғория *гавазни марал*, аз ҳайвоноти дарранда *силовсин*, *латчаи Осиёи Миёна*, *хирс*, *манул* (дар Еттисув) дучор меоянд. Дар арчазорҳо *мушҳои бешагӣ*, *мушҳои кўҳӣ*, аз паррандаҳо *табарбинӣ*, *гунҷишки зарди кўҳӣ*, *читтак* ва *кабки кўҳӣ* дучор меоянд.

Дар яйловҳои баландкўҳ (минтақаи наздиалпӣ ва алпӣ) *такаи кўҳӣ*, *охуи кўҳӣ*, *гўсфанди кўҳӣ* (*архар*), *паланги барфӣ*, аз хояндаҳо *суғур* паҳн шудаанд. Аз паррандаҳо *мурғи сиёҳи Ҷимолой*, *зоғчаи кўҳӣ*, *чаковаки кўҳӣ*, *паррандаи гунҷишкшакли алпӣ* ва *каргас* паҳн гаштаанд.

Ҳайвоноти тўқай дар тўқайҳои обдоғи Сирдарё, Амударё, Или, Чу ва дигар дарёҳо ва дарахтзорҳо вомехўранд, ки асосан

хук, оху, гурбаи тўқай, харғуи, ўрдак, ғоз, тазарв, лойхўрак, моҳихўрак, мурғи саққо, фламинго ва ҳоказо мебошанд (расмҳои 21, 22, 23).

Дар натиҷаи азхудкунии нимбиёбон ва биёбонҳо дар Осиёи Миёна, ривож ёфтани саноати кўҳи-маъдани дар минтақаҳои кўҳи ва наздиқўҳи ва тағйир ёфтани шароити экологӣ ва набудани тартиби муайян дар фаъолияти хоҷагии шикорчигӣ, ба олами ҳайвонот зарар расонида шуд. Аксарияти ҳайвонҳо кам мондаанд. Чунин аҳвол имрӯзҳо ҳифз намудани табиат, аз ҷумла олами ҳайвоноти онро ҷиддан тақозо мекунад.

Савол ва супоришҳо

1. Қадоме аз ҳайвоноти хазанда дар биёбонҳо бештар паҳн шудаанд?
2. Ҳайвоноти хоси тўқайро номбар кунед.
3. Паланги барфӣ ва архарҳо дар кучоҳо дучор меоянд?
4. Дар маҳалли зисти Шумо кадом ҳайвоноти ҳонагӣ парвариш меёбанд?
5. Номи ҳайвоноти зонаҳои гуногуни табиӣ ва минтақаҳои баландиро ба дафтаратон нависед.

§ 30. ЗОНАҲОИ ТАБИАТ

1. *Зонаҳои табиӣ чӣ хел ҳосил мешаванд?*
2. *Барои чӣ дар доҳили як минтақаи иқлимӣ якчанд зонаҳои табиӣ ҳосил мешаванд?*

Зонаҳои табиӣ ҳамворӣ. Дар қисмҳои гуногуни Осиёи Миёна миқдори шуои Офтоб гуногун аст, дар шимол камтар (100 ккал/см^2), дар ҷануб бештар (160 ккал/см^2) мебошад. Ин ҳол боиси нобаробар тақсим шудани ҳарорат, намай ва ҳосил шудани зонаҳои табиӣ ба худ хос дар минтақаҳои иқлимӣ, инчунин дар доҳили ҳар як минтақаи иқлимӣ мешавад. Бинобар ҷойгир будани кўҳҳои хеле баланд дар ҳудуди Осиёи Миёна, ба туфайли тағйир ёфтани ҳарорат ва намай аз рӯи баланди, минтақаҳои баланди ба вучуд омадаанд.

Ҳудуди Осиёи Миёна дар қисми хушки ҷануби минтақаи мўътадил ва шимоли минтақаи субтропик ҷойгир аст.

Дар минтақаи иқлими мўътадил зонаҳои дашт, нимбиёбон ва биёбон, дар минтақаи субтропик зонаи биёбонҳои субтропик ҷойгир шудаанд.

Ба *зонаи дашт* қисми шимолии платои Тўрғай, қисмҳои шимоли ва марказии пасткўҳҳои Қазоқистон дохил мешаванд. Дар қисми шимолии зонаи дашт хокҳои сиёҳ, дар ҷануби он хокҳои кўҳии каштан, паҳн шудаанд. Растаниҳои дашт, асосан, аз *қиёқи пакана, чағаз, силугиёҳ, зағир, юнучқа, чинорак, алафи бегона* ва

Расми 24. Баъзе ҳайвоноти хояндаи Осиёи Миёна:
1 — хорпуштак; 2 — юрмон-қозиқи ангуштборик.

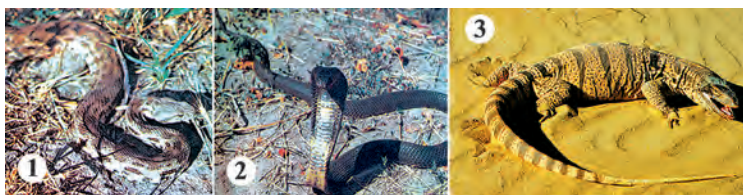
гайра иборат мебошанд. Аз ҳайвонот намудҳои хояндаҳо зиёд паҳн шудаанд. Зонаи дашт, дар замони ҳозира, қариб ки пурра шудгор шуда, ба киштзор табдил дода шудаанд.

Ба зонаи нимбиёбон қисми ҷанубии кишвари суфашакли Тўрғай, қисми хеле калони ҷанубии пасткӯҳҳои Қазоқистон дохил мешаванд. Ҳарорат баланд, намӣ намерасад, зимистон саҳт. Асосан, хокҳои каштан паҳн шудаанд, қабати он тунук, миқдори пӯсидаҳо нисбат ба хоки сиёҳ камтар. Барои зироаткорӣ нарасидани намӣ ҳалал мерасонад. Дар баъзе ҷойҳо хок шўрбаста аст. Растанӣҳои асосии ин зона *бурган*, *шувӯқи сиёҳ*, *кўкпек* мебошанд.

Ба зонаи биёбон ҳамвории Тўрон ва ҳамвориҳои соҳили Балхаш дохил мешаванд. Дар Осиёи Миёна асосан, биёбонҳои регӣ, санглох, гили паҳн шудаанд. Сабаби асосии ҳосил шудани биёбонҳо баландии ҳарорат, кам будани миқдори боришот, набудани обҳои ҷорӣ мебошанд. Қабати растанӣ тунук, массаи он кам, ба зудӣ пажмурда шуда, пӯсида ҳосил намешавад. Хокҳои он асосан, регӣ, хокистарии тира, гили, сангдор ва тирахоканд. Тираҳоқ ҳангоми обёрӣ ҳосили хуб медиҳад. Дар ҷойҳои паст шўрхоқҳо низ вомехўранд.

Растанӣҳо асосан, аз *саксавул*, *янтоқ*, *шўра* ва *шувӯқ* иборатанд. Аз ҳайвонот *каждум*, *ғунда*, *калтакалоси геккон*, *морҳои печон*, *айнакдор*, *эфа* зиндагӣ мекунанд (расми 25). Растанӣ ва олами ҳайвоноти зонаи биёбон ба шароити иқлими хушкӣ мутобиқ шудаанд. Решаҳои растанӣҳо дароз, барги онҳо паҳн, сўзаншакл ё тамоман нест. Ҳайвонот дар хонаҳо зиндагӣ мекунанд ё зери рег даромада мераванд, баъзе аз онҳо рўзона хоб рафта, фақат шабона ба шикор мебароянд, баъзе аз онҳо фасли тобистон пурра ба хоб мераванд.

Зонаҳои табиӣи минтақаи иқлимии субтропик. Ба ин минтақа, асосан, кӯҳҳои Туркман-Хуросон ва водии Атрек дохил мешаванд. Дар ин ҷойҳо иқлими хушкӣ субтропикӣ ба вучуд омадааст. Хокҳои он тираҳоқ буда, дар ёнаҳои кӯҳ *чакалакзорҳо*, *ар-*

Расми 25. Баъзе ҳайвоноти хазандаи Осиёи Миёна:

1 — мори кўлии туркман; 2 — мори айнакдори Осиёи Миёна; 3 — эчкимар.

чазорҳо ва *пистазорҳо* паҳн шудаанд. Дар водиҳо зироаткорӣ пеш бурда мешавад.

Минтақаҳои баландӣ. Бинобар ба биёбонҳо пайваст шуда рафтани доманаи кўҳии Осиёи Миёна, минтақаҳои баландӣ аз биёбонҳо оғоз мешаванд ва тадриҷан ба марғзорҳои назди-алпӣ, алпӣ иваз мешаванд.

Зонаи биёбон бештар дар ҳудуди доманакўҳҳо ва ёнаҳои Қизилкуми Марказӣ, дар доманаи кўҳҳои Копетдоғ, Султон Увайс паҳн шудаанд.

Зонаи нимбиёбон. Ба ин зона асосан, адирҳои наздикўҳӣ дохил мешаванд, баландии он аз 500 м то 1200 м мебошад. Релефи он ноҳамвор, асосан, тираҳок паҳн шудааст, қабати растании онро растаниҳои ранг ташкил медиҳанд.

Ба зонаи дашт кўҳҳои дохил мешаванд, ки баландии онҳо аз 1200 то 2000 м мебошад. Ҳарорати солона аз адирҳо дида 3—4°C паст, боришот тобистон, зимистон ва баҳорон меборад, хокаш тираҳок ва чигарранг, аз пўсидахок бой аст. Дар ин ҷо растаниҳои эфемерӣ (*марғ, шувок, тугмагули сангӣ, бозулбанг*) мерўянд.

Ба зонаи бешадашт ва бешаҳо ҷойҳои дохил мешаванд, ки дар баландии аз 2000 м то ба 2700 м аз сатҳи баҳр ҷойгиранд, хокҳои тираи кўҳӣ-бешагӣ паҳн шудаанд. Қабати растании он аз бутта ва дарахтҳо иборат аст, дар баъзе ҷойҳо миқдори пўсидахок ба 12 фоиз мерасад. Миқдори боришот аз 800 мм то ба 1000—1200 мм мерасад, тобистон ҳам борон меборад, боришоти асосӣ дар зимистон, баҳор ва тирамоҳ меборад. Растаниҳои асосӣ, меваҳои гуногун — *чормағз, себ, зардолу, писта* ҳамчунин якчанд намуди *арча, заранг, наматак* ва ғайра.

Ба зонаи наздиалпӣ ва алпӣ яйловҳои дохил мешаванд, ки дар баландии аз 2700 м баландтар ҷойгир шудаанд. Аз ин зона танҳо дар тобистон барои гўсфандҳои гўштдори ҳисорӣ ба сифати чарогоҳ истифода бурда мешавад. Хоки он тираҳоки кушод ва торик мебошад. Ҳарорати миёнаи солона 6—8°C, миқдори боришот 600—1000 мм, рўзҳои гармӣ кам, ҳаво охири моҳҳои июл август гарм мешавад. Ба марғзорҳои наздиалпӣ ҷойҳои баландии аз 2700—2800 м то 3000—3200 м дохил мешаванд. Хоки

он чигарранги кушод ва тирахоки кушод. Растаниҳои хўшадор ва чимҳосилкунанда зиёд паҳн шудаанд. Аз растаниҳои дарахтшакл *зардолу, арча, ғубайро*, аз алафҳо *камол, латтахор, эспорийети яйлов, бетага, геран, гулизардак* ва ғайра месабзанд. Марғзорҳои алпӣ дар ҷойҳои аз 3200 м баланд паҳн шудаанд. Хоки он чигарранг, тира аст. Дар ин ҷойҳо растаниҳои ксерофитӣ зиёданд. Боришот тамоми сол шуда меистад, намии нисбии ҳаво аксаран дар атрофи 80—90 фоиз мешавад. Растаниҳои асосӣ *алафи наврӯзӣ, аҷриқ* ва ғайра мебошанд.

Ба *зонаи барф ва пирахҳо* баландтарин ҷойҳои кӯҳҳо, ки бо барфу яхҳо пӯшонида шудаанд, дохил мешаванд.

Савол ва супоришҳо

1. Дар Осиёи Миёна кадом зонаҳои арзӣ мавҷуданд?
2. Дар Осиёи Миёна кадом зонаи табиӣ масоҳати калонро ишғол мекунад?
3. Дар минтақаи субтропик кадом зонаи табиӣ, дар кучо паҳн шудааст?
4. Дар кӯҳҳои Осиёи Миёна кадом минтақаҳои баландӣ мавҷуданд?

§ 31. МАҲҶУМ ДАР БОРАИ НОҲИЯБАНДИИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИ

1. *Ноҳиябандии табиӣ-географӣ гуфта чиро мефаҳмед?*
2. *Сарҳадҳои ноҳияҳои табиӣ-географӣ чӣ тавр гузаронида мешаванд?*
3. *Евросиё ба кадом кишварҳои табиӣ-географӣ ҷудо мешавад?*

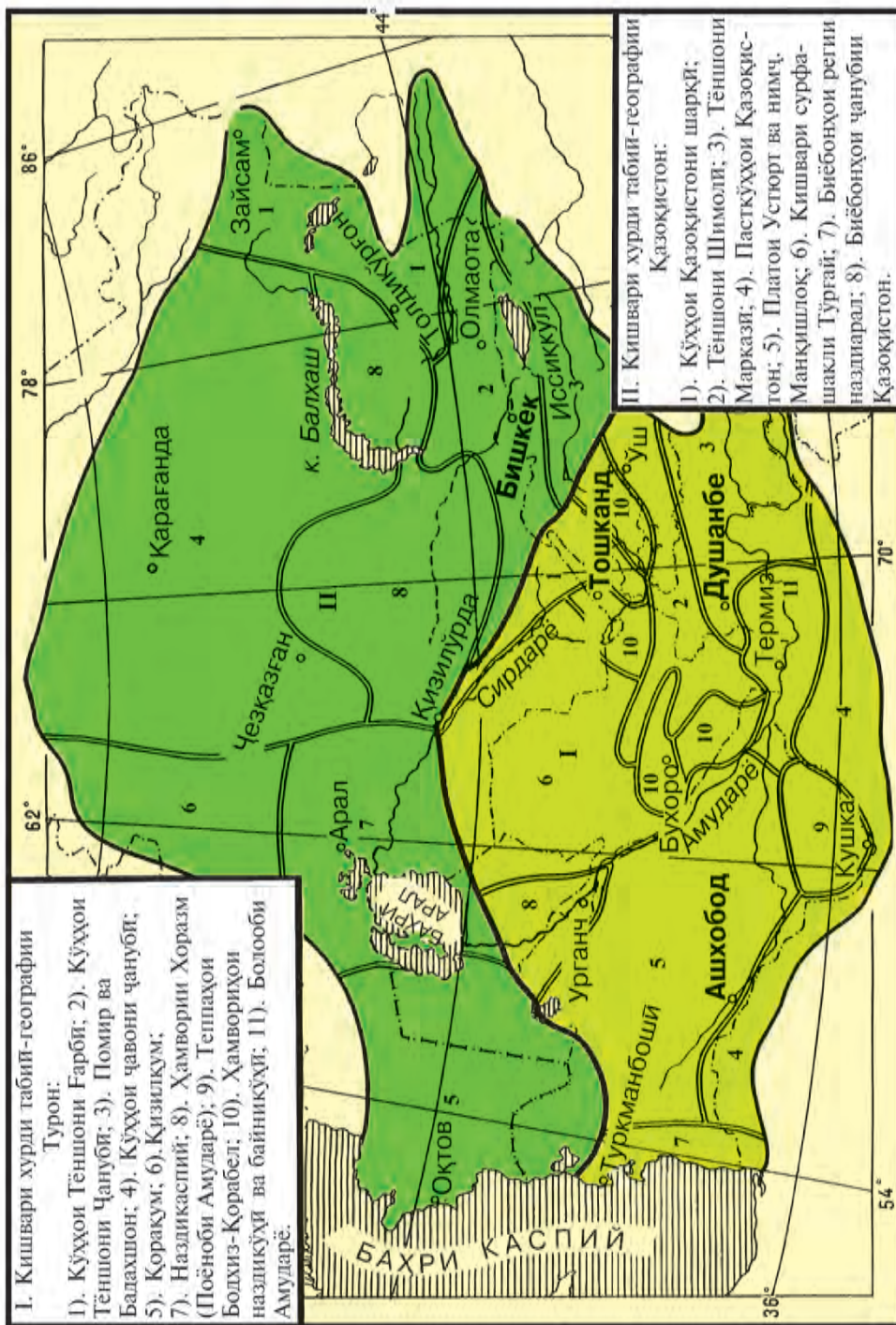
Дар давраи омӯзиши табиати кишвари Осиёи Миёна Шумо донистед, ки дар қисмҳои гуногуни кишвар шароити табиӣ гуногун аст. Ҳангоми истифодаи табиат дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ, ҳифзи табиат, барои пешгирии намудани вайроншавӣ, ифлосшавии шароити зисти инсон — шароити экологӣ, донишани шароити ба худ хоси табиӣ ҳар як ҳудуд ва дар табиат ба ҳисоб гирифтани ин хусусиятҳо зарур аст. Ба ин мақсад, кишварҳои калони табиӣ-географӣ ба қисмҳои боз ҳам хурдтар — **кишварҳои хурди табиӣ-географӣ, гурӯҳи ноҳияҳои табиӣ-географӣ ва ноҳияҳои табиӣ-географӣ** тақсим карда омӯхта мешаванд. *Ҳангоми ба қисмҳои хурдтар тақсим кардани кишварҳои табиӣ-географӣ хусусиятҳои муайяни табиӣ ҳудудҳо ба ҳисоб гирифта мешавад.*

Дар кишвари табиӣ-географии Осиёи Миёна, аз рӯи хусусиятҳои ба худ хос, ки аз таъсири иқлим ба вучуд меоянд, ду кишвари хурди табиӣ-географиро ҷудо кардан мумкин аст: кишвари хурди табиӣ-географии Тӯрон ва кишвари хурди табиӣ-географии Қазоқистон (расми 26).

Дар иқлими кишвари хурди табиӣ-географии Тӯрон хусусиятҳои ба иқлими субтропикӣ хос мавҷуданд. Баъзе солҳо зимис-

Расми 26. Низомии ноҳиябандии табиӣ-географии Осийи Миёна.

Расми 27. Ноҳияҳои табиӣ-географии Осиёи Миёна.

тон нарм омада, растаниҳои алафи ва бутта сабз шуда меистад. Ба истилоҳи дигар гўем, вегетатсия беист давом мекунад, боришот кам шавад ҳам, аз сабаби ба фасли баҳор рост омадани қисми зиёди он, растаниҳои *эфмерӣ ва эфмероид*, ки дар муддати кўтоҳ намўъ карда, мева дода хушк мешаванд, ривоч меёбанд. Бо фаро расидани фасли тобистон, онҳо хушк мешаванд. Файр аз ин, дар тобистон борон қариб намеборад, гармои тафсон мешавад. Дар зимистон бошад сармои сахте, ки дар кишвари хурди табиӣ-географии Қазоқистон ба мушоҳида мерасад, дида намешавад.

Иқлими кишвари хурди табиӣ-географии Қазоқистон иқлими мўътадил аст. Миқдори боришот умуман кам, лекин аз рўйи фаслҳо як хел тақсим шудааст. Барои ҳамин тамоми сол намӣ намерасад. Дар натиҷа, растаниҳои эфмерӣ ва эфмероид намесабзанд. Дар зимистон таъсири антисиклони Осиёи Марказӣ пурзўр шуда, ҳаво хеле сард мешавад. Тобистон гарм бошад ҳам, ҳарорати хеле баланд чун дар кишвари хурди табиӣ-географии Тўрон мушоҳида намешавад.

Сарҳади байни кишварҳои хурди табиӣ-географии Қазоқистон ва Тўрон аз ҷануби Қорабўғозгўл, ба воситаи тегаҳои ҷанубии Устюрт гузашта, то ба Кўнғирот мерасад. Аз он ба самти шарқ идома ёфта, то Қизилўрда мерасад. Баъд қад-қади обтақсимкунакҳои қаторкўҳҳои Қоратоғ, Олатови Талас ва Фарғона гузашта, то ба ҷойи пайвастшавии қаторкўҳҳои Отбоши, Олой ва Фарғона мерасад.

Дар кўҳҳои фаслҳои баҳор ва тобистон дертар фаро мерасанд, тирамоҳ ва зимистон баръакс пештар оғоз мешаванд. Тобистон кўтоҳ, тирамоҳ дарозтар мешавад. Дар ҳудуди ёнаҳои бо шамол рў ба рў миқдори боришот меафзояд. Баробари баланд шуда рафтани ҳарорати ҳаво паст мешавад. Шамолҳои кўҳӣ-водигӣ, ки ба кўҳҳои хосанд мевазанд. Дар даҳанаи водиҳои шамолҳои маҳаллӣ ба вучуд меоянд. Дар «Пайраҳаи Хуҷанд», ки водии Фарғонаро бо ҳамвории Мирзочўл мепайвандад, шамолҳои маҳаллии Бекобод ва Кўқанд ҳосил мешаванд. Чунин тағйиротҳои иқлим ба тағйирёбии дигар унсурҳои табиат ҳам сабаби асосӣ мешаванд. Дар кўҳҳои минтақаҳои баландӣ ба вучуд меоянд. Вобаста ба ҳолати ба кадом тараф нигаристани ёнаҳо, манзараи табиат ҳам тағйир меёбад. Чунин тағйиротҳо дар ҳудуди ҳамвории ба назар намерасанд.

Чунин хусусиятҳои ҳамворӣ ва кўҳҳоро ба ҳисоб гирифта, ҳудудҳои кўҳӣ ва ҳамвории ҳар як кишвари хурди табиӣ-географии ба гурўҳҳои ноҳияҳои табиӣ-географии алоҳида-алоҳида тақсим карда мешаванд (ба расмҳои 26, 27 нигаред).

Савол ва супоришҳо

1. Дар кишвари табиӣ-географии Осиёи Миёна кишварҳои хурд аз рӯйи кадом хусусиятҳо тақсим карда мешаванд?
2. Дар ҳудуди кишварҳои хурди табиӣ-географӣ гурӯҳи ноҳияҳои табиӣ аз рӯйи кадом хусусиятҳои табиӣ чудо карда мешаванд?
3. Аз атлас истифода бурда, ба харитаи ангории Осиёи Миёна сарҳадҳои кишвари табиӣи Осиёи Миёна, кишварҳои хурди Қазоқистон ва Турон, гурӯҳи ноҳияҳои табииро тасвир кунед ва номи онҳоро нависед.

§ 32.

КИШВАРҲОИ ХУРД ВА НОҲИЯҲОИ ТАБИИИ ОСИЁИ МИЁНА

1. *Хусусиятҳои ба худ хоси кишвари табиӣи Осиёи Миёна аз чиҳо иборат аст?*
2. *Аз харита ҷойҳои гузаштани сарҳадҳои табиӣи байни кишварҳои хурди Турон ва Қазоқистонро дида бароред.*

Ба кишвари хурди табиӣ-географии Тўрон ҳудуди калон иборат аз дар ғарб аз соҳилҳои баҳри Каспий то ҷойи пайвастиши қаторкӯҳҳои Фарғона ва Кўкшағолтоғ дар шарқ, дар шимол аз Қизилўрда то 34° арзи шимолӣ дар ҷануб дохил мешавад. Агар сарҳадҳои шимолии кишвар ба воситаи тегаҳои ҷанубии Устюрт ва ҳамвориҳои воқеъ дар шимолии Қизилқум гузарад, сарҳадҳои шарқӣ ва ҷанубии он аз ҳудуди обтақсимкунакҳои кӯҳҳои Қоратоғ, Олатови Талас, Фарғона, Сарикўл, Ҳиндукуш, Сафедкўҳ, Нишопур, Элбрус мегузарад. Сатҳи Замини қисми шимоли ғарбӣ, ки тахминан нисфи ҳудуди кишвари хурдро ташкил медиҳад, асосан аз пастҳамвориҳои аз сатҳи баҳр то 200 м баланд иборат мебошад. Соҳилҳои баҳри Каспий бошад ҳатто аз сатҳи баҳр ҳам паст аст. Сатҳи Замин ба самти шарқ тадриҷан баланд шуда рафта, дар кӯҳҳои Ҳиндукуш то ба 7690 м (қуллаи Тиричмир) мерасад. Лекин сарфи назар аз фарқи калони баландии сатҳи Замин, дар тамоми ҳудуди кишвари хурд хусусиятҳои ба субтропик хоси иқлим боқӣ мемонад.

Бинобар хушк будани иқлим, ландшафтҳои биёбон ва нимбиёбон хеле ба баландӣ (900—1000 м) бардошта мешавад, боз баландтар шавад, ландшафтҳои табиӣ тағйир меёбад. Барои ҳамин, гузаронидани сарҳадҳо дар байни ландшафтҳои ҳамворӣ ва ландшафтҳои кӯҳӣ дар қисми шимол дар баландии 600—700 м, дар қисми ҷануб бошад дар баландии 900—1000 м маъқул аст.

Дар ҳудуди кишвари хурди табиӣ-географии Тўрон ду гурӯҳи ноҳияҳои табиӣ-географӣ чудо карда шудааст:

1. **Гурӯҳи ноҳияҳои табиӣ кӯҳӣ** — Тёншони Фарбӣ, Тёншони Чанубӣ, Помир ва Бадахшон, кӯҳҳои ҷавони чанубӣ.

2. **Гурӯҳи ноҳияҳои табиӣ ҳамворӣ** — биёбони Қорақум, биёбони Қизилқум, ҳамвориҳои соҳили Каспий, ҳамвориҳои Хоразм (резишгоҳи поёнии Амударё), Бадхиз — теппаҳои Қорабел, ҳамвориҳои наздикӯҳӣ ва байникӯҳӣ (водиҳои Мирзочўл, Фарғона, Зарафшон, Қашқадарё), водиҳои болоии Амударё (водиҳои Сурхондарё, Вахш, Афғонистони Шимоли).

Ба кишвари хурди табиӣ-географии Қазоқистон ҳудуди васеъ, ки дар фарб аз ҳамвориҳои соҳили Каспийи паҳнтеппаҳои Устюрт сар мешавад, то қуллаи Музтоғи кӯҳи Савир дар шарқ, дар тарафи шимол аз Айиртови канораи шимолии пасткӯҳҳои Қазоқистон то ба теғаҳои чанубии Устюрт ва ҳамвориҳои шимолии Қизилқум воқеъ дар чануб паҳн шудааст, дохил мешавад.

Тахминан чоряк қисми ҳудуди ин кишвари хурдро заминҳои то 200 м баланд аз сатҳи баҳр — ҳамвориҳои регии соҳили Арал, кишвари суфашакли Тўрғай, ҳамвориҳои соҳили Каспий ишғол кардаанд. Қисми калони ҳудуд аз кӯҳҳои паст, теппаҳо иборатанд. Дар қисмҳои чануби шарқӣ ва шарқӣ кӯҳҳои баланди ҷавоншуда (Тёншон, Олатови Чунғория) ҷойгир шудаанд.

Баландиҳо дар кӯҳи Тёншон то ба 7439 м (қуллаи Ғалаба) мерасад. Сарфи назар аз он, ки боришот нисбат ба кишвари хурди Тўрон дар теппаҳо, кӯҳҳои паст ва ҳамвориҳо зиёдтар аст, ландшафтҳои нимбиёбон ва биёбон бисёр дучор меоянд. Биёбонҳои регӣ ҳам масоҳати калонро ишғол кардаанд.

Дар ҳудуди кишвари хурди табиӣ-географии Қазоқистон ҳам чун дар кишвари хурди табиӣ-географии Тўрон ду гурӯҳи ноҳияҳои табиӣ-географӣ ҷудо карда шудааст:

1. **Гурӯҳи ноҳияҳои табиӣ кӯҳӣ** — кӯҳҳои Қазоқистони Шарқӣ, Тёншони Шимоли, Тёншони Марказӣ, пасткӯҳҳои Қазоқистон.

2. **Гурӯҳи ноҳияҳои табиӣ ҳамворӣ** — платои Устюрт ва нимҷазираи Манғишлоқ, кишвари суфашакли Тўрғай, биёбонҳои регии соҳили Арал, биёбонҳои Қазоқистони Чануби.

Савол ва супоришҳо

1. Аз харитаи табиӣ Евросиё сарҳадҳои кишвари табиӣ Осиёи Миёнаро дида бароед.
2. Дар харитаи анғории Осиёи Миёна сарҳадҳои ноҳияҳои табииро тасвир намуда, номи ин ноҳияҳоро нависед.
3. Хокҳо, растаниҳо ва ҳайвонҳои дар ноҳияҳои табиӣ паҳншударо (аз харитаҳои саҳ. 13,14,15 -и атлас) муайян карда, ба дафтарадон нависед.

§ 33.

МУАММОҲОИ ЭКОЛОГИ ВА ҲИФЗИ ТАБИАТИ ОСИЁИ МИЁНА

1. *Инсон чизҳои барои худ зарурро аз кучо мегирад?*
2. *Ҳифзи табиат барои чӣ даркор?*

Инсон ҳамаи чизҳои барои худ зарурро аз табиат мегирад. Партовҳои истифодашуда, нодаркорро бошад ба табиат мепартояд. Барои ҳамин, таъсири мутақобилаи байни табиат ва инсон беист давом мекунад. Фаровонии ҳаёти инсон, саломатии одамон, ривоҷи истеҳсолот ба шароити табиӣ, бойигариҳои табиат, хусусан, ба чигунагии алоқа ва муносибати байни инсон ва табиат, яъне ба он вобаста, ки инсон аз табиат ва бойигариҳои он чӣ хел истифода мебарад, табиатро чӣ хел ҳифз мекунад.

Осиёи Миёна дар қисми миёнаи материки Евросиё ҷойгир буда, кишвари сарбастаи табиӣ географист, ки обҳои он ба берун ҷорӣ намешавад. Дар баробари ҳамин, аз сабаби аз шарқ ва ҷануб бо кӯҳҳои баланд иҳота буданаш, моддаҳои ифлоскунандаи ба ҳаво партофташуда ҳам ба берун баромада наметавонанд. Аз ин рӯ, Осиёи Миёна аз ҷиҳати экологӣ ҳам кишвари ноқулай ва сарбаста ба ҳисоб меравад.

Аз замони хеле қадим ривоҷ ёфтани зироаткориҳои обёришаванда дар Осиёи Миёна боиси шӯр бастанӣ хокҳо дар атрофи воҳаҳои биёбон, ба вучуд омадани кӯлҳои шӯр гардидаанд. Дар натиҷаи истифодаи бетартиб аз марғзорҳо дар чорводорӣ майдони биёбонҳои реғӣ васеъ шудааст. Боқимондаҳои шаҳрҳои қадим дар биёбонҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки дар қадим зери таъсири хоҷагии инсон воҳаҳо ба биёбонҳо табдил ёфтаанд. Имрӯзҳо ба қор андохта шудани қонҳои қалони нефт, газ, маъдани оҳан, металлӣ ранга дар ҳудуди Осиёи Миёна ҳам ба васеъ шудани заминҳои вайроншуда сабаб мешаванд.

Дар гузаштаи наздик, дар давраи яккаҳукмронии пахта дар Осиёи Миёна, дар натиҷаи ба замин коштани кишти якхела — пахта ва аз ҳад зиёд истифода шудани захрҳои гуногуни кимёвӣ — гербетсит, пеститсит ва дефолятнҳо, ба саломатии аҳоли ҳам зарар расид — бемориҳои зардӣ, камхунӣ зиёд шуд. Пас аз ба истиқлолият ноил шудани республикаҳои Осиёи Миёна яккаҳукмронии пахта ҳам аз баён рафт, ҳаво ва хок хеле тоза шуд.

Дар Осиёи Миёна норасоии об ҳам мавҷуд. Хусусан, дар Ўзбекистон, Турманистон, Қазоқистон шиддати ин муаммо баланд аст. Барои ҳамин, аз ифлосшавӣ ҳифз намудани об, сарфакорона истифода бурдани он яке аз вазифаҳои муҳим мебошад. Барои истифодаи самараноки об ба дарёҳо обанборҳо сох-

та шудаанд, каналҳои обёри (аз харитаи табиии Қазоқистон ва Осиёи Миёна ёфта, номи онҳоро нависед) канда шудаанд.

Барои кишвари Осиёи Миёна хушк шуда рафтани баҳри Арал фоҷиа шуд. Аз сабаби барои обёри бисёр гирифта шудани оби Амударё ва Сирдарё аз солҳои 70-уми асри XX сар карда сатҳи Арал паст ва майдони он кам шуд. Соли 2010 баҳр ба 3 кӯли хурд табдил ёфта монд (расми 18). Қойҳои хушкшудаи оби баҳр ба қойҳои шӯрхок ва биёбони реғи табдил ёфтанд. Шамол аз ин қойҳо гарди шӯр ва реғоро ба осмон бардошта, ба масофаи садҳо километр мебурдагӣ шуд. Дар замони ҳозира қорҳои беҳтар намудани шароити экологии Арал ва соҳили Арал, аҳолии он қойҳо ба роҳ монда шудаанд.

Аз ҷиҳати табиӣ-географӣ ва экологӣ кишвари яклухти табиӣ будани Осиёи Миёна, аз давлатҳои ин ҳудуд тақозо мекунад, ки аз табиат, бойигарӣҳои он бо мувофиқат, ҳамкорӣ истифода бурда, табиатро, муҳити экологиро ҳифз кунанд.

Дар натиҷаи бе реча ва бешафқат шикор шудани ҳайвонҳо дар Осиёи Миёна дар давоми охири асри XIX ва ибтидои асри XX, хавфи аз байн рафтани якчанд намуди онҳо ба миён омад. Хусусан, қайрон, лаклак, бузи кӯҳӣ, гусфанди кӯҳӣ, хирси нохунсафед, кабк, қирғовул кам шуданд. Дар натиҷаи чун ҳезум истифода шудани саксавул, юлғун дар биёбон ин растанӣҳо кам шуда, реғҳои сайёр зиёд шуданд. Арча ва дигар дарахтҳои ёнаҳои кӯҳҳо бисёр бурида шуда, дар ин қойҳо шуста шудани хок пурзӯр шуд. Дар баъзе қойҳо ёнаҳои бе растанӣ, қуллаҳои луч ҳосил шуданд.

Ба мақсади нигоҳ доштани табиат, бойигарӣҳои он, объектҳои нодири табиат, растанӣ ва ҳайвоноти нестшудаистода, дар Осиёи Миёна аз нимаи дууми асри XX сар карда, мамнӯъгоҳ, боғҳои милли ва парваришгоҳҳо ташкил карда шуданд.

Савол ва супоришҳо

1. Барои чӣ табиатро, бойигарӣҳои онро эҳтиёт кардан даркор?
2. Кишвари Осиёи Миёна аз ҷиҳати экологӣ чӣ хел кишвар аст?
3. Дар бораи зарурати эҳтиёт кардани табиат, бойигарӣҳои табиат чӣ хел мақолҳоро медонед?
4. Аз чадвали «Мамнӯъгоҳҳои Ўзбекистон»-и Иловаи китоби дарсӣ номи ҳайвон ва растанӣҳоеро, ки ба «Китоби Сурх» дароварда шуда, ҳифз мешаванд, ба дафтари географиятон нависед.

§ 33. ТАКРОП

Такрори мавзӯҳои қисми I. Бо ёрии саволу ҷавоб, тартиб додани тест ва ҳал кардани он гузаронида мешавад.

ҚИСМИ II

ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ЎЗБЕКИСТОН

§ 35. МАВҚЕИ ГЕОГРАФИЙ, САРҲАДҲО ВА МАСОҲАТИ ЎЗБЕКИСТОН

*Аз харитаи Евросиё мавқеи
географӣ ва сарҳадҳои
Ўзбекистонро муайян кунед.*

Ўзбекистон дар маркази Осиёи Миёна, асосан байни Амударё ва Сирдарё ҷойгир аст. Нуқтаи шимолии интиҳории Ўзбекистон дар шимоли шарқии платои Устюрт, дар арзи шимолии $45^{\circ}36'$ воқеъ аст. Нуқтаи ҷанубии интиҳории он дар паҳлӯи шаҳри Термиз дар соҳили Амударё, дар арзи шимолии $37^{\circ}11'$ воқеъ гаштааст. Нуқтаи ғарбии он дар платои Устюрт, дар тӯли $56^{\circ}00'$ шарқӣ, нуқтаи шарқии интиҳой дар қисми шарқии водии Фарғона, дар тӯли шарқии $73^{\circ}10'$ ҷой гирифтааст. Масофаи байни нуқтаҳои интиҳории шимоли ва ҷанубии Ўзбекистон ба 925 км ва масофаи байни нуқтаҳои ғарб-биву шарқии он ба 1400 км баробар аст.

Аз рӯйи мавқеи географӣ Ўзбекистон бо мамлакатҳои воқеъ дар соҳили баҳри Миёназамин, аз қабилӣ Испания, Италия, Юнон тахминан дар як арзи географӣ ҷой гирифтааст. Лекин, бинобар дар қисми дохилии материки Евросиё, дур аз уқёнус ва баҳрҳо мавқеъ доштани, Ўзбекистон аз кишварҳои субтропикӣ фарқ мекунад. Илова бар ин, ҷараёнҳои ҳавои нам ва илиқ, ки аз уқёнуси Ҳинд ворид мешаванд, бо кӯҳҳо дошта шудаанд. Баръакс, ба туфайли кушод будани қисми шимолии он, ҷараёни ҳавои сард беамониат ворид мешавад. Дар натиҷа, Ўзбекистон дар минтақаи субтропикӣ ҷойгир бошад ҳам, дар он шароити табиӣ хоси биёбон (тобистон беабр, серофтоб, гармои тафсон ва хушк, зимистон бошад нисбатан сард) ба вуҷуд меояд.

Қисми зиёди сарҳадҳои Ўзбекистон аз ҳамвориҳо, қисми ками он аз кӯҳ ва адирҳо мегузарад. Республикаи мо дар шимол ва шимоли ғарб бо Қазоқистон, дар шарқ бо Қирғизистон, дар ҷануби шарқ бо Тоҷикистон, дар ҷануби ғарб бо Туркманистон ҳамсарҳад аст. Ўзбекистон дар ҷануб, дар водии Сурхон-Шеробод бо Афғонистон (ба воситаи Амударё) ҳамсарҳад.

Масоҳати Ўзбекистон 448,9 ҳазор км² буда, аз чиҳати калони дар Осиёи Миёна баъд аз Қазоқистон ва Туркменистон меистад. Масоҳати Ўзбекистон аз ҳудуди чунин давлатҳои Европа, чун Британияи Кабир, Италия калон. Ҳудуди Ўзбекистон аз масоҳати якҷояи давлатҳои Белгия, Голландия ва Дания 4 маротиба, аз Швейтсария 10 маротиба, аз Белгия 14 маротиба калон мебошад.

Аҳоли ва тақсмоти маъмури-ҳудудӣ. Ўзбекистон дар Осиёи Миёна республикаест, ки аҳоли зич ҷойгир буда, дар он бештар аз 32,1 млн одам зиндагӣ мекунад. Аҳолии он аз аҳолии Швейтсария 4 маротиба, аз аҳолии Қазоқистон 2 маротиба, аз аҳолии Туркменистон 6,5 маротиба зиёд аст. Афзоиши миёнаи солонаи аҳолии Ўзбекистон дар атрофи 1,7 фоиз буда, асосан аз ҳисоби афзоиши табиӣ зиёд шуда истодааст. 51 фоизи аҳолии Ўзбекистон дар шаҳрҳо, 49 фоиз бошад дар қишлоқҳо умр ба сар мебарад.

Қисми асосии аҳолии Ўзбекистон ўзбекҳо мебошанд, ба ғайр аз ўзбекҳо қазоқҳо, тоҷикҳо, русҳо, татарҳо, қорақалпоқҳо, қорейсҳо, қирғизҳо, туркманҳо, уйғурҳо, туркҳо, яҳудийҳо ва дигар миллатҳо зиндагӣ мекунанд.

Ўзбекистон соли 1924 чун республикаи таркибии собиқ Иттифоқ ташкил ёфтааст. 31-уми августи соли 1991 истиқлолияти он эълон шуд ва Республикаи Ўзбекистон ном гирифт. Ҳоло дар пойтахт, шаҳри Тошканд бештар аз 2 млн 400 ҳазор аҳоли зиндагӣ мекунад.

Ўзбекистон аз чиҳати маъмури-ҳудудӣ аз 12 вилоят ва як республика иборат мебошад: вилояти Тошканд, маркази он шаҳри Тошканд; вилояти Фарғона марказаш шаҳри Фарғона; вилояти Андиҷон марказаш шаҳри Андиҷон; вилояти Намангон марказаш шаҳри Намангон; вилояти Сирдарё марказаш шаҳри Гулистон; вилояти Қиззах марказаш шаҳри Қиззах; вилояти Самарқанд марказаш шаҳри Самарқанд; вилояти Бухоро марказаш шаҳри Бухоро; вилояти Навой марказаш шаҳри Навой; вилояти Қашқадарё марказаш шаҳри Қарши; вилояти Сурхондарё марказаш шаҳри Тирмиз; вилояти Хоразм марказаш шаҳри Урганч; Республикаи Қарақалпоқистон, пойтахташ шаҳри Нукус.

Савол ва супоришҳо

1. Аз чиҳати мавқеи географӣ Ўзбекистон дар кадом минтақа ҷойгир аст ва чиҳатҳои ба худ хоси он аз ҷиҳати иборат мебошад?
2. Ўзбекистон бо кадом давлатҳои хориҷӣ ҳамсарҳад аст?
3. Ўзбекистон кай ба истиқлолият ноил шуд, аз чиҳати маъмури-ҳудудӣ аз чанд вилоят иборат? Дар кадом вилоят зиндагӣ мекунад?

§ 36. РЕЛЕФ, СОХТИ ГЕЛОГҲИ ВА КАНДАНИҲОИ ФОИДАНОК

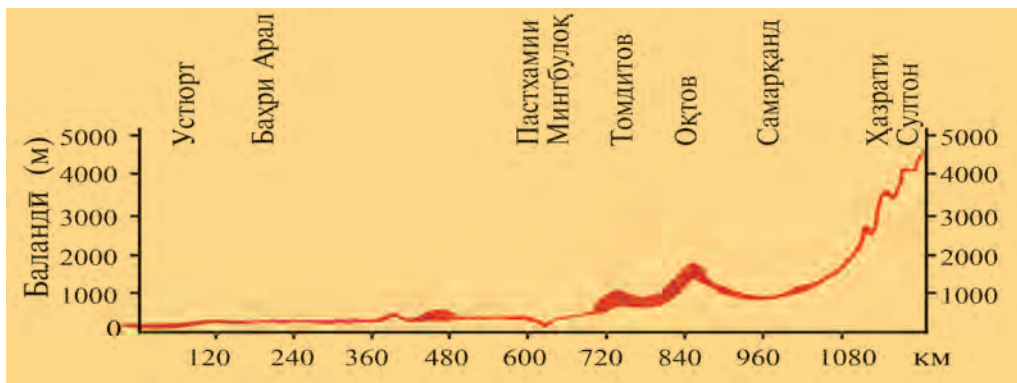
Харитаи табиии Ўзбекистонро аз назар гузаронед. Ҳамворӣ, водӣ ва кўҳҳои асосии ҳудуди республикаи моро ёбед.

ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ РЕЛЕФ

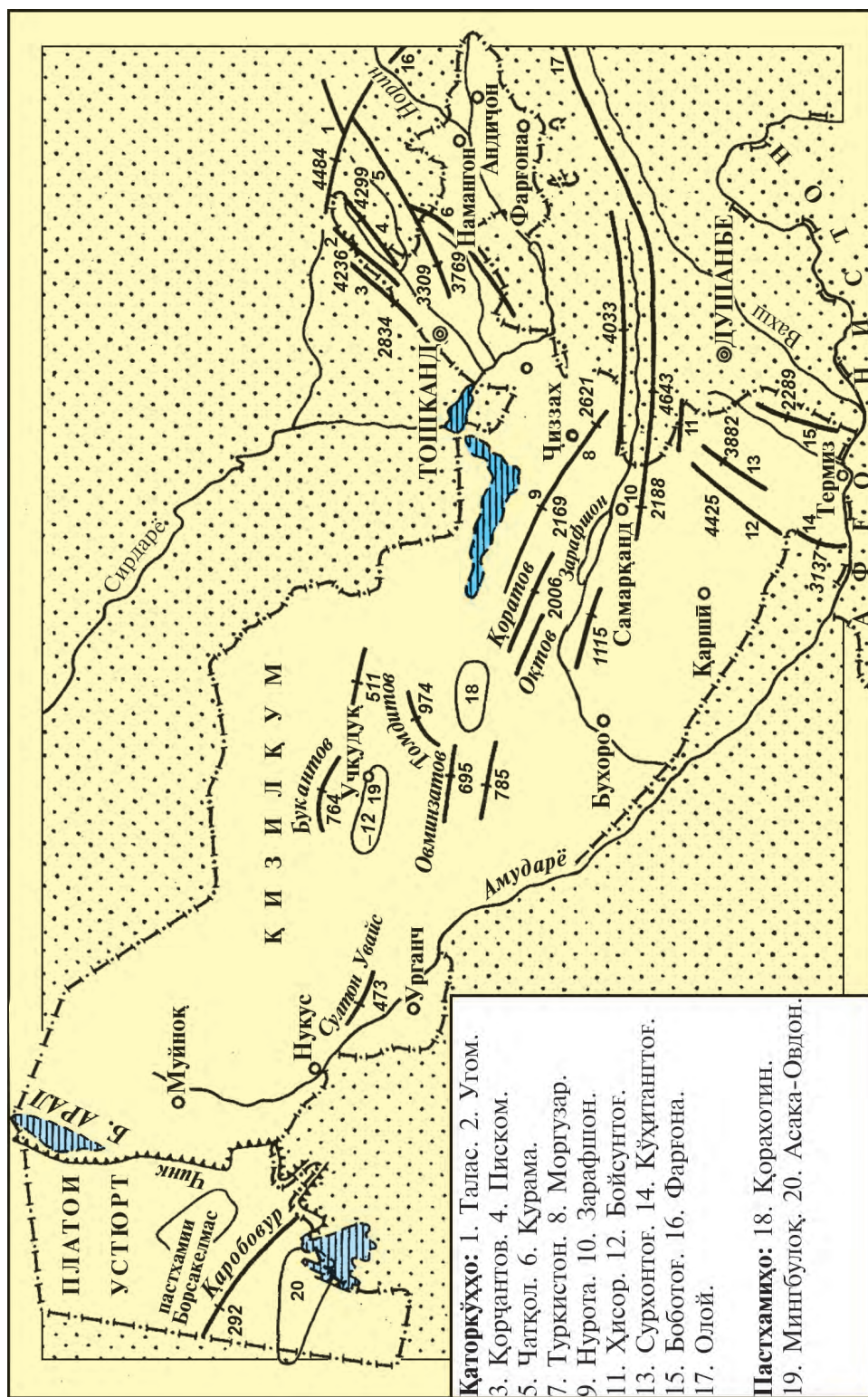
Аз ҷиҳати сохти релеф ҳудуди Ўзбекистон ба ду қисм ҷудо мешавад, қисми калони он (78,7 фоиз) аз ҳамворӣ, қисми боқимонда (21,3 фоиз) аз кўҳҳо ва пастхамиҳои байниқўҳӣ иборат мебошад. Релефи Республикаи мо аз ғарб ва шимоли ғарб ба самти шарқ ва ҷануби шарқ баланд шуда меравад (расми 28).

Ҳамворӣҳо. Қисми ҳамвории ҳудуди Ўзбекистон як қисми ҳамвории Тӯрон буда, тарафи ғарб ва шимоли ғарби онро ишғол кардааст. Дар канораи шимоли ғарбии ҳамворӣ платои Устюрт ҷойгир шудааст. Платои Устюрт аз ҳамворӣҳои атрофи худ ва аз сатҳи баҳри Арал бо ёнаҳои нишеб ихота шудааст, ки онро *чинк (тега)* меноманд. Баландии қисми дар ҳудуди Ўзбекистон ҷойгиршудаи платои Устюрт аз сатҳи баҳр дар атрофи 120—180 м буда, баландтарин нуқтаи он дар теппаи **Қорабовур** (292 м) мебошад. Релефи Устюрт тамоман ҳамвор набуда, дар ҳудуди он якҷанд пастихо (**Борсақелмас, Асака-Овдон**) вомехӯранд, дар қисми ҷануби шарқии плато бошад, пасти **Сариқамӣш** ҷой гирифтааст.

Дар резишгоҳи Амударё делтаи хеле калон ҳосил шудааст. Сатҳи онро маҷроҳои қадим (Кўҳнадарё, Дарёлик) ва ҳамчунин маҷроҳои навҳосилшудаи дарё бурида мегузаранд. Дар қисми миёнаи делта баландиҳои хурд-хурд, ки асосан аз чинсҳои кўҳӣ таркиб ёфтаанд, ба назар мерасанд.

Расми 28. Буриши рӯзаминии байни пасти Мингбулоқ ва кулаи Ҳазрати Султон.

Расми 29. Нақшаи орографии Ўзбекистон.

Дар қисми ҷануби шарқии Баҳри Арал биёбони **Қизилқум** оғоз меёбад. Соҳти релефи он хеле гуногун аст. Дар ин ҷо кӯҳҳои паст — **Бўкантов, Томдитов, Овминзатов, Қулҷуқтов, Етимтов** дар қисми ғарбии он бошад, кӯҳи Султон Увайс дар байни ҳамвориҳои реғи ва гили қад афрохтааст. Қисми калони Қизилқумро ҳамвориҳо ишғол кардаанд. Дар байни кӯҳҳои паст бошад, пастихо (**Мингбулоқ, Оёқоғитма, Қорахотин** ва ҳоказо) ҷой гирифтаанд. Аз онҳо қаъри пастии Мингбулоқ аз сатҳи уқёнус 12 м паст мебошад. Дар ҳудуди Қизилқум маҷроҳои қадимаи дарёҳои Амударё, Сирдарё ва Зарафшон ҳам дучор меоянд.

Дар шарқ ва ҷануби шарқии биёбони Қизилқум биёбонҳои гилии **Мирзочўл, Қарноб, Қаршӣ, Малик** ҷой гирифтаанд.

Кӯҳҳо. Шохаҳои ғарби ва ҷануби-ғарбии қаторкӯҳҳои **Тяншан** ва **Ҳисор-Олой** дар ҳудуди Ўзбекистон ҷой гирифтаанд. Баландии онҳо аз сатҳи уқёнус ба самти ҷануб ва ғарб тадриҷан паст рафта, бо ҳамвориҳо мепайвандад (расми 29). Дар қисми шимоли шарқии Ўзбекистон якчанд қаторкӯҳҳои Тяншани Ғарби (**Қорчантов, Угам, Писком, Чотқол, Қурама**) қад кашидаанд. Онҳо аз Олатови Талас оғоз меёбанд. Дар ин қаторкӯҳ қуллаи Манас буда, баландии он аз сатҳи баҳр 4484 м мебошад. Дар қисми дар ҳудуди Ўзбекистон ҷойгиршудаи қаторкӯҳи Чотқол бошад, қуллаи Катта Чимиён воқеъ буда, баландии ин қулла ба 3309 м мерасад. Дар байни қаторкӯҳҳои Чотқол ва Қурама платои Оҳангарон ҷой гирифтааст. Баландии қаторкӯҳҳои Тяншани Ғарби аз сатҳи уқёнус 2500—4000 м буда, дар қисмҳои болоии онҳо пирияхҳо вомерхӯранд.

Қисми марказии пастхамии Фарғона дар ҳудуди Ўзбекистон ҷойгир шудааст ва дар тарафи шимол бо қаторкӯҳи Чотқол, дар тарафи шарқ бо қаторкӯҳи Фарғона, дар тарафи ҷануб бо қаторкӯҳҳои Олой, Туркистон, дар тарафи ғарб бошад бо қаторкӯҳи Қурама иҳота шудааст.

Аз кӯҳи Туркистон ба самти шимоли ғарб кӯҳҳои **Моргузар** ва **Чумқор** ҷудо шуда баромадаанд. Аз кӯҳи Чумқор танҳо ёнаҳои шимолии он ба Ўзбекистон тааллуқ дорад. Дар шимоли ғарбии қаторкӯҳи Моргузар қаторкӯҳи **Нурота** ҷой гирифта, онҳо аз ҳамдигар бо дараи «**Дарвозаи Амир Темур**»-и дарёи Сангзор ҷудо шуда меистанд. Нурота аз ду қисм — қаторкӯҳҳои Нуротаи Шимоли ва Ҷануби иборат мебошад. Баландии қуллаи Ҳаётбошии қаторкӯҳи Шимоли ба 2169 м мерасад. Нуротаи Ҷануби аз баландиҳои алоҳида (**Оқтов, Қоратов, Қарачатоғ, Гўбдинтоғ**) иборат аст.

Дар тарафи ҷануби водии дарёи Зарафшон қаторкӯҳҳои Зарафшон ҷой гирифта, дар ҳудуди Ўзбекистон бо номҳои Чақилкалон

ва Қоратеппа ном бурда мешавад ва хеле паст мешавад. Дар қисми ғарбии ин кўҳҳо бошад, қаторкўҳҳои пасти **Зирабулоқ**, **Зиёвуддин** қойгир буда, баландтарин қисми он ба 1115 м мерасад.

Дар қануби қаторкўҳҳои Зарафшон шоҳаҳои қануби ғарбии қаторкўҳи Ҳисор (**Яккабоғ**, **Сурхонтоғ**, **Кўҳитанг** ва ғайра) хо-бидааст. Баландтарин қуллаи Ўзбекистон қуллаи Ҳазрати Султон (4643 м) дар кўҳи Ҳисор қой гирифтааст. Дар Ўзбекистони Қануби қаторкўҳи **Боботоғ** бардошта шуда, баландии қуллаи Заркоса дар он 2289 м мебошад.

Пастхамиҳои байникўҳӣ. Дар қисми кўҳии Ўзбекистон пастхамиҳои байникўҳӣ мавқеи алоҳида доранд. Пайдо шудани онҳо бо баланд шудани қаторкўҳҳо вобаста аст. Релефи ҳамаи пастхамиҳои байникўҳӣ асосан ҳамвор буда, танҳо бо маҷроҳои дарёҳо бурида шудаанд. Релефи пастхамиҳо ба андозаи наздик шудан ба қаторкўҳҳо тадриҷан баланд шуда мераванд.

Яке аз пастхамиҳои байникўҳӣи ҳудуди Ўзбекистон пастхамии **Чирчиқ-Оҳангарон** мебошад. Дар шарқ онро қаторкўҳҳои Тяньшани Ғарби печонидаанд, дар ғарб бошад бо Мирзочўл пайваст мегардад. Баландии миёнаи он ба 300—500 м баробар аст.

Дар қануби ғарби пастхамии Чирчиқ-Оҳангарон пастхамии (води) байникўҳӣи **Фарғона** қойгир шудааст. Пастхамиро Сирдарё бурида гузаштааст. Баландии миёнаи води Фарғона аз сатҳи уқёнус байни 300—400 м мебошад.

Дар қануби ғарбии Мирзочўл кўҳҳои Қўйтош қойгир буда, дар қануби бошад пастхамии байникўҳӣи **Сангзор-Нурота** ҳаст. Он дар шимол шарқ бо кўҳҳои Моргузар ва дар шимол Нурота, дар қануб бо кўҳҳои Нуротаи Қануби ва Чимқор печонида шудааст. Баландии он аз сатҳи уқёнус аз қануби шарқ ба самти шимол ғарб аз 800 м то ба 300 м тадриҷан паст шуда меравад.

Дар байни қаторкўҳҳои Нуротаи Қануби, Зарафшон, инчунин Зирабулоқ, Зиёвуддин пастхамии **Зарафшон** қойгир шудааст. Аз ин пастхамӣ дарёи Зарафшон қорӣ мешавад ва дар назди шаҳри Самарқанд ба ду дарё — Оқдарё ва Қорадарё чудо мешавад. Дар наздикии қишлоқи Хатирчи ин ду дарё боз ба ҳам пайваст мешаванд. Дар натиҷа, қазираи Миёнқол ҳосил мешавад, ки дарозияш 100 км, васегиаш 15 км-ро ташкил медиҳад. Баландии пастхамӣ аз сатҳи уқёнус дар қисми шарқии он 900 м, дар ғарби он бошад 300 м аст.

Дар қануби қаторкўҳҳои Зарафшон пастхамии байникўҳӣи **Китоб-Шаҳрисабз** қойгир буда, он аз қануби шарқ бо шоҳаҳои қануби ғарбии кўҳи Ҳисор печонида шудааст, тарафи ғарби он бошад, кушод аст. Баландии он аз сатҳи уқёнус дар ғарби он 500 м, дар шарқ бошад, то 1000 м баланд шудааст.

Дар қисми ҷанубии Ўзбекистон пастхамии **Шеробод-Сурхондарё** аз шимоли шарқ ба тарафи ҷануби ғарб қад кашидааст. Он аз шимол, шимоли ғарб ва ғарб бо кӯҳи Ҳисор ва шоҳаҳои он печонида шудааст. Аз қисми миёнаи пастхамии дарёҳои Сурхон ва Шеробод бурида мегузаранд. Баландии водии Сурхондарё аз сатҳи уқёнус дар ҷануби ғарби он 300 м, дар шимоли шарқи он бошад 700 м аст.

Савол ва супоришҳо

1. Релефи Республикаи Ўзбекистон соҳиби кадом хусусиятҳои ба худ хос аст?
2. Дар қисми ҳамвории Республикаи мо кадом плато, делта, пастхамии (води) ва кӯҳҳои паст ҳастанд?
3. Дар маҳалли зисти Шумокадом қаторкӯҳҳо ҷойгир шудаанд?

§ 37. СОХТИ ГЕОЛОГИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ РЕЛЕФИ ОН

Соҳти геологӣи Ўзбекистон хеле гуногун буда, ҳудуди он, асосан, аз ду қабати калони тектоникӣ, яъне заминҳои ороғени Тёншон паҳншуда ва плитаи Тӯрон иборат аст.

Қисми ороғени Тёншони Республикаи мо асосан аз қабатҳои масоҳатан хеле гуногуни тектоникӣ иборат буда, калонтарини онҳо қабатҳои чиндорӣ, аз қабали Чотқол, Қурама, Туркистон, Зарафшон ба ҳисоб мераванд.

Плитаи Тӯрон ҳам аз ҳар гуна қабатҳои тектоникӣ (баландиҳо ва пастхмиҳо) ташкил ёфтааст.

Қабатҳои тектоникӣи ороғени ва плитагӣ дар давраҳои кӯҳпайдошавии герсинӣ ва алп ба вучуд омадаанд. Зери таъсири ҳаракатҳои тарқишҳои Замин шуда меистанд, қабатҳои тектоникӣи мазкур ба баландиҳои гуногун бардошта шудаанд, баъзе аз онҳо фурӯ рафтаанд, дар натиҷа қабатҳои чиндорӣ ҳосил шудаанд. Дар давраи кӯҳпайдошавии дар боло зикршуда, дар баробари ҳаракатҳои тектоникӣ раванди вулқонӣ ҳам содир шудааст. Дар натиҷаи ҷараёнҳои, ки дар вулқон ва тарқишҳои Замин содир мешуданд, канданиҳои фойданоки маъдандор, ранга, нодир, қиматбаҳои мавҷуд дар Ўзбекистон ҳосил шудаанд.

Релефи ҳудуди Ўзбекистон тараққи карда, то гирифтани намуни ҳозираи худ, зинаҳои тӯлонӣ ва мураккабро тай намудааст. Дар давраи кӯҳпайдошавии чиндорӣи герсинӣ қаторкӯҳҳои баланд ба вучуд омадаанд. Дар давраҳои минбаъдаи геологӣ, дар натиҷаи ҷараёнҳои денудатсия кӯҳҳо бодлесӣ гардида, дар ҷойи онҳо ҳамворӣ ва теппаҳо пайдо шудаанд.

Ҳамвори ва теппаҳо дар давраҳои юра, бўр ва палеоген дар қаъри баҳр ва кўлҳо монда, дар таги онҳо қабати ғафси чинсҳои кўҳии таҳшинӣ гун шудаанд.

Худуди Ўзбекистон дар давраи палеоген зери охири баҳре буд, ки чуқурии он аз 200 м зиёд набудааст. Дар қисми кўҳии Ўзбекистон ҷазираҳои хурд-хурд баланд мешуданд. Дар даври неоген, дар худуди республика, хусусан дар қисми кўҳии он, аз сабаби сар шудани ҳаракатҳои нави тектоникӣ баҳри палеоген ақиб нишаста, дар ҷойи ин баҳр қаторкўҳҳо баланд шуданд. Ҳаракатҳои нави саршуда хеле гуногун буданд. Агар як ҷойи кўҳии Ўзбекистон баланд шавад, ҳатман дигар ҷойи он фуру мерафт. Дар ҷойҳои баландшуда паси ҳам қаторкўҳҳо, дар ҷойҳои фурурафта бошад, пастхамиҳои байникўҳӣ ҳосил мешуданд. Он чинсҳои кўҳӣ, ки дар ҷойҳои баланд суда мешуданд, дар ҷойҳои фурурафта гун мешуданд. Чунин ҷараён дар тамоми даври неоген давом дошт. Дар натиҷа, дар пастхамиҳои байникўҳӣ тадриҷан чинсҳои кўҳии таҳшиншудаи ғафсиаш бештар аз 1000 м ҷамъ шудааст.

Баъди саршавии даври антропогени таърихи Замин, ҳаракатҳои нави тектоникӣ андаке тағйир ёфтанд. Айнан аз ҳамин давр сар карда, дар баробари қаторкўҳҳо пастхамиҳои байникўҳӣ ҳам баланд мешуданд. Дар натиҷа, он қабатҳои таҳшинӣ, ки дар даври неоген хобонда шуда буданд, бо дарёҳо шуста шуданд. Дар баробари ҳамин, дар водии дарёҳо як қатор террасаҳои дарё ҳосил мегаштанд. Ҷараёни баланд шудани пастхамиҳои байникўҳӣ дар қисмҳои канории онҳо, яъне дар назди қаторкўҳҳо пурзўртар буд. Аз ҳамин сабаб, дар ин қисми пастхамиҳо кўҳҳои паст (адирҳо) ҳосил шудаанд.

Қариб дар ҳамаи қисми худуди Ўзбекистон, дар натиҷаи ғаёл давом кардани ҳаракатҳои нави тектоникӣ, зилзилаҳои сахт шуда меистад. Қувваи он ба 8—10 балл мерасад.

Аз маълумотҳои таърихӣ маълум аст, ки дар худуди республика, дар асрҳои гузашта ҳам зилзилаҳои сахт шудаанд. Аз ҷумла, рӯй додани зилзилаҳои сахт соли 1240 дар Урганҷ, соли 1797 дар Ургут, солҳои 1818 ва 1821 дар Бухоро, соли 1868 дар Самарқанд дар ҳуҷҷатҳои таърихӣ қайд шудаанд.

КАНДАНИҲОИ ФОИДАНОК

Ўзбекистон аз канданиҳои фоиданоки гуногун бой буда, яке аз онҳо сарватҳои сӯзишвори-энергетикӣ мебошад. Ба онҳо конҳои нефт, газ ва ангишт дохил мешаванд.

Конҳои нефт ва газ бори аввал соли 1880 дар пастхамии Фарғона, яъне дар **Сўхи Шимолӣ, Оламушуки Ҷанубӣ, Полвонтош, Чимиён, Шўрсув** кашф шудааст.

Соли 1992 кони нефти **Мингбулоқ** ва соли 1993 кони нефти **Кўкдумалоқ** кашф шуданд.

Захираи калони нефт ва газ дар шохаҳои ҷануби ғарбии қаторкӯҳҳои Ҳисор, дар **Одамтош, Пачкамар, Омонато, Ховдоғ, Учқизили** дар таркиби ҷинсҳои кӯҳии карбонати даври мезозой ҳам муайян карда шудаанд. Дар қисми ҳамвориҳои вилоятҳои Қашқадарё ва Бухоро ҳам як қатор конҳои нефт ва газ кушода шудаанд. Онҳо конҳои **Шўртан, Муборак, Оқзар, Сариктош, Чарқоқ, Қоравулбозор** мебошанд.

Ғайр аз ин, кони газ дар ҷойҳои **Шохпахта** ва **Куаниши** платои Устюрт ҳам кашф шудааст.

Дар ҳудуди Ўзбекистон якчанд конҳои ангишти дорои аҳамияти саноати мавҷуданд. Аз онҳо кони ангишти сиёҳи **Оҳангарон (Ангрен)**, кони ангиштсанги сифатноки **Шарғуни** воқеъ дар қисми кӯҳии вилояти Сурхондарёро қайд кардан лозим аст. Дар ин ҷо кони ангишти **Бойсун** ҳам кашф шудааст.

Дар ҳудуди Ўзбекистон якчанд конҳои металлҳои сиёҳ (оҳан, титан, марганец, хром), ранга (мис, қўрғошим), нодир (вольфрам, молибден, қалъағи, висмут, симоб, сурма), қиматбаҳо (тилло, нукра) ҳам ҳастанд. Асоситарини онҳо конҳои миси **Қалмоққир, Сарикчеку** мебошанд, ки дар ҳудуди вилояти Тошканд ҷойгир шудаанд, инчунин кони **Далнейе** ҳам мавҷуд аст. Дар **Мурунтоғ, Какпатаси** Қизилқум ва дигар ҷойҳо захираҳои калони тилло кашф шуда, солҳои дароз аст, ки дар доираи васеъ истихроҷ мешаванд.

Ўзбекистон аз фосфорит ҳам бой аст. Захираи калони фосфорит дар Қизилқуми Марказӣ кушода шудааст. Захираҳои ашёҳои хоми кимиёӣ аз қабилҳои намакҳои ош ва калий, сулфур хусусан дар шохаҳои ҷануби ғарбии **Оқбош, Лайлимакон, Хоҷаикони** қаторкӯҳҳои Ҳисор мавҷуданд.

Ҳудуди Ўзбекистон аз масолеҳи бинокорӣ (реғ ва шағал, хоки соз, реғҳои квартсӣ, оҳаксангҳо, мрамар) ва обҳои зерзаминӣ хеле бой мебошад. Дар ҳудуди Ўзбекистон конҳои зиёди мрамар кашф шудаанд. Аксарияти онҳо ба гурӯҳи мрамари баландсифат ва ранга дохил мешаванд. Аз ин мрамар дар оро додани биноҳои пурҳашами республика, масалан, театри опера ва балети ба номи Навоӣ, қасри санъати Истиқлол, истгоҳҳои метрои Тошканд ва ёдгориҳои гуногун истифода бурда мешавад.

Савол ва супоришҳо

1. Ҳудуди Ўзбекистон дар кадом қабатҳои тектоникӣ ҷойгир шудааст?
2. Дар ташаккули релефи Ўзбекистон ҳаракатҳои нави тектоникӣ чӣ гуна рол бозидаанд?
3. Дар маҳалли зисти Шумо кадом канданиҳои фойданок ҳастанд?

§ 38. ИҚЛИМИ ЎЗБЕКИСТОН

Ўзбекистон дар қадом минтақаи иқлимӣ ҷой гирифтааст ва хусусиятҳои ба худ хоси он аз чӣ иборат аст?

Ўзбекистон ба туфайли дур аз уқёнус ва баҳрҳо, дар қисми дохилии материки Евросиё ҷойгир будани худ, соҳиби иқлими континенталии мебошад. Хусусиятҳои ба худ хоси иқлими континенталии аз инҳо иборатанд: осмон хеле кушод ва серофтоб, ҳарорат хеле баланд, миқдори солонаи боришот кам, баръакс, буғшавӣ зиёд, тобистон тӯлонӣ буда, гармои тасфон, зимистон бошад, барои ин арзи географӣ андаке сард, фарқи ҳарорати солона ва рӯзона калон. Ин хусусиятҳои иқлими Ўзбекистон, пеш аз ҳама ба омилҳои вобаста мебошанд, ки иқлимро ҳосил мекунад.

Омилҳои, ки иқлимро ҳосил мекунад. Дар ба вуҷуд омадани иқлими Ўзбекистон мавқеи географӣ ва радиатсияи Офтоб, ки бо он вобаста аст; серкулятсияи атмосфера; релеф таъсир мерасонанд.

Ба туфайли аз шимол ба ҷануб ба масофаи 925 км тӯл кашидани ҳудуди Ўзбекистон, шуои Офтоб ба ҳамаи қисмҳои он як хеле нурпошӣ намекунад. Агар ба қисми шимолии он, дар тобистон (22 июн), Офтоб бо кунҷи $71-72^\circ$ шуо диҳад, дар ҷануб он 76° ро ташкил медиҳад. Бинобар ин, агар дар шимол Офтоб дар як сол 2500—2800 соат нурафшонӣ кунад, дар ҷануб 3000—3100 соат нур медиҳад. Аз ҳамин сабаб, Ўзбекистон «кишвари офтоби» номида мешавад.

Дар ба вуҷуд омадани иқлими Ўзбекистон, серкулятсияи атмосфера аҳамияти муҳим дорад. Дар зимистон ба ҳудуди Ўзбекистон, аз шимоли шарқ анбӯҳи ҳавои антисиклони Сибир, аз шимол анбӯҳи ҳавои Арктика ворид шуда, то ба қисмҳои ҷанубии он рафта мерасад. Дар натиҷа, ҳаво кушод буда, лекин ҳарорат паст шуда, сард мешавад.

Дар зимистон ба ҳудуди Ўзбекистон анбӯҳҳои ҳавои арзҳои миёна низ ворид мешаванд, дар натиҷаи бархӯрд бо ҷараёнҳои тропикӣ, обу ҳаво тағйир ёфта, ҳаво андаке илиқ шуда, боридаи борон ё барф мушоҳида мешавад.

Дар тобистон, ҳудуди Ўзбекистон, хусусан қисми ҳамвори он, дар натиҷаи хеле гарм шуда рафтани манбаи термикӣ ба вуҷуд меояд. Дар натиҷа, ҳаво хеле тасфида, тунук шуда, ҳавои тропикии континенталии Тӯрони маҳаллӣ ташаккул меёбад. Барои пур кардани ин ҳалоъ (ҳолиғи, фишори паст), аз шимоли ғарб ва ғарб анбӯҳи ҳавои салқин мевазад. Лекин, ба туфайли тасфида рафтани ҳаво, ин анбӯҳи ҳаво боришот намебиёрад.

Бинобар нисбатан салқин будани ин ҷараёни ҳаво дар кўҳҳои Ўзбекистон, он ба тариқи борон ва барф меборад.

Ба таркиб ёфтани иқлими Ўзбекистон, рельеф ҳам таъсир мерасонад. Қисми шимолӣ ва шимолӣ ғарбии республика кушод буда, анбўҳи ҳавои сард, ки аз шимол ва шимолӣ ғарб мевазанд, беамониат ворид мешаванд. Баръакс, ба туфайли бо кўҳҳо печонида будани қисми ҷанубии он, пеши роҳи дохил шудани анбўҳи ҳавои илиқӣ тропикӣ баста мебошад. Дар кўҳҳо, дар фасли тобистон, ҳаво нисбат ба қисми ҳамвориҳо салқин буда, борон бисёр меборад, дар фасли зимистон бошад, сард шуда, хунук дер давом мекунад, барф нисбатан бештар меборад. Дар натиҷа, дар қисмҳои баланди кўҳҳо, барф ва пиряхҳои доимӣ ба вучуд меоянд.

Тақсимои ҳарорат. Барои соҳиби тасавур шудан, дар бораи тақсимои гармӣ дар ҳудуди Ўзбекистон, донишҷӯи ҳарорати миёнаи солона зарур аст. Ҳарорати миёнаи солона, дар Нукус $+10,8^{\circ}\text{C}$, дар Тошканд $+11,9^{\circ}\text{C}$, дар Термиз $+17,8^{\circ}\text{C}$.

Дар Ўзбекистон тобистон хушк ва гарм буда, ҳарорати миёна агар дар қисми ҳамвориҳои он моҳи июл $+26+30^{\circ}\text{C}$ бошад, дар ҷануб то $+31+32^{\circ}\text{C}$ мерасад. Баландтарин ҳарорат дар Тирмиз ба $+50^{\circ}\text{C}$ мерасад. Сатҳи рег то $+75+80^{\circ}\text{C}$ метасфад.

Зимистон ҳарорати миёнаи моҳи январ аз тарафи шимолӣ ғарбии Ўзбекистон (Устюрт $10-11^{\circ}\text{C}$) ба самти ҷануби шарқӣ (дар Тошканд $+0,9^{\circ}\text{C}$, дар Самарқанд $+0,3^{\circ}\text{C}$, дар Тирмиз $+2,8^{\circ}\text{C}$) тадриҷан илиқ шуда меравад. Баъзан, дар натиҷаи ворид шудани анбўҳи ҳавои Арктика ва Сибир ва истода мондани он, ҳаво сард шуда, пасттарин ҳарорат дар Сурхондарё -20°C , дар Тошканд -30°C , дар Устюрт то ба -38°C паст мешавад.

Тақсимои боришот. Боришот дар Ўзбекистон манбаи асосии об ба ҳисоб рафта, аз рӯйи ҳудуд ва фаслҳои сол нобаробар тақсим шудааст. Ин, асосан, ба хусусияти анбўҳи ҳаво, сохти сатҳи Замин, самт ва баландии кўҳҳо вобаста аст. Боришотро, асосан, анбўҳи ҳавои нам, ки аз Атлантика мевазад, меорад.

Камтарин миқдори солонаи бориш дар Ўзбекистон ба Устюрт, Поёноби Амударё ва Қизилқум рост омада, дар атрофи 100 мм мебошад. Миқдори боришот ба самти шарқ ва ҷануби шарқ ба туфайли баланд шудани рельеф зиёд шуда меравад. Дар қисми адир ва доманақўҳи Ўзбекистон, солона 300—350 мм, дар ҷануби ғарби кўҳҳои Тяншани Ғарби, Ҳисор-Зарафшон ва ёнаҳои рӯ ба анбўҳи ҳавои онҳо 800—900 мм бориш меборад. Дар Ўзбекистон боришоти солона аз ҳама зиёд ба қисмҳои бо ҳавои нам дучоршудаи Тяншани Ғарби рост омада, 2000 мм-ро ташкил медиҳад. Қисми асосии боришот дар зимистон (30 фоизи боришоти солона) ва баҳор (40 фоиз) меборад.

Дар қисми ҳамвориي Ўзбекистон дар як сол ҳамаги 35—40 рӯз боришот бошад, дар кўҳҳо 70—90 рӯзро ташкил медиҳад.

Як қисми боришот асосан дар шакли барф меборад. Вале дар қисми ҳамвориي ҳудуди республика қабати барф боқӣ намонда, дар шимоли ғарб то 40—50 рӯз, дар ҷануби ғарб 10—15 рӯз, дар кўҳҳо бошад то ба 90—100 рӯз боқӣ мемонад.

Ғафсии қабати барф ба ҳисоби миёна дар қисми ҳамвори 1—8 см (ғафстарини он 30 см)-ро, дар ҳудудҳои наздикӯҳи 10—20 см (ғафстаринаш 60 см)-ро, дар кўҳҳо бошад 60 см (ғафстаринаш 1,5—2,0 м)-ро ташкил медиҳад.

Дар қисми ҳамвориي Ўзбекистон, миқдори бугшави нисбати боришоти солна якчанд маротиба (масалан, дар Тошканд 3,5 маротиба, дар Нуқус 27 маротиба) зиёд мебошад.

Шамолҳо. Ба ҳудуди Ўзбекистон дар давоми сол шамолҳои шимоли ғарби, шимоли ва ғарби мевазанд. Дар қисми шимоли Ўзбекистон, шамолҳо ба самтҳои шимоли ғарби, шимоли ва шимоли шарқӣ мевазанд. Дар қисми ҷануби бошад, бештар дар самти ҷануби ғарби сиклонҳо ҳаракат мекунанд.

Дар тобистон ба Ўзбекистон аз тарафи шимоли ғарб, шимол ва ғарб шамолҳо мевазанд. Аммо аз сабаби тасфидани қисми ҳамвори, боришот ба вучуд намеояд, баръакс, дар баробари баланд шудан ба самти кўҳ, дар натиҷаи хунук шудани ҳаво абрҳо ҳосил шуда, дар он ҷойҳо боришот ба вучуд меояд.

Дар ҳудуди Ўзбекистон инчунин шамолҳои маҳалли, кўҳи-воҳави, Бекобод (Ховос), Қўқанд, афғон (гардбод) мевазанд.

Шамолҳои кўҳи-воҳави дар ҳамаи водиҳои Ўзбекистон ба мушоҳида мерасад. Дар он, шамол рӯзона аз води ба самти кўҳ, шабона аз кўҳ ба самти води мевазад.

Шамоли Бекобод, дар фасли зимистон дар водии Фарғона ҳангоми баланд будани фишор ба самти ғарб ва ҳангоми паст будани фишор, ба воситаи дарвозаи «Хучанд» ба самти Мирзочўл мевазад. Суръати шамоли Бекобод дар як сония то ба 30—40 м мерасад ва аз он хоҷагии халқ зарар мебинад.

Шамоли Қўқанд дар фаслҳои баҳор ва тобистон, дар водии Фарғона, ҳангоми паст будани фишор, аз тарафи ғарб ба самти води вазида, дар як сония то 15—25 м мерасад.

Ба водии Сурхон-Шеробод аз ҷануби ғарб шамоли гардолуд ва хушки афғон вазида, суръати он то 15—20 м мерасад ва он якчанд рӯз идома меёбад. Шамоли афғон, ба кишти хоҷагии деҳот ва дарахтҳои мевадор зарар мерасонад.

Савол ва супоришҳо

1. Иқлими Ўзбекистон аз таъсири кадом омилҳо ба вучуд меояд?
2. Радиатсияи Офтоб ба кадом омилҳо вобаста аст?

3. Миқдори ҳарорат ва боришоти солона дар ҳудуди Ўзбекистон чигуна тақсим шудааст?
4. Дар бораи шамолҳои маҳаллии ҳудуди Ўзбекистон нақл кунед.

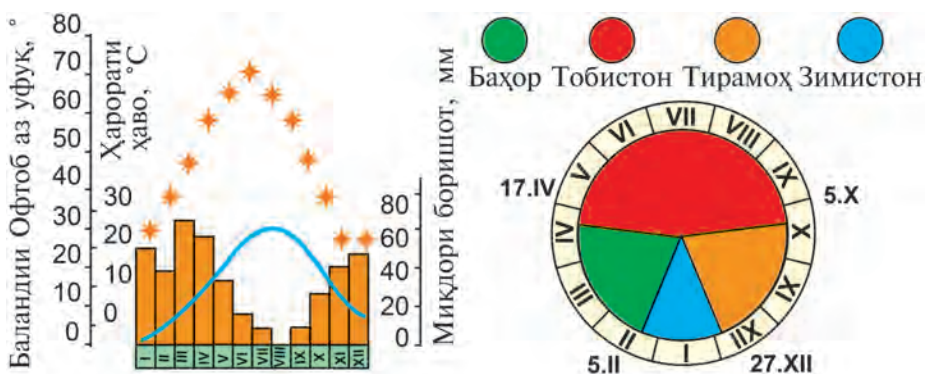
§ 39. ФАСЛҲОИ СОЛ ВА РЕСУРСҲОИ ИҚЛИМӢ

Фаслҳои сол дар Ўзбекистон, нисбат ба дигар ҳудудҳои, ки дар ҳамин арз ҷойгир шудаанд, фарқ мекунад (расми 30).

Зимистон. Зимистони Ўзбекистон нисбат ба ҳудудҳои воқеъ дар атрофи баҳри Миёназамини ҳамин арз, хунуктар аст. Зимистон обу ҳаво тез-тез тағйир ёфта меистад, ҳаво бештар кушод аст ва рӯзҳои хунук баъзан бо рӯзҳои илиқи абрнок ва боришдор иваз шуда меистанд. 20—40 фоизи боришот асосан дар фасли зимистон меборад. Зимистон аз нимаи дуюми декабр оғоз меёбад. Хунуктарин рӯзҳои зимистон рӯзҳои «чиллаи зимистон» (аз 26 декабр то 5 феврал, 40 рӯз) содир мешаванд. Чунки дар ин давр, ба ҳудуд анбӯҳи ҳавои сарди Арктика ва Сибир бештар расида омада, дар ин ҷо истода мемонанд. Дар натиҷа, ҳарорати ҳаво паст шуда, дар Устюрт то -38°C , дар Сурхондарё то -20°C , паст мешавад. Дар кӯҳҳо бошад зимистон давомдор буда, 3—4 моҳ тӯл мекашад.

Баҳор. Аз рӯйи тақвим, баҳор моҳҳои март, апрел ва май ба ҳисоб равад ҳам, дар асл, аз моҳи апрел ҳарорати миёнаи шабонарӯзи аз $+5^{\circ}\text{C}$ баланд мешавад. Дар баҳор обу ҳаво тез-тез тағйир ёфта меистад, гоҳ гарм шуда, гоҳ хунук мешавад, боришот зиёд (40 фоизи боришоти миёнаи солона) меборад. Баъзан боришот дар шакли жола борида, дар кӯҳ ва домана кӯҳҳо селро ба вуҷуд меорад.

Баҳорон охири моҳи апрел моҳи май ҳарорат баланд мешавад, ҳаво кушода шуда, боришот кам шуда, тобистони ҳақиқӣ сар мешавад.

Расми 30. Нишондиҳандаҳои иқлими шаҳри Тошканд.

Дар баҳор рӯзи 21 март, шабу рӯз баробар мешавад ва он рӯз дар Ўзбекистон ба сифати иди «Наврӯз» ҷашн гирифта мешавад.

Тобистон. Дар Ўзбекистон, тобистон аз рӯйи тақвим, моҳҳои июн, июл ва август ба ҳисоб равад ҳам, аслан аз баландшавии ҳарорати шабонарӯзии аз 20°C оғоз ёфта, бо паст шудан аз 20°C ба итмом мерасад. Бинобар ин, тобистон тӯлонӣ буда, панҷ моҳ давом мекунад.

Рӯзҳои гарми тобистон аз 25 июн то 5 август (40 рӯз) давом карда, «чиллаи тобистон» номида мешавад.

Тобистон, дар қисми ҳамворӣ, ҳарорати миёнаи июл, дар атрофи +26 +32°C тағйир ёбад, баъзан гарм шуда, гармтарин ҳарорат то +41 +48°C, дар Тирмиз то 50°C баланд гардидааст.

Тирамоҳ. Моҳи сентябр тирамоҳ ба ҳисоб равад ҳам, обу ҳаво кушод, гарм, нисбатан хушк мешавад. Аз ҳамин сабаб, олимони иқлимшинос саршавии тирамоҳро аз пастшавии ҳарорат аз 20°C ва ба охир расидани онро аз замони паст шудани ҳарорат аз 5°C ҳисоб мекунанд. Бинобар ин, тирамоҳи ҳақиқӣ дар шароити Ўзбекистон аз моҳи октябр оғоз меёбад. Чунки аз моҳи октябр сар карда, ҳарорат паст шуда, обу ҳаво тағйир меёбад, салқини меафтад, баъзан шабона қирав рехта, боришот сар мешавад.

Ба ресурсҳои иқлим ресурсҳои гарми, гелиоресурс, энергияи шамол дохил мешаванд. Аҳамияти табобатии онҳо хеле калон аст. Аз ин ҷиҳат, Ўзбекистон дорои имкониятҳои васеъ мебошад, чунки дар ҳудуди он 225—266 рӯз хунук намешавад; ҷамъи солонаи ҳарорати аз +10°C баланд то ба 4500—5900°C мерасад, Офтоб дар як сол то ба 2500—3000 соат нурафшонӣ ва гарм мекунад. Дар чунин шароити иқлимӣ пахтаи маҳиннаҳ, харбуза ва тарбузҳои ширину шаккари, меваҳои, ки таркиби онҳо аз моддаҳои қанд бой мебошад, инчунин растаниҳои субтропикӣ парвариш кардан мумкин аст.

Дар Ўзбекистон ба туфайли муддати дароз нурафшонӣ кардани Офтоб имконияти ба энергияи электрикӣ табдил додани он калон аст.

Иқлими гарм, хушк ва серофтоби Ўзбекистон дар табобати бисёр касалиҳо, хусусан, гурда, бронхити шуш, астма, ҳамчунин ба мақсади истироҳат (рекреатсия) истифода мешавад.

Савол ва супоришҳо

1. Дар ҳудуди Ўзбекистон фаслҳои сол аз рӯйи кадом омилҳо тақсим карда шудаанд?
2. Барои чӣ зимистон ҳаво баъзан хунук шуда, ҳарорат паст шуда меравад?
3. Ба ресурсҳои иқлим чӣҳо дохил мешаванд ва аҳамияти онҳо дар хоҷагии халқ аз чӣ иборат аст?

§ 40. ОБҲОИ ДОХИЛИЙ ВА САРВАТҲОИ ОБИИ ЎЗБЕКИСТОН

1. *Кадам обҳо обҳои дохилий ҳисобида мешаванд? Аз харита ҷойгир-шавии муҳимтарин дарё, кўл ва обанборҳои республикаро ёбед.*
2. *Харитаҳои атласи Ўзбекистонро бо ҳам муқоиса кунед ва ҳолат-ҳои ба иқлим чӣ гуна вобаста будани зичии шабакаҳои дарёҳоро муайян намоед.*

Ба обҳои дохилий дарёҳо, кўлҳо, пиряхҳо, обҳои зеризаминий дохил мешаванд.

Аз обҳои дохилии Ўзбекистон барои ҳаёт ва фаъолияти хо-чагии инсон аз ҳама муҳим дарёҳо мебошанд.

Дарёҳо. Дарёҳои республикаи мо ба ҳавзаи сарбаста мансу-банд ва онҳо аз рӯйи ҳудуд нобаробар тақсим шудаанд. Дарёҳо, асосан, аз кўҳҳо ибтидо мегиранд, ба ҳамворӣ баромада, барои обёри сарф шуда, ба замин ҷаббида шуда, буг гашта, оби он кам мешавад, баъзе аз онҳо дар биёбонҳо тамом мешаванд.

Зичии шабакаи дарёҳои Ўзбекистон аз рӯйи ҳудуд як хел нест. Дар қисми ҳамвории мамлакат дарёҳо хеле тунук буда, ба ма-соҳати ҳар як км² қисми дарозии 20 м дарё рост меояд. Баръ-акс, дар кўҳҳо ва адирҳо, шабакаи дарёҳо зич мебошад. Саба-би асосии он, нисбат ба ҳамворӣ дар кўҳҳо бештар будани боришот аст, бинобар ин паст будани ҳарорат дар кўҳҳо, буг-шавӣ ва ҷаббида шудани об камтар мебошад. Дар натиҷа, қисми зиёди боришот, ба маҷроҳои дарё табдил меёбад.

Дарёҳои кўҳии Ўзбекистон бо маҷрои танг, бо суръати тез ва бошиддат ҷорӣ мешаванд. Онҳо, асосан, таги худро шуста, шаршара ва остонаҳо ҳосил мекунанд. Ба қисми ҳамворӣ баро-мада, дарёҳо дар водии васеъ ба шоҳаҳо ҷудо шуда, маҷроҳои морпеч ҳосил намуда, оҳиста ҷорӣ мешаванд.

Аз ҷиҳати гизогирӣ ҳам дарёҳои Ўзбекистон як хел нестанд.

Қисми сарғаҳи дарёҳои республикаи мо, аз қабилӣ Амударё, Зарафшон, Исфайрамсой, Сух, Исфара аз обшавии барф ва пиряхҳои доимии кўҳҳо дар баландии бештар аз 4500 м гизо мегиранд. Дар натиҷа, оби онҳо моҳҳои июл-август зиёд шуда, миқдори 30—38 фоизи ҷоришавии солонро ташкил медиҳад. Чунки дар ин моҳҳо, бинобар баланд шудани ҳарорати ҳаво пирях ва барфҳо об мешаванд.

Дарёҳои Ўзбекистон, ки аз баландии 3400 м сар мешаванд, аз қабилӣ Сирдарё, Норин, Қорадарё, Чирчиқ, Сурхондарё аз оби барф ва пирях гизо мегиранд. Дар ин дарёҳо, об моҳҳои май-июн хеле зиёд мешавад ва қариб миқдори солонро онро ташкил медиҳад. Камшавии об ба моҳҳои декабр-феврал рост меояд.

Дарёҳои Қашқадарё, Ғузурдарё, Сангзор, Оҳангарон, Ғова-сой аз кўҳҳое оғоз меёбанд, ки баландии онҳо аз 3400 м зиёд нестанд. Оби ин дарёҳо пештар, яъне дар моҳҳои апрел-май, дар натиҷаи обшавии барфҳо зиёд мешавад ва 60 фоизи миқдори солона ба ин моҳҳо рост меояд. Тобистон оби дарёҳо кам мешаванд.

Дарёҳои бисёр аз қабилҳои Зоминсув, Шерободдарё, Турсундарё, ки аз кўҳҳои аз 2000 м пастр сар мешаванд, бештар аз оби сойҳо, барфу борон ва обҳои зеризаминӣ ғизо мегиранд. Аз ҳамин сабаб, оби ин дарёҳо баҳорон, моҳҳои апрел-май хеле зиёд мешавад ва 80 фоизи миқдори солонро ташкил медиҳад. Баръакс, дар нимаи дуоми тобистон оби ин дарёҳо хеле кам шуда, оби баъзе сойҳо хушк мешавад.

Дарёҳои Ўзбекистон дар қисми кўҳӣ аз сабаби бошиддат ва бо суръати баланд ҷорӣ шудани худ, ях намебанданд. Танҳо дар водиҳои васеъ, мумкин аст, ки қисман ҳарчо-ҳарчо ях банданд. Дарёҳои қисми ҳамвории республика бошад, як-ду моҳ ях мебанданд, лекин, дарёҳои қисми ҷанубии республика ях намебанданд.

Амударё — серобтарин ва аз ҷиҳати масоҳати ғункунии обкалонтарин дарёи Осиёи Миёна мебошад. Дар қадим ин дарёро арабҳо бо номи Ҷайхун, юнониҳо бо номи Окс, халқҳои маҳаллӣ бо номи Омӯл ба забон мегирифтанд.

Сирдарё — дарозтарин (аз ҷойи саршавии дарёи Норин 3019 км) дарёи Осиёи Миёна буда, аз ҷиҳати серобии худ баъди Амударё дар ҷойи дуоми меистад. Сирдарёро дар замони қадим арабҳо Сайхун, юнониҳо Яксарт меномиданд.

Чирчиқ — дарёи серобтарини шохоби соҳили рости Сирдарё ба ҳисоб меравад. Он аз пайвастишавии дарёҳои Чотқол ва Пском, ки аз Тяншани Ғарбӣ ибтидо мегиранд, дар пастрҳаии Ҷорвоқ ба вучуд меояд. Дарозии дарё якҷоя бо Чотқол 397 км мебошад.

Чирчиқ аз обҳои барфу пирияхҳо ғизо мегирад. Барои ҳамин, давраи серобии он ба моҳҳои март-июн (53 фоиз), давраи камобӣ ба моҳҳои декабр-феврал рост меояд. Сарфи миёнаи бисёрсолаи оби дарё дар паҳлӯи Хўҷакент 224 метр³-ро дар як сония ташкил диҳад, бештарини он дар баҳор дар як сония 2100 метр³, камтарини он дар зимистон 22 метр³ мебошад.

Ҳисоби миёна лойолудии оби Чирчиқ дар назди Хўҷакент ба 0,275 кг/м³ баробар аст.

Зарафшон. Ин дарё аз пирияхи Зарафшони воқеъ дар пайванди кўҳии Кўксув, дар ҷойи пайвастишавии кўҳҳои Туркистон ва Зарафшон, бо номи Мастчоҳ оғоз меёбад. Дарё дар паҳлӯи деҳаи Айни бо Фондарё пайваста, Зарафшон ном мегирад.

Пештар Зарафшон дар регҳои биёбони Сандуқли, 20 км ба Амударё нарасида, ба қабати замин ҷаббида шуда мерафт. Дарозии дарёи Зарафшон аз пирияхҳо то регҳои Сандуқли 877 км буд. Имрӯзо бошад, аз сабаби он, ки оби дарё бештар дар обёри сарф мешавад, то ба он ҷойҳо рафта намерасад.

Қисми кўҳии дарёи Зарафшон ба Тоҷикистон, қисми поёноби он ба Ўзбекистон тааллуқ дорад.

Зарафшон аз обшавии барфу пирияхҳо гизо гирифта, давраи серобии он ба моҳҳои июн-август, давраи камоби бошад, ба зимистон рост меояд. Сарфи миёнаи оби дарё дар назди кўҳи Равотҷоғи дар як сония 165 м^3 , сарфи бештарини об дар як сония 930 м^3 , камтарин сарфи об дар як сония 24 м^3 -ро ташкил медиҳад.

Миқдори оби яқсолаи дарёи Зарафшон $5,4 \text{ км}^3$ буда, аз он 254 млн м^3 ба сойхое (137 то дарозиашон аз 10 км бештар) рост меояд, ки аз ҳудуди Ўзбекистон сар мешаванд, $5,2 \text{ км}^3$ ба маҷрое рост меояд, ки дар ҳудуди Тоҷикистон ҳосил мешавад. Оби ин сойҳо дар баҳор афзуда, тобистон хеле кам мешавад.

55 фоизи ҷараёни миёнаи солонаи дарёи Зарафшон асосан ба моҳҳои июл-сентябр рост меояд ва дар ин давр, оби дарёи Зарафшон хеле лойқа мешавад.

Дарёи Зарафшон, дар қисми кўҳи, бинобар тез ҷорӣ шуданаш, ях намебандад. Дар қисми ҳамворӣ агар зимистон сард шавад, то 76 рӯз, мўътадил бошад, 2—3 рӯз ях мебандад.

Қашқадарё — аз қисми ғарбии қаторкўҳи Ҳисор оғоз меёбад ва то ба Муборак рафта нарасида оби дарё хушк мешавад. Дарозии ин дарё 373 км мебошад.

Аз сабаби аз обҳои барф гизо гирифтаниш, зиёдтарин сарфи оби дарёи Қашқадарё ба моҳи май, камтарин сарфи он ба моҳҳои октябр-декабр рост меояд. Сарфи оби миёнаи бисёр-солонаи Қашқадарё дар назди деҳаи Варганза дар як сония $5,46 \text{ м}^3$ ро ташкил медиҳад. Ҷараёни об дар ҳавзаи Қашқадарё (якҷоя бо ҳамаи шохобҳо) солона ба ҳисоби миёна дар як сония $51,5 \text{ м}^3$ буда, 58,3 фоизи он ба моҳҳои март-июн рост меояд.

Сурхондарё — аз нуқтаи пайвастишавии Тўполондарё ва Қоратоғдарё, ки аз ёнаҳои ҷанубии қисми ғарбии қаторкўҳи Ҳисор ибтидо мегиранд, ба вучуд меояд. Баъд ба масофаи 196 км ҷорӣ шуда, ба Амударё мерезад.

Сурхондарё, асосан, аз обҳои барф ва пирияхҳо гизо мегирад. Аз ин рӯ, давраи серобии он ба моҳҳои март-июн рост меояд. Дар ин давр 65,2 фоизи оби солонаи дарё ҷорӣ мешавад. Камтарин сарфи об ба моҳҳои сентябр-октябр рост меояд.

Сарфи миёнаи бисёрсолаи оби Сурхондарё (дар назди деҳаи Қоровултепа) дар як сония $70,2 \text{ м}^3$ -ро ташкил медиҳад. Сур-

хондарё аз ҷумлаи дарёҳои гилолудест, ки дар паҳлӯи деҳаи Моргузар дар ҳар як метри мукааби оби он 2,9 кг лойқа ҳаст.

Оҳангарон — бо номи Оқтошсой (Човлисой), ки аз пайвастиҳои сойҳои аз кӯҳҳои Чотқол ва Қурама об ғункунанда ба вучуд омадааст, сар мешавад ва ба масофаи 236 км ҷарӣ шуда, ба Сирдарё мерезад. Дарё дар қисми кӯҳӣ бо маҷрои ҷуқур ва танг ҷорӣ шуда, баъди гузаштан аз деҳаи Облиқ, маҷрои он васеъ гардида, суръати ҷараёни оби дарё хеле суст мешавад.

Дар ғизогирии дарёи Оҳангарон саҳми обҳои барф зиёд аст. Аз ин сабаб, давраи серобии он ба моҳҳои апрел-май, камтарин ҷараёни он ба моҳҳои декабр-январ рост меояд.

Сарфи миёнаи бисёрсолаи оби Оҳангарон дар назди деҳаи Турк 23,5 м³ дар як сонияро ташкил медиҳад.

Сарватҳои оби дар Ўзбекистон ба таври зерин тақсим шудаанд: ба ҳудуди республика ҳар сол ба ҳисоби миёна 95,642 км³ оби дарёҳо ворид мешавад. Аз он 52,291 км³ ба ҳавзаи Амударё, 43,351 км³ бошад ба ҳавзаи Сирдарё рост меояд.

Бинобарин, Ўзбекистон дар амал ҳар сол, ба ҳисоби миёна, тақрибан аз 57,781 км³ об истифода мебарад. Аз ин оби истифодашаванда агар 41,472 км³ ба ҳавзаи Амударё тааллуқ дошта бошад, 16,309 км³ он ба ҳавзаи Сирдарё рост меояд.

Савол ва супоришҳо

1. Ба харитаи ангорӣ калонтарин дарёҳои Ўзбекистонро тасвир кунед, номи онҳоро дар хотир доред.
2. Ҳудудан нобаробар тақсим будани дарёҳои Ўзбекистон ба кадом омилҳои табиӣ вобаста аст?
3. Аз харита дарёҳои Зарафшон, Чирчиқ, Қашқадарё, Сурхондарё ва Оҳангаронро ёфта, нишебии онҳоро муайян намоед.
4. Дар маҳалли зисти Шумо кадом дарё ҷорӣ мешавад?

§ 41.

КЎЛҲО, ОБАНБОРҲО ВА ОБҲОИ РҶЙИЗАМИНӢ

1. Дар асоси дониши пештар гирифтаи худ, ба мафҳуми кўл таъриф диҳед.
2. Ба донишҳое, ки аз курси географияи табиӣ гирифта будед, таъя намуда, дар бораи пайдоиш ва паҳн шудани обҳои зеризаминӣ нақл кунед.

Кўлҳо дар Ўзбекистон аз рўйи ҳудуд нобаробар тақсим шудаанд. Аксарияти онҳо кўлҳои хурд буда, бештар дар водии дарёҳо ҷойгир шудаанд. Аз ҷиҳати пайдоиши худ кўлҳо гуногунанд. Кўлҳои кӯҳӣ кўлҳои тектоники, сарбанд (басташуда) ва морена буда, кўлҳои ҳамворӣ кўлҳои аз қадим боқимонда ё дар натиҷаи ғуншавии обҳои заҳбур ва дренаж ба вучуд омада-

анд. Калонтарин кўл дар ҳудуди Ўзбекистон, ки аз ҷиҳати пайдоиш бо роҳи тектоникӣ ба вучуд омадааст, кўли Арал мебошад.

Кўлҳои асосии қисми ҳамвории республикаи мо Арал, Арнасойи Мирзочўл, Айдаркўл, Тузкон, инчунин Денгизкўл, Қорақир, Шўркўли поёноби дарёи Зарафшон, Ахсикенткўл, Дамкўли водии Фарғона, Сарикамиш, Судоче, Улуғшўркўл ва ҳоказо мебошанд. Ин кўлҳо, кўлҳои хурд буда, масоҳати сатҳи оби онҳо аз якчанд сад гектар то якчанд км³ ро ташкил медиҳад.

Дар Ўзбекистон ҳавзаҳои сунъии об — обанборҳо низ бисёранд. Муҳимтарини онҳо Туямўйин, Чордара, Чорвоқ, Каттақўрғон, Туябўғиз ва ғайра мебошанд. Ин обанборҳо, асосан, ба мақсади танзими речаи оби дарёҳо, ғун кардани обҳои баҳорӣ, зимистонӣ, тирамоҳӣ ва истифодаи самараноки ин обҳо барои обёрии киштзор дар фасли тобистон бунёд карда шудаанд.

Дар ҳудуди республикаи мо обҳои зеризаминӣ аз обҳои ғрунті (обҳои сизот), артезиани (оби қабати обногири замин) ва обҳои маъдани иборат мебошанд. Обҳои артезиани бештар обҳои тоза ва ширин мешаванд.

Обҳои ғрунті ҳангоми рўяк будани худ дар шакли чашма боло мебароянд ё дар шакли чоҳ онҳоро мебароранд. Обҳои ғрунті асосан бо роҳи ба замин ҷаббида шудани оби боришот, дарё, ҷуйбор, кўл, обанборҳо ҳосил мешаванд.

Обҳои қабати обногир хеле чуқур ҷойгир буда, дар ду ҳолат, яъне фишордор ва бе фишор мешаванд.

Обҳои байни қабатҳо бештар дар ҳудуди пастхамиҳо ғун мешаванд ва аз сабаби зери фишор будани худ, ба рўйи замин фаввора зада мебароянд. Ин хел обҳо обҳои артезиани номида мешаванд. Обҳои байни қабатҳо нисбат ба обҳои ғрунті тозатар, ширинтар ва хеле соф мешаванд.

Дар чуқуриҳои 1500—3000 м дар байни таҳшинҳои даври палеозой ва мезозой, обҳои гарми маъдани ҷойгир шудаанд. Ҳарорати ин обҳо то +40° +70°С мерасад. Дар таркиби чунин обҳо минералҳои хеле гуногун ба монанди кислотаи карбонат, гидросулфид, йод, бром, литий, барий ва ҳоказо ҳастанд.

Солҳои охир дар Ўзбекистон бештар аз 60 манбаъҳои оби маъдани шифобахш муайян карда шудаанд. Муҳимтарини онҳо обҳои маъдани Тошканд, Чортоқ, Фарғона, Чимён, Ҷайронхона, Олтиариқ ва дигар обҳои маъдани мебошанд.

Савол ва супоришҳо

1. Кўлҳои Ўзбекистон чӣ тавр пайдо шудаанд?
2. Аз харита кўлҳои Арнасой, Айдаркўл, Тузкон, Судоче, Сарикамишро ёбед ва чӣ хел ба вучуд омадани онҳоро доништа гиред.

3. Дар Ўзбекистон кадом намудҳои обҳои зеризаминӣ мавҷуданд?
4. Барои чи оби артезиани маъдани мешавад?
5. Аз чи сабаб сатҳи оби Арал паст шуда истодааст?

§ 42. ИСТИФОДА ВА ҲИФЗИ САРВАТҲОИ ОБИИ ЎЗБЕКИСТОН

Нақл кунед, ки сарватҳои оби дар ҳаёти инсон чӣ гуна аҳамият доранд.

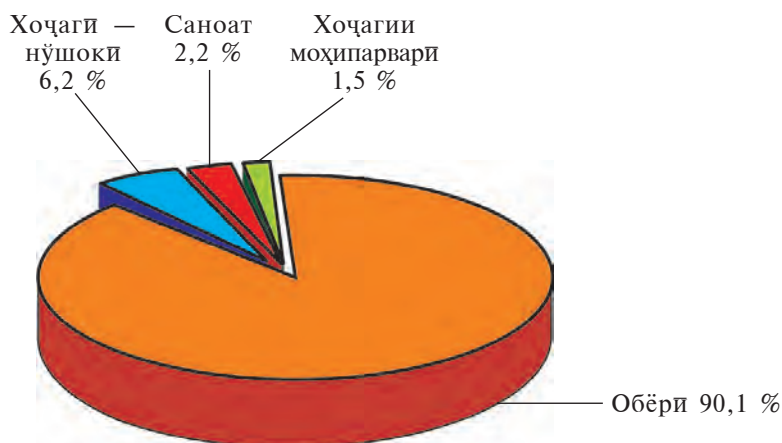
Сарватҳои оби аз обҳои рӯизаминӣ ва зеризаминӣ иборат мебошанд, ки ба мақсадҳои таъмини хоҷагии деҳот, аҳолии, саноат бо об, инчунин ҳосил намудани энергияи электрикӣ, ривочи моҳидорӣ ва истироҳат истифода мешаванд.

Дар байни сарватҳои оби аҳамияти дарёҳо хусусан, калон аст. Дар замони ҳозира, дар Ўзбекистон бо оби дарёҳо 4,2 млн. га замин обёрӣ карда мешавад.

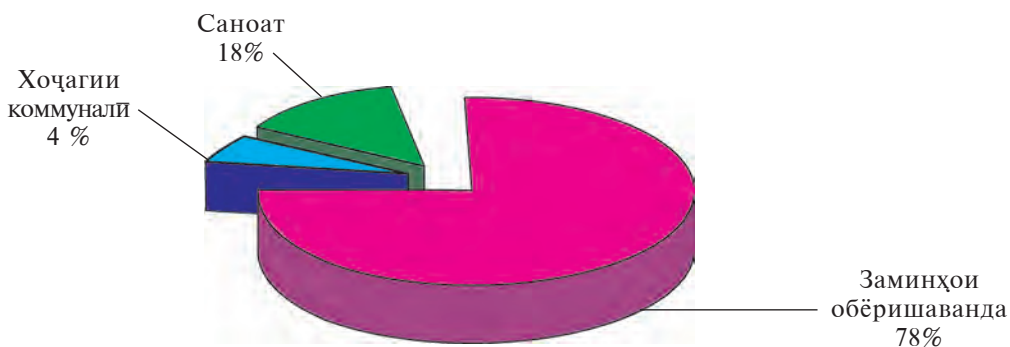
Дарёҳои Ўзбекистон дар қонеъ намудани талаботи саноат ва хоҷагии маишӣ ба об ҳам аҳамияти муҳим доранд. Чунки, ягон соҳаи саноати нест, ки дар он об истифода нашавад.

Дар Ўзбекистон ҳар сол ба ҳисоби миёна тақрибан 58 км³ об истифода мешавад. Аз он, обҳои зеризаминӣ 0,5 км³ -ро ташкил медиҳад. Аз обҳои истифодашавандаи мавҷуда 90,1 фоиз барои обёрӣ, боқимонда барои саноат, маишӣ-коммунали ва дигар соҳаҳо истифода мешаванд (расми 31).

Ресурсҳои энергияи потенциалии дарёҳои ҳудуди республикаи мо 8,8 млн кВт буда, ба 13 фоизи ресурсҳои дарёҳои Осиёи Миёна баробар мебошад. Дарёҳои Ўзбекистон аз ҷиҳати ресурсҳои энергетикӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна баъд аз республикаҳои Тоҷикистон ва Қазоқистон дар ҷойи сеюм меистад.

Расми 40. Тақсими обҳои, ки дар Ўзбекистон истифода мешаванд.

Расми 32. Шабакаҳои асосии, ки дар Ўзбекистон обҳоро ифлос мекунад.

Ба мақсади истифода аз ресурсҳои гидроэнергия, дар дарёи Чирчиқ нерӯгоҳҳои Чорвоқ, Ҳоҷакент, Ғазалкент, дар Сирдарё — Учқўрғон, Фарҳод, дар Қорадарё — Андиҷон сохта шудаанд. Дарёҳои Ўзбекистон дар моҳидорӣ ва қисман ба сифати нақлиёт ҳам истифода бурда мешавад.

Солҳои охир, бинобар беҳтар шудани ҳолати мелиоративии заминҳои обёрташаванда афзудни обҳои заҳбур, як қисми партовҳои ифлоси (дар таркиби худ моддаҳои гуногуни заҳролуди кимиёӣ, бактерияҳо, маҳсулоти нефтӣ) саноат, ҳоҷагии маишӣ, корхонаҳои нақлиётӣ, чорводорӣ ва фермаҳо ба дарёҳо партофта мешаванд. Дар натиҷа, оби дарёҳо ифлос шуда, ба олами органикии он таъсири манфӣ расонида мешавад. Аз ин сабаб, мебояд, ки сарватҳои оби Ўзбекистон тоза нигоҳ дошта шаванд, обҳои партовии ба онҳо партофташавандаро то қадри имкон тоза намудан лозим аст. Ба дарёҳо реҳтани обҳои заҳролуди аз обёрии заминҳо баромада ва ҳар гуна обҳои заҳбурро пешгири кардан зарур аст. Дар соҳили дарёҳо бояд, ки зонаҳои санитарӣ ташкил карда шаванд.

Дар Ўзбекистон дар натиҷаи истифодаи бесамар аз обҳои мавриди истифода дар ҳоҷагии деҳот, пурра тоза накарда ба ҳавзаҳои табиӣ қорӣ намудани обҳои ифлоси аз саноат ва соҳаҳои маишӣ-коммунали баромада, сарватҳои оби ифлос шуда истодаанд. 78 фоизи чунин обҳо ба заминҳои обёрӣ, 18 фоиз ба саноат рост меояд (расми 32).

Савол ва супоришҳо

1. Ба сарватҳои оби чиҳо дохил мешаванд? Дар маҳалли зисти Шумо кадом намуди сарватҳои оби мавҷуд?
2. Дарёҳо дар ҳоҷагии халқ чӣ аҳамият доранд?
3. Барои тоза нигоҳ доштани оби дарёҳо кадом тадбирҳоро амалӣ намудан лозим аст?

4. Дар Ўзбекистон сарватҳои оби ҷи тавр тақсим шудаанд ва аз онҳо бештар дар кадом соҳаҳо истифода мебаранд?
5. Дар бораи шабакаи хоҷагӣҳое, ки дар Ўзбекистон обҳоро ифлос мекунанд, чиҳоро медонед?

§ 43. ХОҚҲО, РАСТАНИ ВА ОЛАМИ ҲАЙВОНОТИ ЎЗБЕКИСТОН

Аз харитаи зонаҳои ҷаҳон, дар кадом зона ҷойгир шудани Ўзбекистонро муайян кунед.

Қабати хок, растанӣ ва олами ҳайвоноти Ўзбекистон хеле рангоранг буда, онҳо дар ҳоли вобастагӣ ба дигар элементҳои табиӣ, хусусан релеф ва иқлим ҷойгир шудаанд.

Чор минтақаҳо: биёбон, адир, кӯҳ ва яйлов, ки К.З.Зокиров тасниф кардааст, дорои иқлим, қабати хок, растанӣ ва олами ҳайвоноти ба худ хос мебошанд.

Минтақай биёбон 70% тамоми ҳудуди Ўзбекистонро дар бар гирифтааст.

Тобистон боришот қариб намешавад. Рӯзона, ҳарорати ҳаво дар сояҷойҳо то +45°C, +50°C баланд шуда, сатҳи рег то +80°C метасфад.

Хокҳои биёбон гуногун буда, хокистарии бўри, регии биёбон, тақрири марғзорӣ-ботлоқӣ ва тирахок дучор меоянд.

Дар платои Устюрт, дар кӯҳҳои пасти Қизилқум ва доманаи кӯҳҳои Нурота, инчунин дар биёбонҳои санглох асосан хокҳои хокистарии бўрранг паҳн шудаанд. Дар таркиби чунин хокҳо фоизи пӯсидахок хеле кам (0,3—1 фоиз) мешавад.

Дар ҳамвориҳои регии Қизилқум, Фарғонаи Маркази ва Мирзочўл хокҳои регии биёбонӣ паҳн гаштаанд, ки миқдори пӯсидахоки таркиби онҳо 0,3—0,6 фоизро ташкил медиҳад.

Дар биёбонҳои аз ҷинсҳои гили таркибёфта тақирҳо низ дучор меоянд, миқдори пӯсидахок дар таркиби онҳо 0,5—1 фоиз аст.

Дар биёбонҳои Мирзочўл, Фарғонаи Марказӣ, Қарши ва доманаи Поёноби Амударё, ки обҳои зеризаминӣ ба рӯйи замин наздиканд, шўрхоқҳо паҳн шудаанд.

Тирахоқҳои водиҳои Зарафшон, Чирчиқ, Оҳангарон, Қашқадарё, Поёноби Амударё ва Сурхондарё, дар натиҷаи коркарди дурудароз хусусиятҳои табиӣ худро тағйир дода, ба тирахоки маданӣ табдил ёфтаанд.

Растанӣҳо. Бинобар хушк, гармои тасфон будани тобистон, нисбат ба боришот зиёд будани буғшавӣ дар минтақай биёбон растанӣҳо ба чунин шароит мутобиқ шудаанд.

Дар биёбон, дар баҳори сернам *растаниҳои эфемерӣ (алафҳои яксола)* аз қабилӣ *мӯрд, лола, лолаарӯсак, бойчечак, бунафша, момочучук, чайир, исфарак, эфемероидҳо (алафҳои бисёрсола)* ба монанди геша, каврак мерӯянд. Ин растаниҳо дар тобистон зард шуда, хушк мешаванд, растаниҳои ба хушкӣ тобовар бошанд, нумӯи худро давом медиҳанд. Муҳимтарини ин растаниҳо ба монанди *саксавул, селин, ҷузғун, қандими сиёҳ, черкез, ақоқиёи регӣ ва геша* мебошанд, ки дар ҷойҳои регӣ месабзанд.

Агар дар ҷойҳои шӯрҳои Ўзбекистон *юлғун, шӯра, аҷириқи шӯр, шувоқ, сарисазан, шӯра рӯянд, дар ҷойҳои сангзори он ба таври тунук бурган, шӯрабуттаи сиёҳ, ҳазориспанд* месабзанд.

Дар водии дарёҳои минтақаи биёбони Ўзбекистон (Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Чирчиқ ва ғайра) туқайзорҳо ҷойгир буда, дар онҳо растаниҳои аз қабилӣ *ширинбия, янтоқ, қамшиш, қамиши хушк, туранға, бед, ҷигда, юлғун, ангат* месабзанд.

Ҳайвоноти биёбон. Ҳайвоноти биёбон ба шароити маҳалли мутобиқ гардидаанд ва ранги аксарияти онҳо регӣ аст. Баъзе ҳайвоноти биёбон (*юмрон, ҷуфтпо, кӯрмуш*) ба тобистони хушк ва гармои тасфони пурра мутобиқ шудаанд.

Тобистон ба туфайли $+75+80^{\circ}\text{C}$ тасфидани хок ва регҳо, баъзе ҳашаротҳо, *калтакалос, мор* ва ғайра дар ҷойҳои салқин ё хонаҳои худ руст шуда, шабона фаъл мешаванд.

Дар минтақаи биёбон аз ширхӯрҳо *гурбаи биёбон, ҷайрон, сайгак, паланг, хонгул, рӯбоҳ* ва ғайра зиндагӣ мекунанд. Инчунин аз хояндаҳо *юмрон, муши регӣ, товушқон, кӯрмуш ва хорпуштак* дучор меоянд.

Аз хазандаҳо, дар биёбон *сусмор, мори регӣ, мори капча (кобраи Туркистон), мори чипор, тирмор, чархмор, калтакалосҳо, сангушти биёбон* дучор меоянд. Дар байни калтакалосҳо сусмор калонтарин буда, дарозии он ба 1,5 м мерасад ва физои он асосан хазандаҳои ба монанди калтакалосҳои хурд ва морҳо мебошанд.

Дар биёбон аз ҳашаротҳо *кирми сиёҳ, каждум, ғунда, малах* мавҷуданд. Дар байни онҳо кирми сиёҳ яке аз намудҳои тортанакшаклҳои захрнок аст.

Дар туқайзорҳои минтақаи биёбон *шағол, рӯбоҳ, гург, гурбаи туқай, хуки ёбой, тазарв, куланг, мурғи саққо, ғоз, мурғобӣ* ва ғайра зиндагӣ мекунанд.

Минтақаи адир. Дар баландии аз 400—500 м то 1000—1200 м аз сатҳи баҳр ҷойгир аст.

Тираҳои одди дар доманаи кӯҳҳо дар баландии аз 500—600 м то ба 1000 м паҳн шудааст, пӯсидаҳои таркиби он 1,5—2,5 фоизро ташкил медиҳад.

Дар баландии 1000—1600 м аз сатҳи уқёнус тирахоки сиёҳ паҳн гардида, миқдори пўсидахоки таркиби он то 3—4 фоиз мешавад, аксаран киштҳои баҳорӣ корида мешаванд.

Дар минтақаи адир нисбат ба минтақаи биёбон намуди растаниҳо зиёдтар буда, фасли баҳорон бо *лола* ва *момочучуқҳои* сурху зардранг пўшонида мешавад. Ҷамчунин, дар адирҳо *чай-ир*, *янтоқ*, *каврак* ва *гули хайрӣ* месабзанд. Дар адирҳо буттаҳои бисёр аз қабилӣ *зирк*, *наматак*, *дўлона* паҳн шудаанд, инчунин дарахтҳои аз қабилӣ *чинор*, *сафедор*, *сада* мерӯянд.

Дар минтақаи адир аз хазандаҳои барои биёбон хос *калта-калосҳо* (*агама*, *геккон*), *морҳо* (*айнакдор*, *сабзи захрдор*), ҳатто ҳашаротҳои ба монанди *фаланга*, *каждум* дучор меоянд.

Дар ҳудуди адирҳо ҳайвоноти аз қабилӣ *рӯбоҳ*, *гург*, *сангпушт*, *юмрон*, *чайра*, *қашқалдоқ* ва *хорпушт* дучор меоянд. Аз намуди паррандаҳо *қурқурикаррок* (сайёдони занбӯрҳо), *кўкқарға*, *кабк*, *зоғча*, *калхот*, *заған* ва *бургут* зиндагӣ мекунанд.

Дар воҳаҳои адир *мусича*, *гунчишк*, *булбули хушовоз*, *майна*, *фароштурук* ва *худҳуд* зиндагӣ мекунанд.

Минтақаи кўҳӣ. Ҷойҳои аз сатҳи уқёнус аз 1000—1200 м то 2700—2800 м баландро дар бар мегирад.

Дар кўҳҳо хокҳои кўҳии тира ва кўҳии қаҳваранг таркиб ёфта, миқдори пўсидахоки таркиби онҳо ба 4—6 фоиз мерасад.

Дар водии дарёҳои минтақаи кўҳӣ хокҳои марғзорӣ ва ботлоқӣ-марғзорӣ дучор меоянд.

Дар кўҳҳо растаниҳои алафӣ аз қабилӣ *сулӣ*, *ревоҷ*, *пудинаи кўҳӣ*, буттаҳо аз қабилӣ *хуч*, *зирк*, *дук чўб* ва *заранг* мерӯянд. Дар кўҳ дарахтҳои мевагӣ ба монанди *бодом*, *писта*, *дўлона*, *зардолу*, *себ*, *олуча*, *нок*, *пистаи хандон* васеъ паҳн шудаанд.

Дар минтақаи кўҳӣ, ки дар баландиҳои аз 1400 м то 2500 м ҷойгиранд, бешаҳое дучор меоянд, ки аз *арча*, *чормағз*, *тўси Туркистон*, *сафедор* ташкил ёфтаанд.

Бешазорҳо ҷараёнҳои обро танзим намуда, пеши роҳи селро мегиранд, шуста шудани хокро ҳифз мекунанд, ҳарорати ҳаворо мўътадил мегардонанд, моддаҳои захрноки таркиби ҳаворо фуру бурда, оксиген хориҷ менамоянд.

Дар минтақаи кўҳӣ намудҳои ҳайвонот нисбат ба адир бештар аст. Вале ба туфайли салқинии ҳаво, хазандаҳо кам буда, мори кўҳии Олой, агамаи Туркистон дучор меоянд.

Дар минтақаи кўҳӣ, *муши бешагӣ*, *муши сафед*, *кўршабпарак*, *самури сафед*, *санҷоби бешагӣ*, *қундуз* зиндагӣ мекунанд. Дар кўҳҳо *хирси сиёҳ*, *силовсин*, *гург*, *рӯбоҳ*, *қашқалдоқ*, *харгўш*, *хуки ёбой* зиндагӣ мекунанд. Аз паррандаҳо ба монанди *бургут*, *кабк*, *зарғилдоқ*, *соч*, *булбул* ва ҳоказо хеле бисёр дучор меоянд.

Минтақаи яйлов. Минтақаи яйлов дар баландии болотар аз 2700—2800 м ҷойгир буда, иқлими он сард ва нам аст. Дар чунин шароит хокҳои тираранги қушод ва марғзорӣ ҳосил мешаванд.

Минтақаи яйлов аз марғзорҳои субалп ва алпӣ иборат мебошад. Дар баъзе ёнаҳои сояфкандаи кӯҳҳо тамоми сол барф об намешавад. Дар марғзорҳои субалп, асосан, алафҳои қадбаланд, инчунин аз хӯшадорҳо *ҷави ёбӣ, сулии ёбӣ, сулӣ* месабзанд.

Дар марғзорҳои алпӣ *кобрезия, қоқу, силугиёҳ* ва *бунафша* мерӯянд.

Дар минтақаи яйлов аз ширхӯрҳои калон *ғўсфанди кӯҳӣ, гавазн, хирси сиёҳ, бузи кӯҳӣ, паланг, паланги барфӣ, оху*, аз хояндаҳо — *суғур* зиндагӣ мекунад. Хирси нохунсафед, ки бошандаи яйлов мебошад, ба «Китоби Сурх» дароварда шудааст.

Дар ҳавзаҳои обии минтақаҳои баландии Ўзбекистон, ки дар боло зикр шуданд, якчанд намуди моҳиҳо ҳам мавҷуданд. Муҳимтарини онҳо аз қабилӣ *лаққамохӣ, зағорамохӣ, моҳмоҳӣ (шоҳмоҳӣ), маринка, шўртанмоҳӣ* мебошанд. Намуди моҳии *белмоҳӣ*, ки дар Амударё ва Сирдарё зиндагӣ мекунад, аз намудҳои нодир буда, ба «Китоби Сурхи»-и Ўзбекистон дохил карда шудааст.

Савол ва супоришҳо

1. Аз чи сабаб, таркиби хокҳои минтақаи адир нисбатан аз пўсидаҳоқ бойанд?
2. Ба растанӣ ва олами ҳайвоноти минтақаҳои биёбон ва кӯҳ тавсифи муқоисавӣ диҳед.
3. Дар минтақаҳои кӯҳ ва яйлов кадом ҳайвонот дучор меоянд?

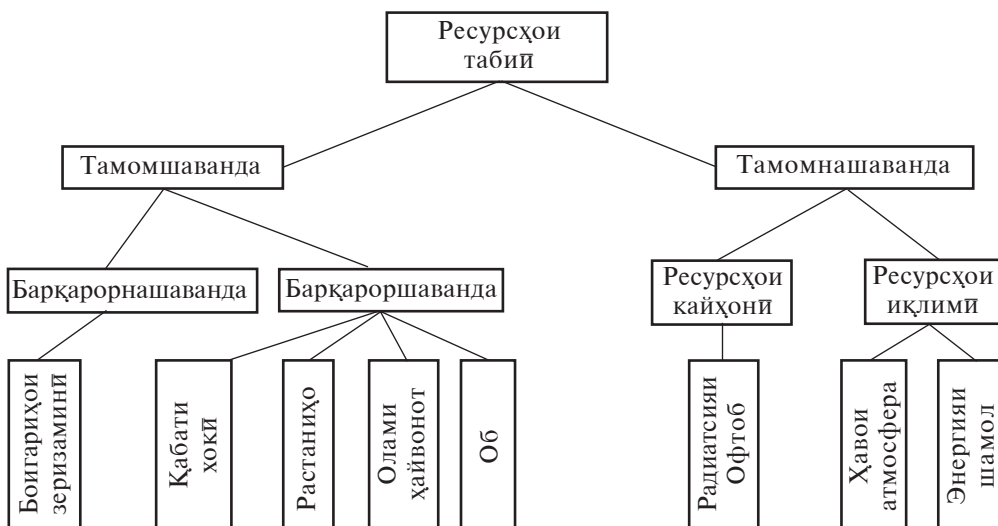
§ 44. САРВАТҲОИ ТАБИИИ ЎЗБЕКИСТОН ВА ҲИФЗИ ОНҲО

1. *Сарвати (ресурси) табиӣ чист? Кадом намудҳои сарватҳои табиӣро медонед?*
2. *Фарқи мамнўёгоҳ аз боғи миллий дар чист?*

Тамоми сарватҳои моддӣ, ки инсон аз табиат мегирад — сарватҳои зеризаминӣ, об, ҳаво, растаниҳо, олами ҳайвонот ва ғайра сарватҳои табиӣ ба ҳисоб мераванд (расми 33).

Ҳифзи табиат ва сарватҳои табиӣи Ўзбекистон ин тадбирҳои бисёреро дар бар мегирад. Ин тадбирҳо фаъолияти одамро аз қабилӣ истифодаи оқилонаи ҳамаи канданиҳои фойданоки баърои инсон зарур, тоза нигоҳ доштани об ва ҳаво, аз ҳолатҳои эрозия нигоҳ доштани хок, дар ҳоли табиӣ нигоҳ доштани растани ва олами ҳайвонот, нигоҳ доштан ва барқарор намудани ҷойҳои хушманзара (шаршара, чашмаҳо ва ғайра)-ро ба назар мегирад.

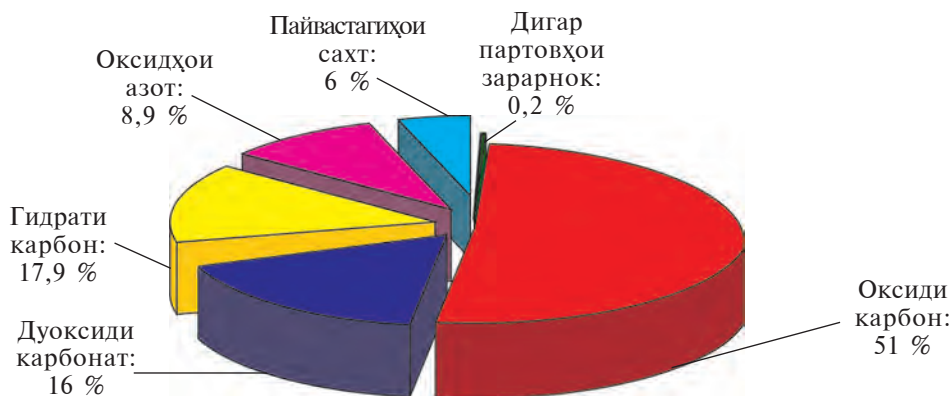

Расми 33. Ресурсҳои табиӣ ва навъҳои онҳо.

Лекин ҳозир, дар натиҷаи таъсири фаъолияти хоҷагии инсон ба табиат, дар баъзе округҳои республикаи мо (соҳили Арал, водии Сурхон, Поёноби Зарафшон, Поёноби Амударё) ҳолати экологӣ рӯз аз рӯз бадтар мешавад.

Дар ифлосшавии ҳавои Ўзбекистон саҳми саноатҳои энергетика, нафту газ, кимиё, металлургия, соҳаҳои нақлиёт, хоҷагии маишӣ-коммунали калон аст. Агар пайвастагии зарарнокеро, ки ҳамон корхонаҳои мебароранд, 100 фоиз гўем, онҳо ба таври зерин тақсим шудаанд (расми 34).

Дар Ўзбекистон ҳар сол аз шабакаҳои саноат ва нақлиёт наздик ба 2000 ҳазор тонна партовҳои ифлос (пайвастагии) бароварда шуда, бештар аз 1300,1 ҳазор тоннаи он ба зиммаи нақлиёт рост меояд. Бинобарин, 80 фоизи ифлосшавии ҳаво

Расми 34. Ҳиссаи моддаҳои зарарнок, ки дар Ўзбекистон ба атмосфера партофта мешаванд.

дар шаҳрҳои калон аз қабилӣ Тошканд, Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Андиҷон ба саҳми соҳаи нақлиёт рост меояд. Дар шаҳрҳои, ки объектҳои калони саноат ҷойгиранд, дар ифлосшавии ҳаво саҳми саноат калон аст. Дар натиҷа, ҳавои шаҳрҳои ба монанди Олмалиқ, Ангрен, Навоӣ, Андиҷон, Фарғона, Тошканд бо сулфур, нитроген, фенол, аммиак, фтори гидроген ва дигар газҳо ифлос гардидааст.

Ҳавои ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхондарё бо гази фтори заҳролуд, ки аз корхонаи алюминии шаҳри Турсунзодаи Тоҷикистон мебарояд, ифлос шудааст. Дар натиҷа, дар ноҳияи Сариосиё муриши кӯдакон зиёд шуда истодааст, барги ангур ва дарахтҳои мевадор зарду касал шуда, чорвои калон гирифтори касалиҳо мешаванд ва дандони онҳо мерезад.

Барои тоза нигоҳ доштани ҳавои мамлакат, имрӯзҳо дар корхонаҳо гузошта шудани иншоотҳои замонавии ҳавотозакунӣ лозим аст. Дар он ҳол, имконияти аз нав кор кардани моддаҳои ифлоси таркиби ҳаво ба вуҷуд меояд.

Дарёҳои республикаи мо бо обҳои партобии корхонаҳои саноатӣ, соҳаи хизматрасонии маишӣ, ташкилотҳои солимгардонӣ, маҷмӯҳои паррандапарварӣ ва фермаҳои чорводорӣ, инчунин обҳои заҳбур ифлос карда мешаванд.

Вазифаи асосӣ дар роҳи тоза нигоҳ доштани сарватҳои оби, пеш аз ҳама, тоза кардани обҳои ифлосро дар корхонаҳо, безарар гардонидани обҳои ифлосшуда ва албатта ба ҳавзаҳои оби партофтани онҳоро дар назар дорад.

Барои аз эрозия нигоҳ доштани қабати хоки Ўзбекистон ва баланд бардоштани ҳосилнокии он мубориза бурдан даркор аст. Барои он зарур аст, ки ба қоидаҳои обёрии кишт қатъиян риоя намуда, аз усулҳои замонавии пешқадами обёри истифода бурда шавад. Барои афзудани ҳосилнокии кишт, бештар аз порухҳои органикӣ истифода намуда, бар зидди зараркунандагони киштҳои хоҷагии қишлоқ бо усули биологӣ мубориза бурдан ба мақсад мувофиқ аст.

Мусаффо шудани ҳаво, бисёр шудани масканҳои хушманзараи республика, пеш аз ҳама, ба растаниҳои сарсабз, хусусан, ба бешаҳо вобаста мебошад. Афсӯс, ки аз сабаби муносибати нодурусти аҳоли нисбат ба растаниҳо дар бешаҳо (*чормағз, pista, бодом, дӯлона* ва ҳоказо) ва растаниҳои доруворӣ (*зира, пиёзи анзур* ва ҳоказо) онҳо рӯз ба рӯз кам шуда истодаанд. Аз ҳамин сабаб, дар байни истироҳаткунандагон, сайёҳон, хонандагон дар бораи нобуд накардани растаниҳо, нақандани меваи онҳо, бе иҷозат ҷамъоварӣ накардани тухми онҳо корҳои ташвиқотӣ тарғиботиро дуруст ва босамар ба роҳ мондан лозим аст.

Солҳои охир, зери таъсири ғаъолияти хоҷагии инсон (шудгори замин, бунёд кардани ҷойҳои нави зист, истифодаи нодурусти яйловҳо, шикори нодуруст), саршумор ва намуди ҳайвонот торафт кам шуда истодааст. Масалан, имрӯзҳо саршумори *сайгак, ҷайрон, лайлак, хонгул, архар, бузи печидашоҳ (морхӯр), тазарв, кабк* шадидан кам шуда рафтааст. Баъзе аз намудҳои ҳайвонот, аз ҷумла, паланги Тӯрон тамоман нест шудааст.

Зебогии табиати Ўзбекистон ба нигоҳ дошта тавонистани гӯшаҳои нодири табиати худуди он (сой, ҷилға, чашма, шаршара, дарахтҳои ноёбу нодир, ҳар гуна ҷинсҳо, қуллаҳои кушодашуда, горҳо, корезҳо, сардобаҳо ва ҳоказо) дар ҳоли табиии онҳо вобаста аст.

«Китоби Сурхи Ўзбекистон», ки растанӣ ва ҳайвоноти ноёби намуд ва саршумораш камшуда истодаи Ўзбекистонро ба ҳисоб мегирад, иборат аз ду ҷилд нашр карда шудааст.

Ба ҷилди якуми он намуди растаниҳои ноёб аз қабилӣ *шире-чи Коровин, ноки ёбоии Туркистон, анори ёбой, пиёзи Зарафшон, пиёзи кӯҳӣ, лолаи Ўзбекистон, анҷири ёбой, астрагали Омонқора ва Бухоро, ангури ёбой, чиннигул, ҳазордевона, сунбул, челонцигда, лолаи Чимён, гули салим* дароварда шудаанд.

Дар ҷилди дуюми он аз қабилӣ *кӯршабпараки чапаргӯш, суғури сабз, товушқони калон, хирси сиёҳ, қундузи Туркистон, кафтор, паланг, гепард, хонгул, ҷайрон, гӯсфанди Устюрт, гӯсфанди Бухоро, архар, лаклаки сафед ва сиёҳ, қози сурх, лочин, бургут, турнаи сафед, сузмор, мори афъӣ* ҷой гирифтаанд.

Дар ҳифз намудани табиати Ўзбекистон аҳамияти мамнӯъгоҳ, парваришгоҳ, боғҳои миллий ва фармоишхонаҳо ниҳоят калон мебошад. Дар худуди Ўзбекистон, мувофиқи маълумоти ҳолати соли 2016 ҳашт мамнӯъгоҳи давлатӣ, се боғи миллий, дувоздаҳ фармоишхона, якто резервати биосфера инчунин се то парваришгоҳ мавҷуд буда ғаъолият пеш мебаранд.

Савол ва супоришҳо

1. Ба сарватҳои табиӣ чӣҳо дохил мешаванд? Дар маҳалли зисти шумо кадом намудҳои сарватҳои табиӣ мавҷуданд?
2. Барои чӣ атмосфера вайрон шуда истодааст? Барои тоза нигоҳ доштани он чӣ гуна чораҳои тадбирӣ бояд андешида шаванд?
3. Дар маҳалли зисти шумо бар зидди эрозияи хок кадом чораҳои андешида мешаванд?
4. «Китоби Сурхи Ўзбекистон» барои чӣ чоп карда шудааст?
5. Мамнӯъгоҳ ва парваришгоҳҳо барои чӣ ташкил карда мешаванд? Ба харитаи ангорӣ мамнӯъгоҳҳоро тасвир кунед.
6. Аз чӣ сабаб ҳавои шаҳрҳои калон бо ҳар гуна пайвастагиҳои зарарнок ифлос гардидааст?

§ 45.

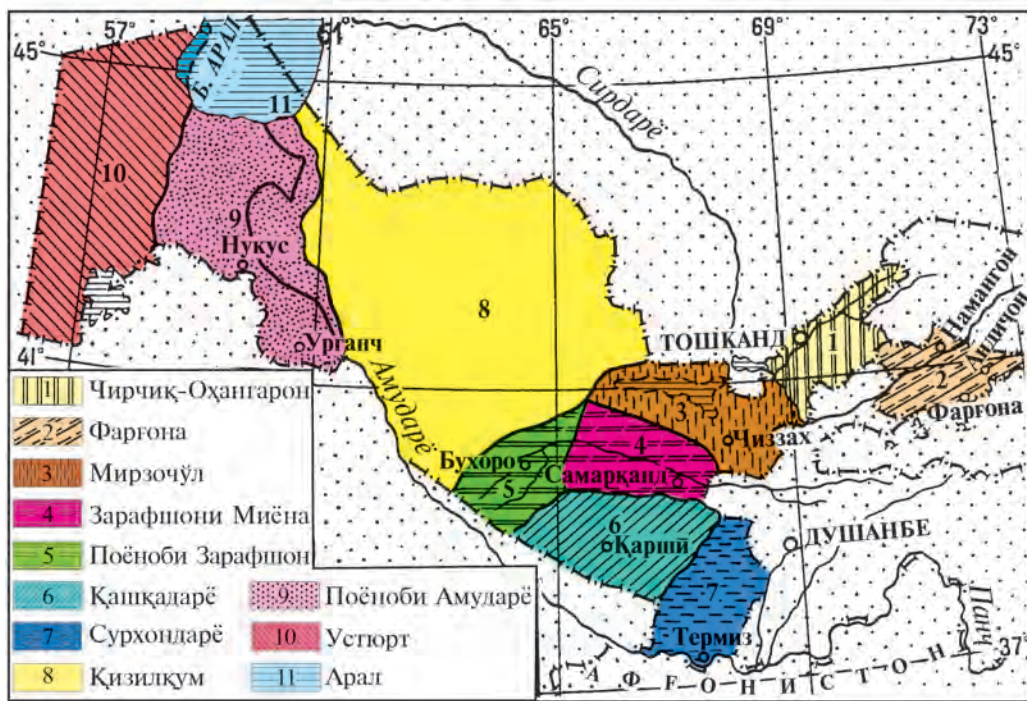
**ТАВСИФИ МАҚМУАҲОИ ТАБИЙ.
ОКРУГҲОИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ ЎЗБЕКИСТОН**

1. Ҳудуди Ўзбекистон аз рӯйи кадом омилҳои табиӣ ба ду қисм тақсим карда шудааст?
2. Нақшаи расми 35-ро ба харитаи табиӣ Ўзбекистон муқоиса карда, ҳудуди сарҳадҳои округҳои табиӣ-географиро муайян намоед.

Ҳудуди Ўзбекистон аз ҷиҳати сохти табиӣ-географӣ як хел нест. Агар қисми шимолӣ-ғарбӣ ва ғарбии республикаи мо аз ҳамвори иборат бошад, баръакс қисми шарқӣ ва ҷанубӣ шарқии он аз кӯҳҳо ва водиҳои байни онҳо (пастхамиҳо) иборат аст.

Қисмҳои ҳамвори ва кӯҳии республика на танҳо аз ҷиҳати сохти геологӣ ва релеф, балки аз ҷиҳати хусусиятҳои табиӣ-географӣ имрӯза ҳам фарқ мекунанд. Дар кӯҳҳо ҷараёни денудатсия ва эрозия пурзӯр буда, ҷинсҳои бодлесшуда дар қисми ҳамвори ҷамъ меоянд. Қисми ҳамвори бошад, муддати дароз зери баҳр монда, бо ҷинсҳои таҳшиншудаи ғафс пӯшонида шудааст. Қисми кӯҳӣ асосан аз ҷинсҳои палеозой ва мезозой таркиб ёфта, зери таъсири герсин ва ҷараёнҳои тектоникии

Расми 35. Округҳои табиӣ-географӣи Ўзбекистон.

охир баланд бардошта шудааст. Иқлими қисми ҳамвории ҳудуди Ўзбекистон хушк буда, дар фасли тобистон хеле тасфон, дар минтақаҳои наздикўҳ ва кўҳҳо ҳарорат нисбатан салқин шуда, боришот зиёд мешавад. Дар натиҷа, қисмҳои ҳамворӣ ва кўҳии республика аз чиҳати хок ва растанӣ ҳам фарқ мекунад. Барои ҳамин, тафовути байни қисмҳои ҳамворӣ ва наздикўҳиву кўҳии ҳудуди Ўзбекистонро ба ҳисоб гирифта, онро ба ду қисми зерин — қисми ҳамворӣ ва қисми наздикўҳиву кўҳи чудо мекунем.

Қисми ҳамворӣ ҳудудҳои шимоли ғарбӣ ва ғарбии республикаро дар бар мегирад. Сатҳи рўйи замини қисми ҳамворӣ аз сатҳи уқёнус тахминан 100—250 м баланд буда, хушктарин қисми ҳудуди Ўзбекистон мебошад. Ҳамворӣ асосан аз биёбонҳо иборат буда, дар он намудҳои растанӣ ва ҳайвоноте дучор меоянд, ки ба шароит мувофиқ шудаанд.

Қисми наздикўҳӣ ва кўҳӣ (адирҳо, доманакўҳҳо, кўҳҳо, водихои байникўҳӣ) қисми ҳудудҳои ҷануби-шарқӣ ва шарқии ҳудуди Ўзбекистонро дар бар мегирад. Унсурҳои табиӣ (сохти геологӣ, сатҳи замин, иқлим, обҳо, қабати хок ва растанӣҳо, олами ҳайвонот) дар қисмҳои наздикўҳӣ ва кўҳии республика мо аз тарафи ҳамворӣ ба самти кўҳ тадриҷан тағйир меёбад ва паси ҳам минтақаҳои баландӣ ба вучуд меоянд.

Ҳам қисми ҳамворӣ ва ҳам қисми наздикўҳию кўҳии Ўзбекистон аз чиҳати шароити табиӣ худ, боз ба якчанд округҳои табиӣ-географӣ чудо мешаванд (расми 35).

Ба округҳои табиӣ-географӣ тақсим намудани ҳудуди Ўзбекистон, ба ғайр аз он, ки тафовути байни онҳо аз чиҳати илмӣ омўхта мешавад, аҳамияти амалӣ ҳам дорад. Чунки аз сарватҳои табиӣ оқилона истифода бурдан, онҳоро ҳифз намудан, ихтисосгардони шабакаҳои хоҷагии халқ, пеш аз ҳама пухта донишони тафовутҳои дохилии табиати ҳар як округро тақозо мекунад.

Қисми ҳамвории Ўзбекистон ба 5 округи табиӣ-географӣ чудо карда мешавад: **1. Устюрт; 2. Поёноби Амударё; 3. Қизилқум; 4. Поёноби Зарафшон; 5. Арал.**

Қисми наздикўҳӣ ва кўҳии Ўзбекистон бошад, ба 6 округи табиӣ-географӣ чудо мешавад: **1. Сурхондарё; 2. Қашқадарё; 3. Зарафшони Миёна; 4. Мирзочўл; 5. Чирчиқ-Оҳангарон; 6. Фарғона.**

Округҳои табиӣ географӣ мазкур, чуноне дар боло таъкид карда шуд, дар айни замон ҳар яке аз маҷмўаҳои табиӣ-ҳудудӣ иборат буда, онҳо аз рўйи омилҳои шароити табиӣ маҷмўа (сохти сатҳи замин, иқлим, обҳо, қабати хок ва растанӣ ва ҳоказо) аз ҳамдигар шадидан фарқ мекунад.

Масалан, округи табиий-географии Чирчиқ-Оҳангарон дар шимоли шарқии Ўзбекистон, дар байни Сирдарё ва кўҳҳои Тяньшани Фарбӣ ҷойгир шудааст. Сатҳи замини ин округ аз тарафи соҳилҳои Сирдарё ба самти шимоли-шарқ торафт баланд шуда, рафта ба қаторкӯҳи Тяньшани Фарбӣ мечаспад.

Ҳудуд асосан дар ҷараёни кўҳқосилкунии герсинӣ бардошта шуда, зери таъсири ҷараёнҳои тектоникии охир тарқишҳои замини самтҳои гуногуни калону хурд ба вуҷуд омадааст. Гайр аз ин, зери таъсири ҳаракатҳои тектоникӣ, ки ҳозир ҳам давом доранд, сатҳи пастшуда ба баландиҳои гуногун бардошта шуда, баъзе ҷойҳо баръакс фурӯ рафта, дар натиҷа қаторкӯҳҳои ин округ (Чотқол, Писком, Қорқантов, Қурама ва ғайра) ва пастхамиҳои байни онҳо ҷойгиршуда (водиҳои Чирчиқ ва Оҳангарон) пайдо шудаанд.

Дар ин округ ба туфайли ҳозир ҳам идома доштани ҳаракатҳои нави тектоникӣ, заминчунбӣ шуда меистад. Иқлим ҳам ба самти кўҳ торафт тағйир ёфта, ҳарорати миёнаи моҳи июл $+26^{\circ}$, $+27^{\circ}\text{C}$, моҳи январ бошад дар атрофи -2° , -14°C паст мешавад. Миқдори солонаи боришот аз 300—550 мм то 800—900 мм дар кўҳҳои Тяньшани Фарбӣ мешавад.

Аз ин округ шохобҳои рости Сирдарё — дарёҳои Чирчиқ, Оҳангарон ҷорӣ мешаванд. Ин округ аз ҷиҳати қабати хоку растани дорои қонунияти минтақабандии баландӣ буда, минтақаҳои биёбон, адир, кўҳ ва яйловро дар бар мегирад.

Сатҳи замини округи Устюрт, ки дар шимоли ғарбии Ўзбекистон ҷойгир шудааст, аз платое, ки дар баландии аз сатҳи баҳр 100—250 м ҷойгир шудааст, иборат мебошад. Сохти рӯйи замини плато як хел набуда, аз баландиҳои хурд, пастхамиҳои байни онҳо иборат аст ва ба самти атроф ҷарихо (чинкҳо) ҳосил мекунад.

Округи Устюрт дар шимоли ғарбии Ўзбекистон ҷойгир буда, ба туфайли кушод будани атрофи ин ҳудуд, ҷараёни ҳавои хунук ба ин ҷо бе мамониат дохил мешавад. Дар натиҷа, дар ин округ ҳарорати миёнаи моҳи январ ба -10° — -11°C паст шуда, баъзан пасттарин ҳарорат то ба -38° мефурояд.

Фасли тобистон гарм, хушк буда, дароз давом мекунад, баландтарин ҳарорат ба $+44^{\circ}\text{C}$ мерасад. Ин округ бо ландшафти умумии биёбон тавсиф меёбад.

Савол ва супоришҳо

1. Ҳудуди Ўзбекистон аз рӯйи шароити табиӣ ба чанд қисм ҷудо мешавад?
2. Аз чӣ сабаб республика ба округҳои табиӣ-географӣ тақсим карда шудааст?

§ 46. ОКРУГИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ ЧИРЧИҚ-ОҲАНГАРОН

1. *Аз харитаи табиии Ўзбекистон мавқеи географии округи Чирчиқ-Оҳангаронро муайян намоед.*
2. *Дониста гиред, ки кўҳҳои ин округ ба кадом қаторкўҳҳо мансубанд.*

Округи табиий-географии Чирчиқ-Оҳангарон дар қисми шимоли шарқии республика, дар байни Сирдарё ва кўҳҳои Тяншани Фарби қойгир шудааст (расми 36).

Қисми шимоли ғарбии округ ба сарҳади дар байни Қазоқистон ва Ўзбекистон воқеъбуда рост омада, аз қаторкўҳҳои Қорчантов ва Угам мегузарад. Сарҳад бо Қирғизистон дар интиҳои шимоли ба воситаи кўҳҳои Олатови Талас, Пском ва Чотқол мегузарад. Қаторкўҳи Қурама округро аз водии Фарғона чудо карда меистад. Сарҳади ҷануби ғарбии он қад-қади Сирдарё мегузарад.

Округи табиий-географи як қисми кўҳҳои Тяншани Фарби, инчунин водии Чирчиқ ва Оҳангарон, ҳамчунин биёбони Дилварзинро дар бар мегирад.

РЕЛЕФ, СОҲТИ ГЕОЛОГИИ ВА КАНДАНИҲОИ ФОИДАНОК

Релефи ин округи табиий-географи хеле мураккаб буда, аз тарафи шимоли шарқ ба самти ҷануби ғарб, ба самти Сирдарё тадричан паст шуда меравад.

Кўҳҳои водии Чирчиқ-Оҳангарон аз чинсҳои эраҳои палеозой, мезозой ва кайнозой таркиб ёфтаанд. Дар кўҳҳо хоросанг, оҳаксангҳои палеозой, регсанг ва сланесҳо, дар доманакўҳҳо ва водии дарёҳо шағал, рег ва қабатҳои гилии даврҳои палеоген, неоген ва антропоген васеъ паҳн шудаанд.

Таркиб ёфтани релефи ин округ аз эраи палеозой сар шудааст. Кўҳҳои он аввал дар чиндории каледон, баъд дар чиндории герсини баланд шудаанд, манбаъд аз таъсири қувваҳои беруна бодлес шудаанд. Водии дарёҳои Чирчиқ ва Оҳангаронро дар эраи мезозой баҳр пўшонида буд.

Дар бораи ба вучуд омадани намуди ҳозираи релефи округи Чирчиқ-Оҳангарон аҳамияти ҷараёнҳои дар давраи антропоген содир шуда, хусусан, ҷараёнҳои тектоникӣ калон аст. Ҷараёнҳои неотектоникӣ ҳозир ҳам идома доранд. Дар натиҷаи зилзилаҳо тағйир ёфтани маҷроҳои дарёҳо ифодаи равшани он мебошад.

Расми 36. Оқури табиғ география Чирчиқ-Оҳангарон.

Кўҳҳои округи Чирчиқ-Оҳангарон аз ҷиҳати релеф як қисми Тяньшани Фарби ба ҳисоб меравад. Онҳо аз Олатови Талас ба самти ҷануби ғарбӣ дорои намуди панҷашакл буда, аз ҳамдигар ба воситаи водии дарёҳо ҷудо шуда меистанд. Муҳимтарини онҳо қаторкўҳҳои Қорқантов, Угам, Пском, Кўксув, Чанда-лаш, Чотқол ба ҳисоб мераванд.

Дар интиҳои ғарбии округи Чирчиқ-Оҳангарон қаторкўҳи Угам ҷойгир буда, аз Олатови Талас, аз наздикии қуллаи Манас (4484 м) ба тарафи ҷануби ғарб давом меёбад. Баландтарин қуллаи он Сайрам 4236 метр мебошад.

Дар ҷануби ғарби қаторкўҳи Угам Қорқантов ҷойгир шудааст. Баландии қуллаи Мингбулоқи он 2834 м мебошад. Ёнаҳои шимоли ғарбии қаторкўҳи Угам ва Қорқантов пастхам ва васеъ буда, ёнаҳои ҷануби шарқии онҳо баръакс шўҳ ва танг мебошанд.

Дар шарқи кўҳи Угам, дар шакли параллел ба он қаторкўҳи Пском хобидааст. Баландтарин қуллаи он бештар — 4299 м аст. Дар ҷануби шарқи кўҳи Пском, дар байни дарёҳои Чотқол ва Кўксув кўҳи Кўксув ҷойгир мебошад.

Дар ҷануби шарқи кўҳи Пском қаторкўҳи Чотқол ҷойгир шудааст. Аз қаторкўҳи Чотқол ба тарафи шимоли ғарб кўҳҳои Чимиёни Хурд ва Чимиёни Калон (3309 м), ба самти ҷануби ғарб кўҳи Қурама ҷудо шуда баромадааст. Баландтарин қуллаи он Бобоиоб ба 3769 метр мерасад. Аз ағбаи Қамчиқи (2267 м) кўҳи Қурама ба водии Фарғона ба воситаи туннел роҳи нақлиёти автомобилӣ ва роҳи оҳан гузаронида шудааст (расми 36).

Округи Чирчиқ-Оҳангарон аз канданиҳои фойданоки гуногун бой аст. Дар водии Оҳангарон конҳои маъдандор аз қабилӣ мис, тилло, волфрам, кўрғошим мавҷуданд.

Дар водии Оҳангарон ва доманаи Қорқантов ашёи хоми алюминий — алунит кашф шудааст.

Дар водии Оҳангарон конҳои ашёи хоми чинӣ — каолин мавҷуд мебошад.

Савол ва супоришҳо

1. Аз харитаи табиӣи Ўзбекистон маҷеи табиӣ-географии округи Чирчиқ-Оҳангаронро муайян намоед ва ба соҳти сатҳи замини он тавсиф диҳед.
2. Дар округи табиӣ-географи кадом конҳои канданиҳои фойданок ҳастанд?
3. Кўҳҳои округи Чирчиқ-Оҳангарон дар кадом чиндорӣ қад бардоштаанд?

ИҚЛИМ, ОБҲО, ХОКҲО, РАСТАНИ ВА ОЛАМИ ҲАЙВОНОТ

Аз харитаи хокҳо ва набототи Ўзбекистон истифода бурда, оид ба намудҳои хок ва растаниҳои округи Чирчиқ-Оҳангарон маълумот пайдо кунед.

Иқлим. Иқлими округи табиий-географии Чирчиқ-Оҳангарон ях хел нест. Ба қисми ҳамвории он бештар ҷараёни анбӯҳи ҳавоӣ хуноки Арктика ва илиқу нам, ки аз ғарб мезада, дохил мешаванд. Тобистони округ гарм ва хушк, ҳарорати миёнаи моҳи июл $+27^{\circ}\text{C}$ аст. Баръакс, қисми кӯҳии он нисбатан салқин ва намтар буда, ҳарорати миёнаи моҳи июл дар атрофи $+20^{\circ}\text{C}$ мебошад. Рӯзҳои тасфони фасли тобистон ҳарорат дар қисми ҳамворӣ то $+44^{\circ}\text{C}$, дар кӯҳҳо бошад, аз он пасттар мешавад. Зимистон дар округ чандон хунук не (албатта қисмҳои баланди кӯҳҳо аз ин истисно мебошад). Ҳарорати миёнаи моҳи январ дар қисми ҳамвориҳо $-1-2^{\circ}\text{C}$, хунуктарин ҳарорат дар атрофи то ба -30°C мешавад.

Дар қисмҳои гуногуни округ зимистон нисбат ба ҳамворӣ хунук, тобистон бошад салқин, ҳарорати миёнаи моҳи январ $-2^{\circ}-14^{\circ}\text{C}$ (дар Чорвоқ $-2,1^{\circ}\text{C}$, дар Чотқол $-14,2^{\circ}\text{C}$), ҳарорати миёнаи моҳи июл $+17^{\circ}+24^{\circ}\text{C}$ (дар Чорвоқ $+24,5^{\circ}\text{C}$, дар Чотқол $+17,3^{\circ}\text{C}$). Хунуктарин ҳарорат -32°C , гармтарин бошад, $+42^{\circ}\text{C}$ мебошад.

Боришот дар округ ба таври нобаробар тақсим шудааст. Агар камтарин боришот ба ҷануби ғарбии қисми ҳамворӣ рост омада, он 250—300 мм бошад, ба самти шимоли шарқ ин нишондиҳанда афзуда аз 550 мм то ба 2000 мм дар ёнаҳои Тяншани Ғарбӣ боришот ба қайд гирифта мешавад. Қисми асосии боришот асосан ба моҳҳои баҳор ва зимистон рост меояд.

Обҳо. Чирчиқ калонтарин дарёи ин округ ба ҳисоб меравад.

Дарёи Чирчиқ аз кӯҳҳои Олатови Талас, Чотқол, Пском, Қорқантов ва Угам об мегирад, аз ҷойи пайванди дарёҳои Чотқол ва Пском он Чирчиқ номида мешавад.

Дарёи Чирчиқ шохобҳои ба монанди Чотқол, Пском, Кўк-сув ва Угам дорад.

Дарёи Чирчиқ ба ҷойи ҳамворӣ баромада ба он аз тарафи рост Қизилсувсой, Қорақиясой, Оқтошсой, аз тарафи чап Қоранқулсой, Главасой, Оқсоқотасой, Паркентсой, Заркентсой мепайванданд. Агар оби дарёи Чирчиқро 100 фоиз фараз кунем, 55 фоизи оби он ба Чотқол, 36 фоиз оби он ба Пском, 9 фоиз оби он ба Угам ва дигар шохобҳои он рост меояд.

Дар округи табиий-географии Чирчиқ-Оҳангарон кўлҳои хурд зиёданд. Калонтарини онҳо Шовулкўл (масоҳати он $0,4\text{ км}^2$,

ҳаҷми оби он 3,9 млн. м³), кўли Арашони Калон (масоҳаташ 0,12 км², ҳаҷми оби он 0,56 млн.м³) мебошанд.

Хокҳо. Хокҳои округи табиӣ-географии Чирчиқ-Оҳангарон хеле гуногун мебошанд. Онҳо аз тарафи қисми ҳамворӣ ба самти кўҳ тағйир ёфта мераванд.

Дар қисми поёнии водиҳои Чирчиқ ва Оҳангарон тирахоқҳо паҳн гаштаанд. Онҳо азхуд карда шуда дар натиҷа ба тирахоки мадани табдил ёфтаанд. Дар ҷойҳои то 300—500 м баланди ин округ тирахоқҳои кушод паҳн шудаанд, миқдори пўсидахоки таркиби онҳо 1—1,5 фоиз мебошад.

Дар баландиҳои 500—1200 м тирахоки типӣ ва кўҳӣ бештар паҳн шудааст. Миқдори пўсидахоки таркиби онҳо то 4—6 фоиз аст.

Дар баландиҳои 1200—1500 м округ хокҳои тираи кўҳӣ-ҷангали ва қаҳваранги кўҳӣ-бешагӣ паҳн шуда, пўсидахоки таркиби онҳо то 10 фоиз мерасад. Дар баландии аз 2500 м болотар, хокҳои кўҳӣ-марғзорӣ, кўҳӣ-ботлоқӣ, санглох-шағали паҳн шудаанд.

Растанӣҳо. Дар ҳудуди водии Чирчиқ-Оҳангарон дар баландиҳои 300—500 метр асосан, растанӣҳои эфемерӣ ва эфемероидҳо ба монанди — *лола*, *лолаарўсақ*, *ранг*, *қўнғирбош*, *гандумак*, *ҷав*, *кавраки сафед* мерўянд.

Дар баландиҳои 500—1200 м *қўнғирбош*, *гандумак*, *талхак мармарак*, *ҷойқаҳақ* аз буттаҳо *дўлона*, *олучаи кўҳӣ*, *бодоми талх* дучор меоянд.

Дар баландиҳои 1200—2500 м ҳар хел алафҳо (*масалан*, *гандумак*, *силугиёҳ*, *ширеч* ва ғайра), *дарахту буттаҳо* ба монанди *бодом*, *дўлона*, *зирк*, *арча*, *чормағз*, *заранг*, *ели Тяньшан*, *тўс*, *бед*, *сафедор*, *себ*, *олуча* ва ҳоказо месабзанд.

Дар марғзорҳои субалпӣ ва алпӣ, ки дар баландии бештар аз 2500 метр ҷойгир шудаанд, *мушукқуйруқ*, *таран*, *хори сурх*, *лолаи алпӣ* ва ҳоказо мерўянд.

Дигар растанӣҳои минтақаҳои баландиро аз қисми тавсифи умумии китоби дарсӣ ва харитаҳо муайян намоед.

Олами ҳайвонот. Дар тўқайзорҳои соҳили дарё *шағол*, *харгўш*, аз паррандаҳо *мурғобӣ*, *ғоз* ва *қашқалдоқ* зиндагӣ мекунанд. Дар ҳамворӣ ва доманакўҳҳо хазандаҳо (*калтакалос* ва *мор*), хояндаҳо (*юрмон*, *сангушт*, *қашарот*), инчунин *рўбоҳ*, *гурғ*, *қашқалдоқ*, аз паррандаҳо *кабк* дучор меоянд.

Дар кўҳҳо *хирс*, *хуки ёбӣ*, *оҳу* ва ҳатто *паланги барфӣ* низ вомехўранд. Аз паррандаҳо *бедона*, *кабк* ва *калхот*, *улор* ва *бургут* ҳастанд.

Дар дарёҳо *лаққамохӣ*, *шўртанмоҳӣ*, *маринка*, дар обанборҳо *зағорамохӣ* дучор меоянд.

Барои ҳифзи растанӣ ва олами ҳайвоноти округ мамнўёгоҳи кўҳӣ-бешагии Чотқол ташкил карда шудааст. Дар ин мамнўё-

гоҳ *гавазн*, *кабўтари сафед* ва *кабуд*, *гуррак*, *бедона*, *хирси нохундор*, *паланги барфӣ*, *суғури малла*, *хуки ёбой* дучор меоянд. Аз байни онҳо *паланги барфӣ (ирбис)* ва *суғури малла (суғури Мензбир)* ба «Китоби Сурх»-и Байналхалқӣ дароварда шудаанд.

Дар округ мамнӯъгоҳи биосферии Чатқол ва боғи табиӣ давлатии миллии Угом-Чатқол ташкил карда шуда, он ҳудуди нигоҳдории маҷмӯаҳои наздикӯҳӣ ва кӯҳӣ, ҳамчунин маскани истироҳатӣ ба ҳисоб меравад.

Савол ва супоришҳо

1. Аз харитаи иқлими Ўзбекистон нишондиҳандаҳои иқлими округи Чирчиқ-Оҳангаронро муайян намуда, сабабҳои аз ғарб ба самти шарқ тағйир ёфтани ҳарорати ҳаво ва миқдори боришотро дар он фаҳмонед.
2. Дар округи Чирчиқ-Оҳангарон кадом навъи хокҳо дучор меоянд ва кадом намуди растаниҳо мавҷуданд? Растаниҳо аз ҳамворӣ ба самти кӯҳ чӣ гуна тағйир меёбанд?
3. Дар округи табиӣ-географӣ кадом мамнӯъгоҳ қойи гирифтааст?

§ 48. ОКРУГИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ ФАРҶОНА

Аз харитаи табиӣи Ўзбекистон қаторкӯҳҳоеро, ки атрофи округи Фарғонаро печонидаанд, муайян кунед.

Округи табиӣ-географӣи Фарғона дар водии Фарғона қойигир буда, атрофи он бо кӯҳҳо печонида шудааст. Водӣ округи табиӣ-аташ зебо ва мафтункор, аз нозу неъматҳо бой буда, конҳои канданиҳои фойданок ҳам ҳастанд. Барои ҳамин, онро «дурдонаи Осиёи Миёна» меноманд.

Дар харита намуди водӣ шакли бодомро дошта, онро аз тарафи шимоли ғарб қаторкӯҳҳои Мўғилтоғ, Қурама, аз тарафи шимол қаторкӯҳи Чотқол, аз тарафи ҷануб бошад қаторкӯҳҳои Олой ва Туркистон печонида гирифтаанд. Дарозии водӣ аз ғарб ба шарқ 370 км буда, васеъгии он ба ҳисоби миёна 190 км, тангтарин қойи он дар ғарб 9 км буда, онро «Дарвозаи Хуҷанд» меноманд, ки бо ҳамвориҳои Дилварзину Мирзочўл мепайвандад.

РЕЛЕФ, СОХТИ ГЕОЛОГӢ ВА КАНДАНИҲОИ ФОЙДАНОК

Қисми ҳамвории водии Фарғона пастхамии Фарғона ном дорад. Атрофи онро адир ва кӯҳҳо ихота кардаанд.

Округ дар пастхамии тектоникӣ қойигир буда, дар охири давраи неоген ва антропогени поёни, баъди ақиб нишастани баҳр

ба хушкӣ табдил ёфтааст. Дар давраҳои минбаъда бо рег, гил, чинсҳои лойшакл, ки дарёҳои аз кӯҳҳои атрофи он ҷоришаванда оварда ҳобонидаанд, пӯшонидани шудааст.

Атрофи пастхамии Фарғонаро адир ва кӯҳҳо печонидаанд, ки онҳо аз ҷиҳати сохти геологӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Кӯҳҳо, асосан дар ҷараёни содир шудани кӯҳҳосилшавии герсинии эраи палеозой ба хушкӣ табдил ёфта, ҳосил шудаанд. Онҳо асосан, аз чинсҳои аз қабилҳои сланетс, оҳаксанги эраи палеозой иборатанд. Дар водии Фарғона аз канданиҳои фойданок конҳои нефт, газ, сулфур, гили ба оташ тобовар, гаҷ мавҷуданд.

Округ аз ҷиҳати сохти релеф ба самти марказ аз тарафи шарқ ба тарафи ғарб паст шуда меравад. Агар баландии адирҳои ихотакардаи он 600—1200 м бошад, дар шаҳри Фарғона ба 578 м, дар Андиҷон ба 496 м, дар Намангон ба 449 м паст мешавад. Агар баландии мутлақ дар шарқи округ (Учкурғон) 500 м бошад, дар шаҳри Қўқанд, ки дар ғарби округ ҷойгир шудааст 405 м, дар шаҳри Хучанд то ба 320 метрро ташкил медиҳад.

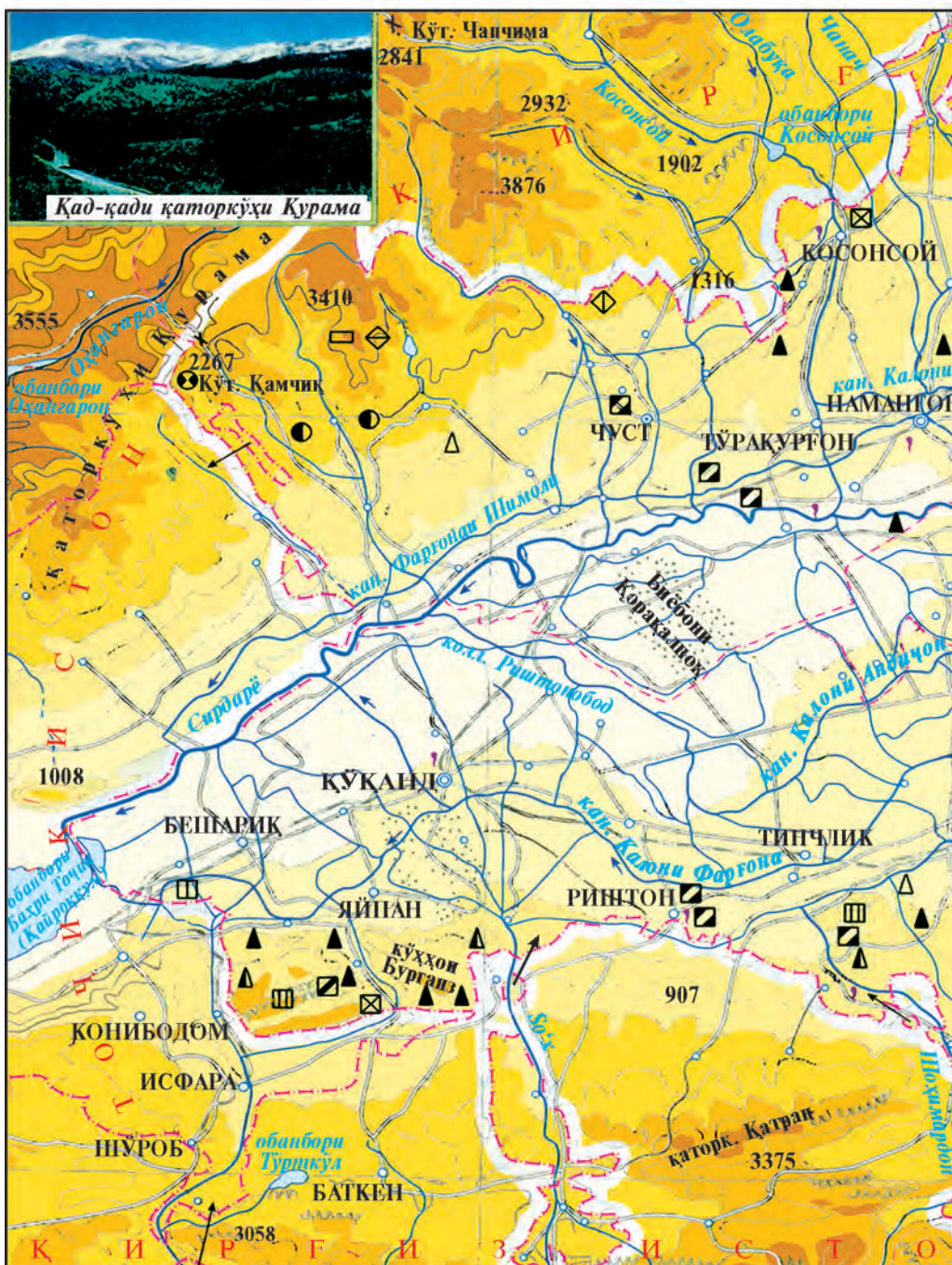
Қисми марказии ҳудуди округи Фарғона аз пастхамӣ иборат буда, нисбатан ҳамвор аст. Аз он Сирдарё ҷорӣ шуда, дар роҳи худ се обдоғи кӯҳнаро ташкил намудааст. Дар қисми марказии пастхамӣ даштҳои Ёзёвон ва Қорақалпоқ буда, шаклҳои регии релеф — дўнгиҳо, теппаҳои бо растаниҳо мустақкам кардашуда ва регзорҳои хурди сайёр (барханҳо) мавҷуд мебошанд. Дар замони ҳозира қисми зиёди ҳамон дўнгиҳои регии ва теппаҳо ҳамвор карда шуда ва ба киштзорҳо табдил дода шудаанд.

Дар қисми доманақӯҳҳои водии Фарғона паҳноҳои конуссимон, ки аз таҳшинҳои аз кӯҳҳо овардаи дарёҳо пайдо шудаанд, васеъ паҳн шудаанд. Калонтарин паҳноро дарёи Сух ҳосил кардааст. Паҳноҳои конуссимон аз замони қадим барои фаъолияти кишоварзӣ азхуд карда мешуданд.

Савол ва супоришҳо

1. Аз харитаи табиии Ўзбекистон истифода намуда, мавқеи географии округи табиии Фарғонаро муайян намоед ва хусусиятҳои ба худ хоси сохти релефи онро доништа гиред.
2. Пастхамии Фарғона, кӯҳҳое, ки атрофи адирҳоро ихота карданд, дар кадом даврҳои геологӣ пайдо шудаанд ва вобаста ба он кадом канданиҳои фойданок ба вучуд омадаанд?

Расми 37. Оқруғи табиӣ

географии Фарғона.

§ 49. ИҚЛИМ, ОБҲО, ХОКҲО, РАСТАНҲИ ВА ОЛАМИ ҲАЙВОНОТ

1. *Ба ташаккули иқлими округи табиии Фарғона кўҳҳое, ки атрофи онро иҳота кардаанд, чӣ гуна таъсир мерасонанд ва ҷиҳатҳои ба худ хоси иқлими он аз чӣ иборат аст?*
2. *Бо ёрии харитаи хок ва растаниҳои Ўзбекистон муайян кунед, ки дар округ кадом навъи хок ва намуди растаниҳо мавҷуд мебошанд.*

Иқлим. Ба тӯфайли аз ҳар тараф бо кўҳҳо иҳота будани округи табиӣ-географии Фарғона, бевосита дохил шудани анбўҳи ҳавои хунук аз шимоли шарқ ва анбўҳи ҳавои нам аз ғарб имконнопазир мебошад. Аз ҳамин сабаб, иқлими он гарм, хушк, тобистон тўлонӣ ва зимистон мўътадил тавсиф мешавад.

Дар фасли зимистон ҳавои хунук, ки аз тарафи кўҳҳои атрофи округ мевазад, асосан дар қисми марказии пахтамии Фарғона ҷамъ мешавад.

Дар округ дар фаслҳои зимистону тобистон ҳарорати ҳаво аз ғарб ба шарқ, инчунин аз қисми марказӣ ба самти адирҳо паст шуда меравад. Ҳарорати миёнаи моҳи январ агар дар Кўқанд $-2,2^{\circ}\text{C}$, моҳи июл $+27,5^{\circ}\text{C}$ бошад, дар Кампирравот моҳи январ $-4,8^{\circ}\text{C}$, моҳи июл $+24,9^{\circ}\text{C}$ -ро ташкил медиҳад.

Баъзе солҳо аз тарафи шимол ва шимоли шарқ анбўҳи ҳавои хунук вазида, аз кўҳҳо мегузарад, дар натиҷа, ҳарорати округи табиӣ-географӣ паст мефарояд. Дар чунин вақт, хунуктарин ҳарорат то ба $26-30^{\circ}\text{C}$ паст мешавад.

Дар округ фасли тобистон гарм ва хушк буда, ҳарорати миёнаи моҳи июл $+26$, $+27^{\circ}\text{C}$, гармтарин ҳарорат бошад то ба $+43$, $+44^{\circ}\text{C}$ мерасад. Дар округ давраи нумӯи растаниҳо (вегетатсия) $230-240$ рӯз давом карда, ҷамъи ҳарорат ба $4400-4500^{\circ}\text{C}$ мерасад.

Дар қисми ғарбии округи табиӣ-географии Фарғона миқдори боришот $80-250$ мм аст.

Ба қисми доманакўҳ ва адирҳои тарафи шарқи округи табиӣ солона то ба $300-400$ мм боришот меборад. Қисми асосии боришот дар округ ба моҳҳои баҳор ва зимистон рост меояд. Як қисми боришот дар шакли барф борида, он дар як сол мумкин аст, ки то $30-38$ рӯз об нашуда хобад. Дар давоми моҳҳои баҳор баъзан жола меборад ва он селро ба вучуд оварда, ба хоҷагиҳо зарар мерасонад.

Дар округи табиӣ Фарғона зимистон шамоли хеле пурзўри Бекобод аз тарафи води ба самти Мирзочўл вазад, дар фаслҳои баҳор ва тирамоҳ шамоли Кўқанд аз тарафи Мирзочўл ба самти води вазида меистад.

Обҳо. Калонтарин ва серобтарин дарёҳои округи Фарғона — Норин, Қорадарё ва Сирдарё мебошанд.

Дарозии дарёи Норин 578 км буда, аз обҳои барфу пиряхҳо гизо мегирад. Сарфи миёнаи солонаи оби он дар наздикии Учқўрғон дар як сония 427 м³ мебошад. 80 фоизи сарфи оби дарё ба моҳҳои март-сентябр рост меояд.

Қорадарё аз пайваस्तшавии дарёҳои Тор ва Қора Фулча, ки аз қаторкўҳҳои Фарғона ва Олой ибтидо мегиранд, ба вучуд омада, дар деҳаи Балиқчи бо Норин мепайвандад. Дарозии он 180 км буда, аз обҳои барфу пирях гизо мегирад. Сарфи миёнаи солонаи оби он дар наздикии деҳаи Балиқчи дар як сония 123 м³ буда, 46,4 фоизи сарфи об ба моҳҳои март-июн рост меояд.

Аз қаторкўҳи Фарғона, ки дар шарқи округи табиӣ-географӣ ҷойгир аст, дарё ва сойҳои аз қабили Ясси, Кўгарт, Қораўнгур, Малисув оғоз меёбанд. Онҳо аз оби барфҳо гизо мегиранд, зиёдтарин қараёни об дар баҳор содир мешавад.

Аз кўҳҳои Чотқол ва Қурама, ки округро аз шимол ва ғарб ихота кардаанд, дарёҳои аз қабили Ғовасой, Косон, Намангансой, Чортоқсой, Поччаота, Қорасув ибтидо мегиранд. Оби онҳо дар моҳҳои май-июн зиёд мешавад.

Аз кўҳҳои Олой ва Туркистон, ки дар ҷануби округ воқеанд, дарёҳои аз қабили Хўчабақирғон, Исфара, Сух (дарозии он 130 км, сарфи об дар як сония 42 м³), Шохимардон (дарозии он 77 км), Исфайрамсой, Аравансой, Оқбура, Қуршаб ибтидо мегиранд. Ин дарё ва сойҳо аз барфу пиряхҳо об мегиранд, наздик ба 60 фоизи қараёни солона ба моҳҳои июл-сентябр рост меояд.

Хокҳо. Аз сабаби як хел набудани сохти геологӣ ва сатҳи замин, иқлим, хусусиятҳои обҳои зеризаминии округи Фарғона, хокҳои он ҳам хеле гуногун аст. Дар қисми пасти марказии округ, дар обдоғҳои Сирдарё хокҳои марғзорӣ, марғзорӣ-ботлоқӣ, дар ҷойҳои, ки оби ғрунті рўяк аст ботлоқӣ-шўрхок, шўрхок, дар дашти Ёзёвон ва Қорақалпоқ хокҳои регӣ ҳосил шудаанд. Дар қисми ҳамвории округ, ки обҳои зеризаминӣ дар он ҷойҳо чуқур ҷойгир шудаанд ва инчунин дар ҳудудҳои адирҳо хокҳои кушодранг, одди ва сиёхранг паҳн шудаанд.

Дар баландиҳои 300—500 м округ, тираҳоки кушод (миқдори пўсидахок 1—1,5 фоиз), дар баландиҳои 500—800 м тираҳоки одди (миқдори пўсидахок 1,5—2,5 фоиз) паҳн гуштаанд. Дар баландиҳои 800—1400 м аз сатҳи уқёнус тираҳоки торик (миқдори пўсидахок 3,5—4 фоиз) паҳн шудааст.

Растанӣ ва олами ҳайвонот. Дар ҷойҳои шўрхоки қисми марказии округ, *пашмак*, *шўрабутта*, *сета*, *шўра*, *юлғун*, дар ҷойҳои регӣ бошад, *ҷузғун*, *ақоқиёи регӣ*, *саксавул* месабзанд.

Дар обдоғҳои Сирдарё *янтоқ, юлғун, қамиш, ҷинғал, бед, ҷигдаи ёбӣ* вомехӯранд. Дар адирҳо баҳорон ранг рӯйида, дар тобистон хушк мешавад, баъд *кавраки сафед, явшони сафед, бургани сурх, чавол* сабзишно идома медиҳанд.

Дар ёнаҳои пайвастии кӯҳҳо дарахтҳои аз қабилӣ *арча, сафедор* ҳам месабзанд.

Дар ҷойҳои регии қисми марказии округ, *калтакалос, юмрон, ҷуфтпо, морҳо* ҳар гуна ҳашаротҳо зиндагӣ мекунанд. Дар тўқайзорҳо *шағол, тазарв, ғоз, мурғобӣ* дучор меоянд.

Агар дар адирҳо *сангушт, мор, муш, юмрон* вохӯранд, дар кӯҳҳо ҳайвонҳои аз қабилӣ *қашқалдоқ, гург, рӯбоҳ* зиндагӣ мекунанд. Дар ҳавзаҳои обӣ *зағорамоҳӣ, лаққамоҳӣ, шўртанмоҳӣ*, дар қисмҳои кӯҳии дарёҳо *сиёҳмоҳӣ (моҳмоҳӣ)* дучор меоянд.

Савол ва супоришҳо

1. Дар ташаккули иқлими округ таъсири релеф чӣ гуна аст? Чаро зимистон нисбатан сард, тобистон гарм ва хушк аст?
2. Барои чӣ ва аз рӯйи кадом сабабҳо боришот аз ғарб ба самти шарқ ва адирҳо тағйир меёбад?
3. Аз харитаи табиӣи Ўзбекистон истифода намуда, рӯйхати дарё ва сойҳои асосиро тартиб дода, аз кадом қаторкӯҳҳо ибтидо гирифтани онҳоро доништа гиред.
4. Аз чӣ сабаб дар зимистон аз водӣ ба самти Мирзочўл шамоли Бекобод, баҳор ва тирамоҳ аз тарафи Мирзочўл ба самти водии Фарғона шамоли Қўқанд мевазад?

§ 50.

ОКРУГИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ МИРЗОЧЎЛ

Аз харитаи табиӣи Ўзбекистон мавқеи географии Мирзочўлро муайян карда, ҷиҳатҳои ба худ хоси табиаташиро доништа гиред.

Округи табиӣ-географии Мирзочўл дар байни Сирдарё ва кўли Арнасой ҷойгир шудааст. Он дар тарафи шимол бо Қазоқистон, дар тарафи ҷануби шарқ бо Тоҷикистон ҳамсарҳад аст. Дар тарафи ҷануб ва ҷануби ғарби округ қаторкӯҳҳои Туркистон, Моргузар, Нурота ҷойгир шудаанд.

Ёнаҳои шимолии кӯҳҳои Туркистон, Моргузар, Нурота ба округи табиӣ-географии Мирзочўл, ёнаҳои ҷанубии ин кӯҳҳо округи табиӣ-географии Зарафшони Миёна дохил мешаванд, сарҳади байни онҳо ба воситаи обтақсимкунаки онҳо мегузарад.

Релеф, сохти геологӣ ва канданиҳои фойданок. Релефи округи Мирзочўл як хел нест. Он аз ҷануби шарқ ба самти шимоли ғарб паст шуда меравад. Аз ҷиҳати сохти геологӣ ҳам округи Мирзочўл як хел намебошад. Қаторкӯҳҳои, ки дар ҷануби он

қойгир шудаанд, дар қараёни кўҳҳосилшавии герсинии эраи палеозой бардошта шудаанд. Дар ин давра қисми ҳамвории Мирзочўл дар зерии оби баҳр будааст. Баъд кўҳҳо бардошта шуда, аз бодлесӣ боз паст шудааст, дар натиҷа, қисмҳои поёнии онҳоро оби баҳр зер кардааст. Дар қараёни кўҳҳосилшавии алпӣ кўҳҳои пастшуда қад афрохта, оби баҳр ақиб нишаста, тадричан қисми ҳамвории округ ҳам ба хушкӣ табдил ёфтааст.

Қисми ҳамвории округ дар шимоли ғарб нишеб буда, баландии миёнаи он 250-300 м аст. Баландии он дар шимоли ғарбӣ 260 м, дар қануби шарқ 350 м, дар соҳилҳои Сирдарё 250 м, дар доманакўҳҳои Қануби 450—530 м мебошад.

Баландии миёнаи кўҳи Моргузар, ки давоми қаторкўҳи Туркистон ба ҳисоб меравад, 1500—2000 м, баъзе қўллаҳои он то ба 2621 м мерасад. Кўҳи Моргузар ба самти ғарб идома ёфта, ба воситаи водии дарёи Сангзор аз кўҳи Нурато ҷудо мешавад. Тангтарин ҷойи водии Сангзор дарвозаи Амир Темур (Илонўтди) номида мешавад, ки васеъгии он 120—130 м аст.

Нурота кўҳи баландиаш миёна буда, баландтарин қўллаи он — Ҳаётбоши ба 2169 м мерасад. Қисми шарқии кўҳи Нуротаро кўҳи Қўйтош тоғи меноманд. Дар доманаи Қўйтош тоғи Писталитоғ, дар қануби шарқии он Балиқлитоғ қойгир шуда, баландтарин қойҳои он дар тахминан дар атрофи 500—580 м тағйир ёфта, бо сойҳо парча шудааст (расми38).

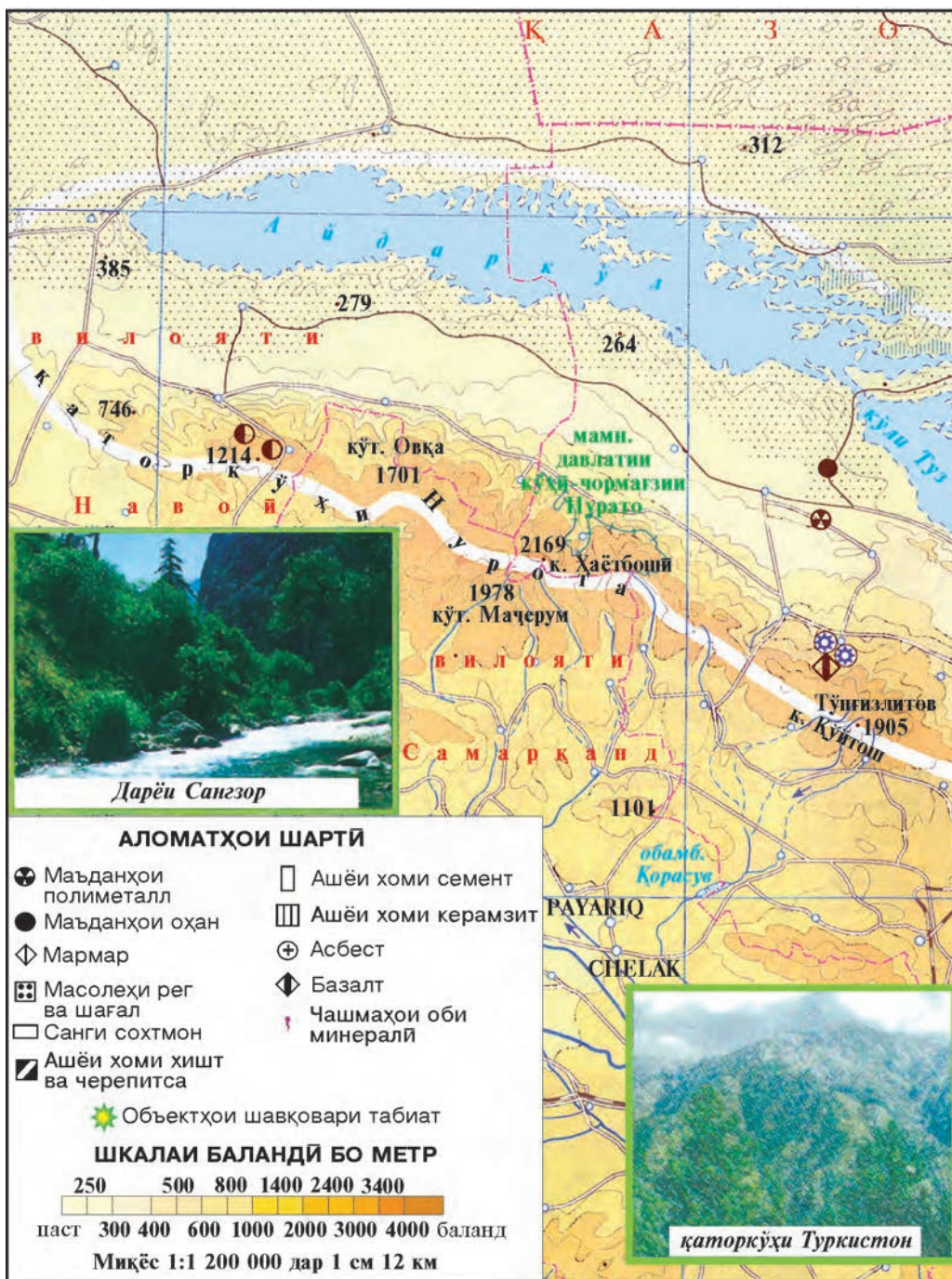
Кўҳҳои Туркистон-Нурато тадричан паст шуда, ба ҳамвории Мирзочўл мечаспанд. Сатҳи ҳамвории Мирзочўл аз пастиву баландиҳо иборат буда, дар қисми марказии он пастхамиҳо аз қабилӣ Етгисой, Сардоба, Қорасув, Ёғочота, Шўрузак қойгир шуда, ба самти Арнасой паст шуда меравад. Дар байни ин пастхамиҳо баландиҳои (тепачаҳои) Боёвут, Мирзобод, Мирзочўл, Ериҷар қойгиранд. Дар шимол, шимоли шарқии ҳамвории Мирзочўл се террасаи Сирдарё қой гирифта, аз ҳам дар баландии 2—3 м қойгиранд.

Канданиҳои фойданок бисёр нест. Кандании асосии фойданок масолеҳи бинокорӣ ва намақҳо мебошанд.

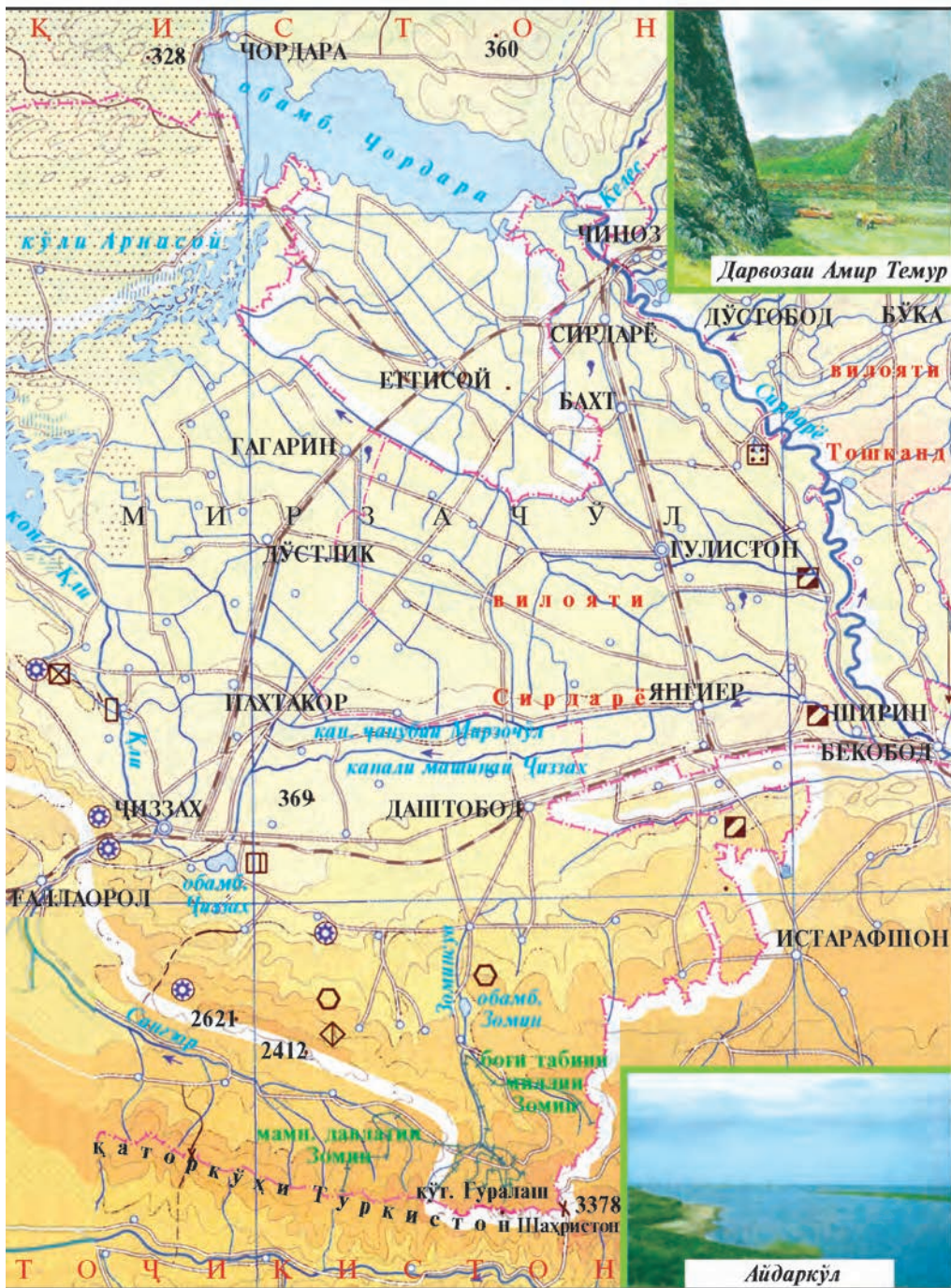

Савол ва супоришҳо

1. Аз харитаи табиӣи Ўзбекистон истифода бурда, ба рельефи округ тавсиф диҳед.
2. Кўҳҳои воқеъ дар қануби Мирзочўл дар кадом давр қад афрохта, қисми ҳамвории он кай ба хушкӣ табдил ёфтааст?
3. Дар қисми ҳамвории округ кадом пастхамиҳо ҳастанд, ки дар ҷойи маҷроӣ қадимаи Сирдарё ба вучуд омадаанд?

Расми 38. Оқруғи табиӣ

географии Мирзочўл.

§ 51. ИҚЛИМ, ОБҲО, ХОКҲО, РАСТАНҲИ ВА ОЛАМИ ҲАЙВОНОТ

Анбӯҳи ҳавои сард, ки аз Арктика ва Сибир мезавад, ба иқлими округ чӣ гуна таъсир мерасонад?

Иқлим. Бинобар аз ҳамворӣ иборат будани округи Мирзочўл ва мавҷуд будани қаторкўҳҳо дар қануби он, иқлими он ба худ хос мебошад. Дар фасли зимистон анбӯҳи ҳавои хунуки Арктика ва Сибир бемамониат ба ҳамворӣ дохил мешаванд. Ин анбӯҳи ҳавои хунук, аз кўҳҳои қануби округ гузашта натавониста, дар қисми ҳамворӣ ҳамъ мешавад. Дар натиҷа, зимистон ҳарорати ҳаво паст шуда, ҳарорати миёнаи январ $-1 -3^{\circ}\text{C}$ шавад, баъзе рўзҳо ҳарорати ҳаво то $-30 -35^{\circ}\text{C}$ паст мешавад. Баръакс, тобистон, таъсири депрессияи термикӣ рӯй медиҳад ва ҳаво хушк, гармои тасфон шуда, ҳарорати миёнаи моҳи июл $+26 +28^{\circ}\text{C}$ шуда, баъзан ҳатто то $+44 +45^{\circ}\text{C}$ баланд шудани ҳарорат мушоҳида мешавад.

Миқдори солонаи боришот дар қисми ҳамвории округи Мирзочўл дар атрофи 200—350 мм буда, ин миқдор ба самти кўҳҳо тадриҷан афзуда меравад.

Дар қаторкўҳи Нурота ва ёнаҳои шимолии Моргузар, ки дар қануби округ ҷойгир шудаанд, миқдори миёнаи солонаи бориш 350—400 мм мебошад. Дар ёнаи шимолии қаторкўҳи Туркистон бошад, аз 600 мм бештар меборад. Дар кўҳҳо барфи зиёд меборад. Фафсии қабати барф аз 50 см то ба 1 м мерасад.

Дар ҳоле, ки дар қисми ҳамвории округи Мирзочўл миқдори миёнаи солонаи боришот дар атрофи 250 мм мешавад, бугшавӣ то ба 1000—1200 мм мебошад. Бинобарин, бугшавӣ нисбат ба боришот 4—4,5 баробар зиёд мушоҳида мешавад.

Обҳо. Калонтарин ва манбаи асосии оби округ — Сирдарё аст. Сирдарё аз тарафи шимоли шарқии Мирзочўл ҷорӣ мешавад.

Васеъгии водии Сирдарё дар ҳудуди округи Мирзочўл ба 15 км мерасад. Соҳилҳои маҷрои дарё шўх мебошанд. Дар водии маҷроҳои боқимонда дучор меоянд. Баъзе маҷроҳои боқимонда аз қўл ва ботлоқҳо иборат мебошанд.

Сангзор аз оби барфу пиряхҳои қаторкўҳи Туркистон гизо мегирад, дар фасли тобистон он пуроб шуда, зимистон обаш кам мешавад. Сарфи миёнаи якмоҳаи об дар як сония $6,1\text{ м}^3$, бисёртарин сарфи об дар як сония $12,2\text{ м}^3$ -ро ташкил медиҳад. Дарозии дарё 123 км мебошад. Ба мақсади ба тартиб андохтани оби Сангзор, дар наздикии шаҳри Ҷиззах обанбори Ҷиззах бунёд карда шудааст, ки ҳаҷми ғунҷоиши он қариб 100 млн м^3 мебошад.

Сойҳои аз қабилі Зомин, Ровотсой, Сайхонсой, Туркмансой, Ачисой, Қўшчисой, Чалаирсой мавҷуданд, ки аз ёнаи шимолии қаторкўҳи Туркистон ибтидо мегиранд. Оби онҳо дар фасли баҳор зиёд шуда, тобистон кам мешавад.

Дар қисми шимоли ғарби округ калонтарин силсилаи кўлҳои Ўзбекистон — силсилаи кўлҳои Айдар-Арнасой ҷойгир шудаанд. Ин кўлҳо дар солҳои 1969—1970 ҳангоми хеле сероб будани Сирдарё, дар натиҷаи ба ҳаҷми калон партофта шудани об аз обанбори Чордара, ба вучуд омадаанд.

Ба туфайли нисбатан ҳамвор будани сатҳи замини қисми марказии округ (ҳамвориі Мирзочўл) ҳаракати оби ғрунті душвор ғардида, дар сатҳ (1—5 м чуқури) рўяк ҷойгир шуда, шўр аст ва ба сифати оби нўшоки истифода намешавад. Дар обдоғҳои Сирдарёи қисми ҳамвориі бошад, чуқуриі оби ғрунт 1—3 м буда, шўр аст. Ба самти шимоли ғарбии ҳамвориі (кўли Айдар-Арнасой) оби ғрунті ба рўиі замин наздик (0,5—1 м) шуда, хеле шўр аст. Лекин аз ҳамвориі Мирзочўл ба самти минтақаи наздикўҳи сатҳи оби ғрунті чуқур (10—20 м) шуда, оби он ширин мебошад.

Дар чуқуриі 200—300 м қисми ҳамвориі округ мавҷуд будани қабати оби ширин, дар чуқуриі 1500—3000 м бошад, қабати оби маъданиі термикӣ муайян шудааст.

Хокҳо. Дар округ, вобаста ба мавқеи ғеографіи он, тираҳоки кушод ва типпӣ паҳн шуда, сарҳади байни онҳо тахминан аз баландии мутлақи 450 м меғузарад.

Қисми асосии округи Мирзочўлро тираҳоки кушоди обёришаванда ва тираҳоки марғзорӣ фаро гирифтаанд.

Дар шимоли ғарби округи Мирзочўл регзорҳо мавҷуд буда, дар байни онҳо шўрҳоқ, тақирҳои ғилиі вомехўранд. Дар атрофи кўлҳои Айдар-Тузкон-Арнасой шўрҳоқҳо, заминҳои ботлоқшуда мавҷуданд. Дар пастхамиҳо аз қабилі Еттисув, Сардобаи воқеъ дар ҳамвориҳои Мирзочўл, ки маҷроьҳои қадимаи Сирдарё ҳисобида мешаванд, шўрҳоқҳо ҷой гирифтаанд. Қад-қади ёнаҳои кўҳ хокҳои тираҳоки торик ва ҷигарранг паҳн шудаанд.

Растаниҳо. Дар округи табиіи Мирзочўл растаниҳои ба минтақаҳои биёбон, адир, кўҳ ва яйлов хос месабзанд.

Растаниҳои биёбон, асосан аз эфемерҳо — *шўрреша*, *бурган*, *лолаарўсак* иборат буда, онҳо баробари саршавии ғармӣ пажмурда мешаванд. Баъд, *явшон*, *чалов*, *шўра*, *юлғун* ва *янтоқ* дар тобистон ҳам месабзанд. Дар ҷойҳои шўрҳоқ растаниҳои аз қабилі *та-тир*, *бурган*, *шўраҷриқ*, *юлғун* мерўянд.

Дар доманаи кўҳҳои округи Мирзочўл ва баландтар аз он бугта дарахтҳои аз қабилі *наматак*, *зирк*, *писта*, *бодом*, *себ*, *олуча* месабзанд. Дар кўҳҳои Нурота чормағзҳо, дар қисми баландии

1500—2000 метри қаторкўҳҳои Туркистон арчазор дучор меояд. Дар баландии 2800—3000 метр болотар яйловҳое сар мешаванд, ки дар он *ранг*, *чави ёбой* месабзанд. Дар тўқайҳои соҳили Сирдарё растаниҳои аз қабили *юлғун*, *туранга*, *чигда* месабзанд.

Олами ҳайвонот. Дар қисми калони округ ҳайвоноти биёбон зиндагӣ мекунад, ки муҳимтарини онҳо аз намуди хояндаҳо *чуфтпо*, *юмрон*, *харғуш*, аз хазандаҳо *калтакалос* ва *мор*, аз даррандаҳо *гург*, *рўбоҳ*, *қаишқалдоқ*, аз ҳашарот *каждум*, *ғунда*, аз ширхўрҳо *рўбоҳ*, *гург*, *чайрон* вомехўранд. Аз паррандаҳо дар ин ҷойҳо *чаковак*, *сўфитўрғай*, *бум* умр ба сар мебаранд. Дар тўқайҳои соҳили Сирдарё гурбаи *тўқай*, *хук* аз паррандаҳо *тазарв*, *мурғобӣ* ва *ғозҳо*, дар Сирдарё *ондатраҳо* зиндагӣ мекунанд.

Дар кўҳҳои қисми ҷануби Мирзочўл аз ҳайвоноти калони ширхўрхот асосан *оҳу*, *такаи кўҳӣ* аз намуди даррандаҳо *гург* ва *рўбоҳ*, инчунин аз намуди паррандаҳо *бедона*, *булбул*, *кабк*, *калхат*, *лочин*, *бургут* умр ба сар мебаранд.

Дар дарё ва ҳавзаҳои оби *зағорамоҳӣ*, *лаққамоҳӣ*, *шўртанмоҳӣ*, *сиёҳмоҳиҳо* дучор меоянд.

Савол ва суноришҳо

1. Иқлими ба минтақаи Мирзочўл хос аз чиҳо иборат аст ва он зери таъсири кадом омилҳо ба вучуд омадааст?
2. Харитаҳои иқлим ва релефи Ўзбекистонро муқоиса намуда, сабабҳои аз шимол ба самти ҷануб тағйир ёфтани унсурҳои иқлимро доништа гиред.
3. Дар ҳудуди округ кадом дарё ва сойҳо мавҷуданд, чиҳатҳои ба худ хоси онҳо аз чиҳо иборат аст?
4. Аз чӣ сабаб дар ҳамвориҳои Мирзочўл обҳои ғрунтий рўяк ҷойгир шуда, шўр шудаанд?
5. Қабати хок ва растанӣ дар округ аз шимол ба самти ҷануб чӣ гуна тағйир меёбад? Сабаби онро фаҳмонед.

§ 52.

ОКРУГИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ ЗАРАФШОНИ МИЁНА

Аз харитаи табиии Ўзбекистон мавқеи географии округи Зарафшонии Миёнаро муайян намуда, доништа гиред, ки дар он кадом кўҳҳо, тептаҳо, настхамҳо ҳастанд.

Округ қисми марказии Ўзбекистон, қисми миёнаи аз таъсири ҷараёнҳои тектоники пўсти Замин фуру ҳамидаи водии Зарафшонро, ки ба республикаи мо тааллуқ дорад, дар бар мегирад. Округ дорои сарҳади дақиқи табиӣ буда, онро аз тарафи шимол кўҳҳои Нурота, аз тарафи ҷануб кўҳҳои Чақаликалон, Қоратеппа, Зиравулоқ, Зиёвуддин ихота кунанд, аз тарафи шарқ бо

Тоҷикистон ҳамсарҳад мебошад, дар тарафи ғарб он аз округи Поёноби Зарафшон бо пайраҳаи Хазар чудо шуда меистад.

РЕЛЕФ ВА СОХТИ ГЕОЛОГИИ, ИҚЛИМ

Округи Зарафшон дар қисми фурӯҳамидаи плитаи Турон ҷойгир буда, дар даври неоген, ба туфайли ақибнишинии оби баҳр ба хушкӣ табдил ёфтааст, баъд маҷрои дарёро шуста, онро чуқур карда, як қатор обдоғҳо ҳосил кардааст. Ин обдоғҳо аз гил, таҳшинҳои регӣ ва чинсҳои лёссӣ ташкил ёфтаанд.

Кӯҳҳои, ки округи Зарафшони Миёнаро аз ду тараф иҳота кардаанд, аз чинсҳои кӯҳӣ ба монанди оҳаксанг, кристалл ва сланеси эраи палеозой таркиб ёфтаанд. Ин чинсҳо дар ҷараёни кӯҳҳосилшавии герсинӣ чиндор шудаанд. Дар натиҷа, дар шимоли округ кӯҳҳои Нурота, Оқтов ва Қоратов, дар ҷануб бошад кӯҳҳои Қоратеппа, Зиёвуддин инчунин Зирабулоқ бардошта шудаанд. Ин кӯҳҳо дар натиҷаи бодлесихии охири паст шуда, шоҳаҳои дарёи Зарафшон ва сойҳо, инчунин дар зери таъсири бодлесии физикӣ паҳн шуда, қисм-қисм шуда қиёфаи ҳозираи онҳо ташаккул ёфтааст.

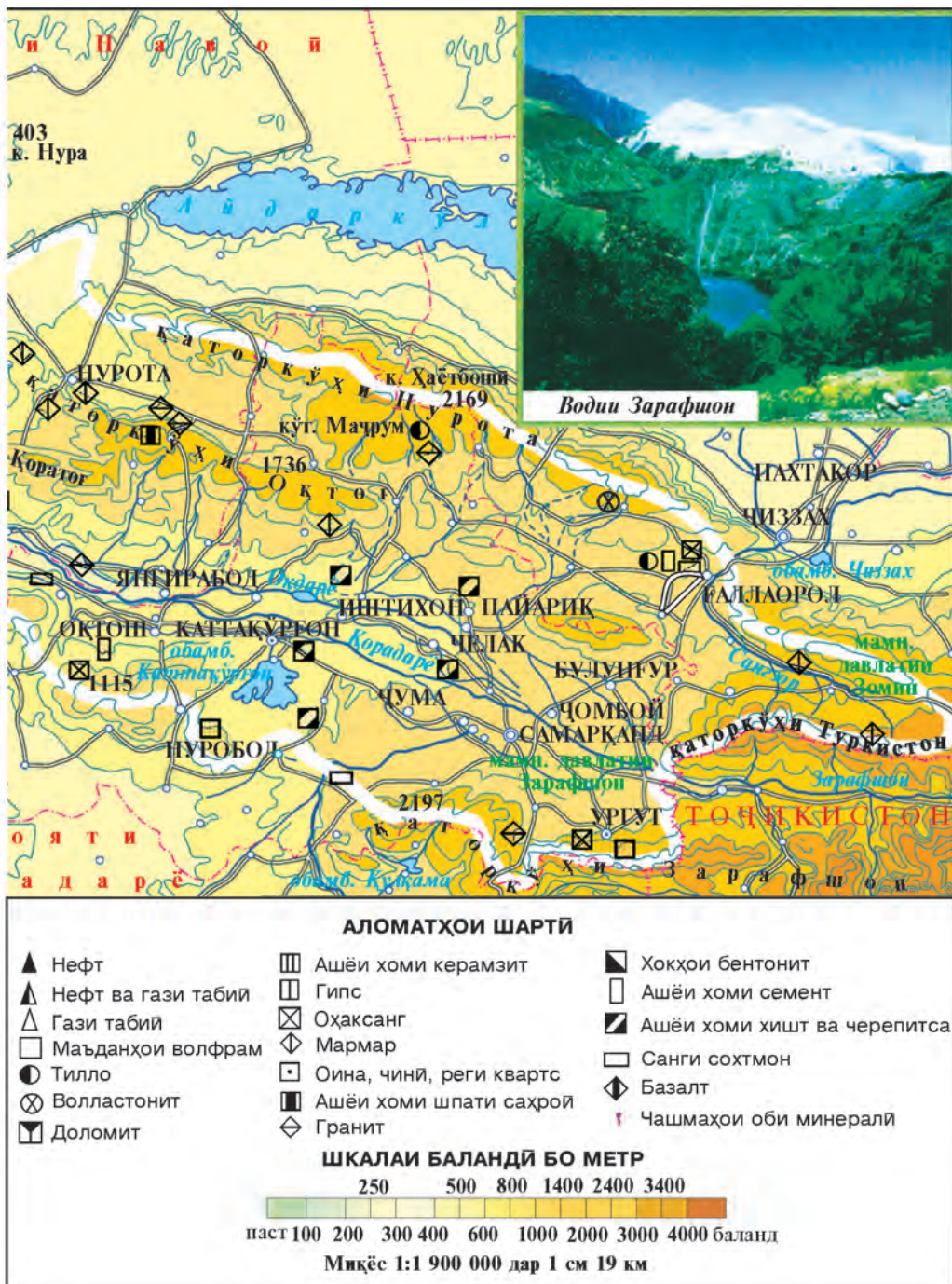
Релеф. Сохти релефи округи Зарафшони Миёна як хел нест, водии он аз ҳамворӣ иборат буда, аз тарафи шарқ ба самти ғарб тадриҷан паст шуда меравад: дар атрофи шаҳри Самарқанд баландии он 700 метр бошад, дар Каттақўрғон 450 метр, дар Навоӣ то ба 347 метр паст мешавад. Округ дар қисми марказӣ ҳам ба шимол ва ҳам ба ҷануб баланд шуда меравад. Дар қисми шимоли округ қаторкӯҳи Нурота ҷойгир буда, баландии миёнаи он 1500 метр, баландтарин қуллаи он — Ҳаётбоши, баландиаш 2169 метр мебошад. Дар ҷануби кӯҳи Нурота пастхамии Нурота-Кўйтош ҷойгир аст, ки баландии он 500—600 м мебошад, дар ҷанубтари он Ғўбдинтоғ, Қароқчитоғ, Оқтов, Қоратов, Бахилтоғ ҷойгир шудаанд.

Дар ҷануби водии Зарафшон кӯҳҳои Қоратеппа, Зирабулоқ, Зиёвуддин ҷойгир буда, дар байни онҳо фурӯҳамидаҳои Қарноб ва Чом воқеъ мебошанд.

Хусусияти ба худ хоси водии Зарафшон дар ин округ аз он иборат аст, ки ин водӣ гоҳ васеъ шуда гоҳ танг мешавад. Дар ҷунин як қисми васеъшудаи водии Зарафшон пастхамии Самарқанд ҷойгир шудааст. Сохти релефи он аз паҳнҳамворӣ иборат буда, дар тарафи ғарб то пайраҳаи Хазар ба 220 км тўл кашидааст. Васеъгии ин пастхамӣ 50—60 км буда, аз тарафҳои шимол ва ҷануб бо кӯҳҳои паст иҳота карда шудааст. Дар ин қисми округ се обдоғи кӯҳнаи дарёи Зарафшон буда, онҳо асосан аз чинсҳои мулоими лёссшакл тақриб ёфтаанд. Аз ҳамин сабаб, дар ин худуд обдоғҳоро сойҳо ва обҳои мавсимӣ шуста, бисёр ҷариҳоро ҳосил намудаанд.

Расми 39. Округҳои табиӣ

географии Зарафшони Миёна ва Поёноби Зарафшон.

Пастхамии Самарқанд ба самти ғарб танг ва паст шуда меравад. Чунки платоҳои Автобач ва Азкамар, ки давоми ғарбии кўҳҳои Қоратов ва Зиёвуддин ба ҳисоб мераванд, ба ҳам наздик шуда, пайраҳаи Хазарро ҳосил мекунад. Дар ин ҷо водии Зарафшон пароканда шуда, васеъгии он 8—10 км мешавад. Аз пайраҳаи Хазар ба тарафи ғарб гузашта, водии Зарафшон боз васеъ мешавад, паст шуда рафта, воҳаи Бухороро ҳосил мекунад (расми 39).

Савол ва суноришҳо

1. Аз чи сабаб ҳамвориҳои наздикўҳии ҳарду тарафи округ қисм-қисм шуда, ҷариҳо ба вучуд омадаанд?
2. Дар округ кадом кўҳҳо ҷойгир шудаанд ва онҳо дар кадом ҷараёнҳои тектоникӣ чиндор шудаанд?

ИҚЛИМ, ОБҲОИ ДОХИЛӢ, ХОҚҲО, ҚАБАТИ РАСТАНИ ВА ОЛАМИ ҲАЙВОНОТ

Иқлими округи Зарафшони Миёна ба иқлими қисмҳои ҳамвориҳои Ўзбекистон монанд буда, фасли зимистон хунук, тобистон гарм ва хушк, боришот кам аст. Аз сабаби дар ҷануб ҷойгир буданаш, инчунин аз тарафи шимол ва шимоли шарқ бо кўҳҳо иҳота будани округ фасли зимистон ҳаво аз ҳад зиёд хунук намешавад. Ҳарорати миёнаи моҳи январ $-0,9 - 1,9^{\circ}\text{C}$. Баъзан, ҳангоми дохил шудани ҳавои Арктика пасттарин ҳарорат то $-24 - 35^{\circ}\text{C}$ паст мешавад. Тобистон бошад, ҳаво кушод буда, дар атрофи $+26 + 28^{\circ}\text{C}$ мешавад, баландтарин ҳарорат то ба $+40 + 44^{\circ}\text{C}$ мерасад.

Дар округи Зарафшони Миёна рўзҳое, ки хунук намешавад, дар як сол 213—215 рўзро ташкил медиҳанд. Ҷамъи ҳарорати мусбии давраи вегетатсия то ба $4300 - 5000^{\circ}\text{C}$ мерасад.

Миқдори боришот дар округи Зарафшони Миёна аз тарафи ғарб ба самти шарқ зиёд шуда меравад: миқдори миёнаи солонаи боришот дар Навой (баландии мутлақи он 347 м) 177 мм, дар Каттақурғон (465 м) 282 мм, дар Самарқанд (695 м) 328 мм мебошад. Дар кўҳҳое, ки водиро иҳота кардаанд, миқдори солонаи боришот зиёд шуда, дар Омонқўтон 881 мм-ро ташкил медиҳад. Қисми зиёди боришоти солона дар баҳор (49 фоиз) ва зимистон (33 фоиз) меборад, тобистон ҳамагӣ 4 фоизро ташкил медиҳад.

Дар округ як қисми боришотро барф ташкил медиҳад. Лекин ба туфайли мўътадил будани ҳарорат тез об шуда меравад. Дар кўҳҳо бинобар паст будани ҳарорат барф тез об нашуда дертар меистад.

Дарёи асосии округ Зарафшон буда, он бо номи Мастчоҳ аз пириҳои Зарафшон воқеъ дар гиреҳи кўҳии Кўксув, ки дар

қисми пайвастшавии кўҳҳои Туркистон ва Зарафшон ҷойгир шудааст, сар мешавад. Аз нуқтаи пайвастшавии дарёҳои Мастчоҳ ва Фандарё дарё Зарафшон номида мешавад.

Дарёи Зарафшон дар қисми кўҳи бо маҷрои танг ва чуқур ҷорӣ шуда, қариб 200 шохобҳоро ба худ мепайвандад. Ба ҳудуди округ гузашта, маҷрои дарёи Зарафшон суст мешавад. Дарё дар назди шаҳри Самарқанд ба ду шоха Оқдарё (шимоли) ва Қорадарё (ҷануби) ҷудо шуда, дар қишлоқи Хатирчи ба ҳам мепайвандад. Дар байни ду шоха ҷазираи Миёнқол ба вучуд омадааст, ки дарозии он 100 км ва бараш 15 км мебошад. Дарёи Зарафшон аз пайраҳаи Хазар гузашта, округи Поёноби Зарафшон сар мешавад.

Дар ҳудуди округ ягон шоҳае, ки ба дарёи Зарафшон мунтазам ҷорӣ мешавад, нест. Лекин 120 сой мавҷуд, ки оби онҳо барои обёри сарф карда шуда, ба дарёи Зарафшон омада намерасанд. Муҳимтарини онҳо Ургутсой, Омонқўтонсой, Оқсой, Тўсинсой, Каттасой, Тасмачисой ва ҳоказо буда, онҳо асосан аз оби барфҳои мавсимӣ ва инчунин борон физо гирифта, дар фасли баҳор сероб, дар фасли тобистон бошад хеле камоб мешаванд.

Дарёи Зарафшон аз оби пириях ва барфҳо физо мегирад. Аз ҳамин сабаб, фасли тобистон оби дарё бисёр шуда, 61 фоизи миқдори солонаи он айнан дар давраи обёрии киштзор ҷорӣ мешавад.

Дарёи Зарафшон сероб буда, сарфи миёнаи солонаи об дар як сония 165 м³, камтарин сарфи об дар як сония 30—35 м³, бисёртарин сарфи об дар як сония 930 м³ мебошад.

Як қисми оби дарёи Зарафшон ба воситаи канали Эски Туятортар ба дарёи Сангзор, ба воситаи канали Эскианҳор ба ҳавзаи Қашқадарё гузаронида шавад, як қисми он барои обёри дар округ сарф мешавад.

Дар округи Зарафшони Миёна ба мақсади истифодаи оқилонаи обҳо, обанбори Каттақўрғон бунёд карда шуда, ғунноиши оби он 1 млн м³-ро ташкил медиҳад.

Дар ҳудуди округ захираи обҳои зеризаминӣ калон буда, онҳо дар қабати таҳшинҳои даврҳои бўр, палеоген, неоген ва антропоген ҷойгир шудаанд. Обҳои зеризаминие, ки дар қабати таҳшинҳои даври бўр ҷойгир шуда, аз чуқуриҳои 400—500 метр мебароянд, оби ширин буда, барои нўшидан пешбинӣ мешавад; обҳои, ки дар чуқуриҳои 90—100 метр дар қабати таҳшинҳои палеоген ва неоген ҷойгир шудаанд, ҳамчунин шўр нестанд. Лекин обҳои, ки дар чуқуриҳои 1—20 метр дар қабати чинсҳои даври антропоген ҷойгир шудаанд, андак шўранд. Дар қисми чуқури округ обҳои зеризаминии гарми маъданишуда мавҷуданд.

Хокҳо. Дар округи Зарафшони Миёна хокҳо дар ҳоли вобастаги ба релеф, таҳшинҳо ва обҳои зеризаминии он ҷойгир шудаанд. Дар қисми обёришавандаи округ хокҳои марғзорӣ-воҳагӣ, ки таркиби пӯсидаҳои он 1—2 фоиз аст, паҳн шудаанд. Дар обдоғҳои болоии дарёи Зарафшон бошад, хокҳои воҳагии аз қадим обёришаванда ҷойгир шудаанд. Дар обдоғҳои поёнии дарёҳо, дар ҷойҳои, ки оби ғарм рӯяк аст, хокҳои каме шӯрбастаи ботлоқӣ-марғзорӣ дучор меоянд.

Дар ҳамвориҳои баландиашон то 300—400 метри округи Зарафшони Миёна хокҳои кушодранг паҳн шудаанд, ки миқдори пӯсидаҳои дар таркиби он 1,5—1,7 фоизро, дар ҳамвориҳои наздикӯҳии аз 400 метр баланд бошад, тираҳои торик паҳн шуда, миқдори пӯсидаҳои он наздики 1,7—2,5 фоизро, дар баландиҳои аз 1000 метр боло тираҳои типии торик паҳн шуда, миқдори пӯсидаҳои он наздики ба 2,5—3,5 фоиз мерасад. Дар кӯҳҳои, ки округро ихота кардаанд, хокҳои тираҳои, ҷиғарранги кушод паҳн шудаанд.

Қисми зиёди округи Зарафшони Миёна аз қабати таҳшинҳои лёссии мулоим ташкил ёфтааст. Аз ҳамин сабаб, сойҳои, ки аз кӯҳҳо сар мешаванд ва инчунин обҳои мавсимӣ онҳоро шуста, ҷариҳои ҳосил кардаанд. Ғайр аз ин, дар натиҷаи истифодаи нодурусти марғзорҳо, муносибати нодуруст ба растанӣҳо, обёрии нодурусти заминҳо, шамол ва эрозияи ирригация содир шуда истодаанд.

Растаниҳо. Растаниҳои табиӣ округи Зарафшони Миёна ба тугайи фаъолияти хоҳагии инсон хеле тағйир ёфтааст. Аз ҳамин сабаб, дар заминҳои обёришаванда, асосан, растаниҳои маданӣ месабзанд. Дар обдоғҳои поёнии округ растаниҳои хоси тӯқай аз қабилҳои *қамиш*, *явшон*, *бед*, *янтоқ*, *ачирик*, *ангат*, *ширинмия* дучор меоянд. Дар обдоғҳои қадимӣ ва ҳамвориҳои наздикӯҳии округи Зарафшони Миёна дар фасли баҳор *ранг*, *момочучук*, *бойчечак*, *лолаарӯсак* месабзанд. Онҳо дар фасли тобистон зард шуда, хушк мешаванд. Лекин, сабзиҳои растаниҳои *кавраки сафед*, *явшон*, *ҷузғун*, *бурган*, *гули хайрӣ*, *гандумак*, *ҷавдори ёбӣ* давом меёбад.

Дар қисми поёнии (адирҳои) кӯҳҳои, ки округро ихота кардаанд (дар баландиҳои 400—1000 м), дар фасли баҳор растаниҳои *эфмер*, *эфмероид*, инчунин, *явшон*, *гандуми ёбӣ*, *ҷавдори ёбӣ*, *ҷузғун*, *черкез*, *селин*, *ғеша* месабзанд. Дар қисми аз 1000 м баланди кӯҳҳои растаниҳои гуногун ба монанди *кавраки сафед*, *явшон*, *ҷузғун*, *бурган*, *гули хайрӣ*, *ҳулбӯи кӯҳӣ*, *лола*, *астгарал* аз дарахтҳо *арча* ва *буттаҳои навъҳои гуногун* месабзанд.

Олами ҳайвонот. Округи Зарафшони Миёна яке аз он ҳудудҳои мебошад, ки аҳолии зиёд ҷойгир шудааст ва ба фаунаи табиӣ таъсири манфӣ расонидааст. Аз ҳамин сабаб, ҳайвонҳои,

ки дар ҳоли табиӣ умр ба сар мебаранд, асосан дар худудҳое дучор меоянд, ки хоҷагии халқ ҳанӯз он ҷойҳоро азхуд накардааст. Аз чунин ҳайвонҳо муҳимтарини онҳо аз қабилӣ, аз хазандаҳо *калтакалосҳо, морҳо*; аз ширхӯрҳо *юмрон, муш, кӯрмуш, каломуш, гург, рӯбоҳ, харгӯш, суғур*; аз паррандаҳо *сӯфитурғай, гунчишк, зарғалдоқ, бедона, кабк, бум* зиндагӣ мекунанд.

Дар тўқайзорҳои округи Зарафшони Миёна, асосан, *қурбоққа, мори обӣ, мурғобӣ, қирғовул, шағол, гурбаи тўқай, самури обӣ, харгӯш* дучор меоянд.

Ба мақсади ҳифзи ландшафти тўқайи округи Зарафшони Миёна, инчунин растанӣ ва олами ҳайвоноти ин ландшафт, дар соли 1975 мамнӯёгоҳи Зарафшон ташкил карда шуд. Дар ҳудуди ин мамнӯёгоҳ аз растанӣҳо асосан *ангат*, аз ҳайвонот бошад *хуки ёбоии Зарафшон* зери ҳимоя гирифта шудаанд.

Савол ва супоришҳо

1. Аз чӣ сабаб зимистони ин округ аз зимистони округи Қизилқум, ки дар ҳамин арзи географии ҷойгир аст, илиқтар аст?
2. Сабаби аз ғарб ба шарқ тадриҷан зиёд шуда рафтани миқдори солони боришотро дар ин округ фаҳмонида диҳед.
3. Барои чӣ дарёи Зарафшон тобистон хеле сероб аст?
4. Аз чӣ сабаб обҳои зеризаминии округ нисбат ба обҳои зеризаминии округи Поёноби Зарафшон ширинанд?
5. Харитаҳои табиӣ, иқлим ва растанӣҳои Ўзбекистонро ба ҳам муқоиса карда, фаҳмонед, ки барои чӣ дар ҳудуди округ навҳои хокҳо як хел ҷойгир нестанд.
6. Фарқи байни навҳои растанӣҳои тўқай ва растанӣҳои ҳамвориҳои наздикӯҳии округ аз чӣ иборат аст?
7. Мамнӯёгоҳи Зарафшон ба кадом мақсад ташкил карда шудааст ва дар он кадом навҳои растанӣ зери ҳимоя мебошад?

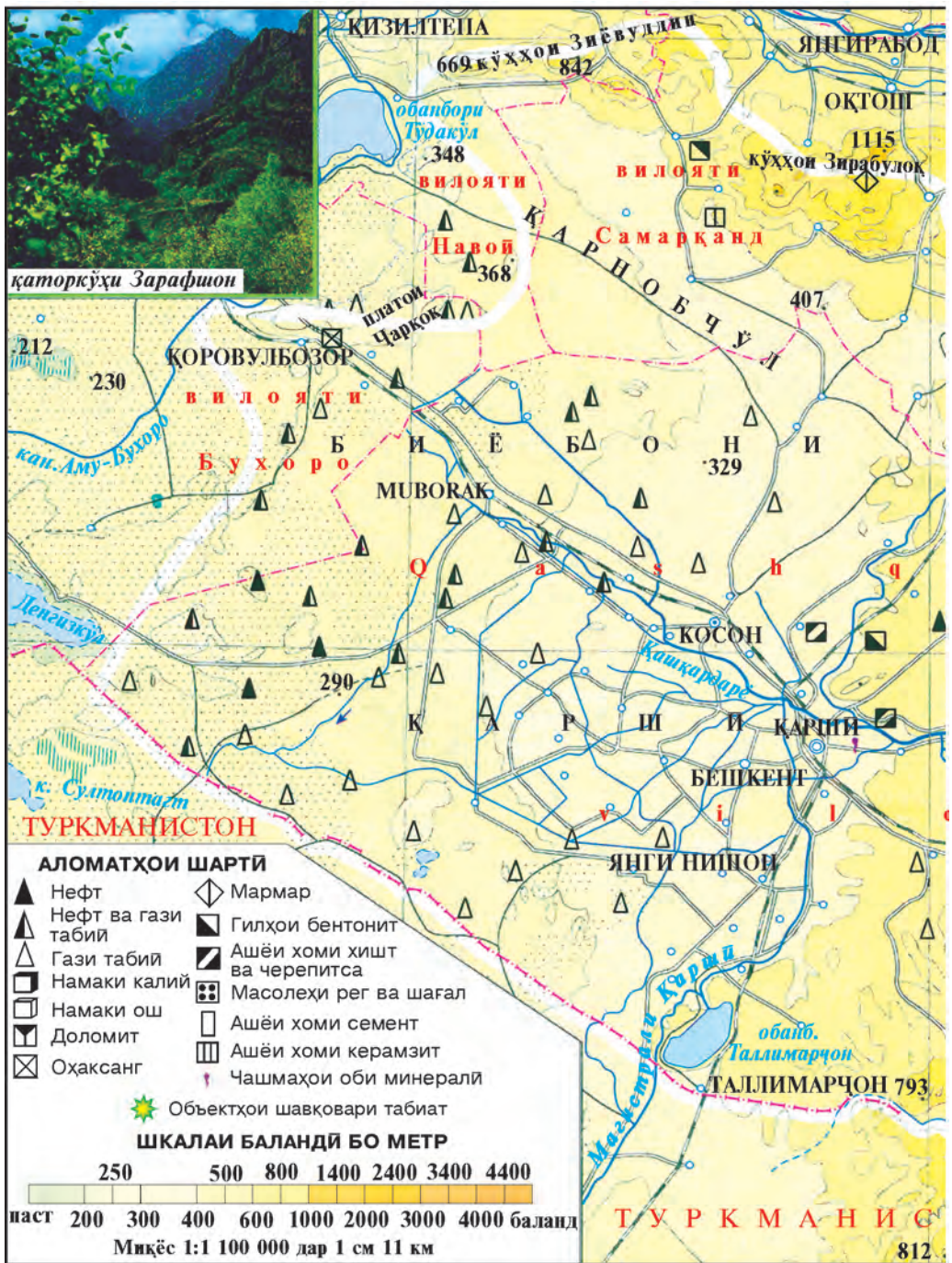
§ 54.

ОКРУГИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ ҚАШҚАДАРЁ

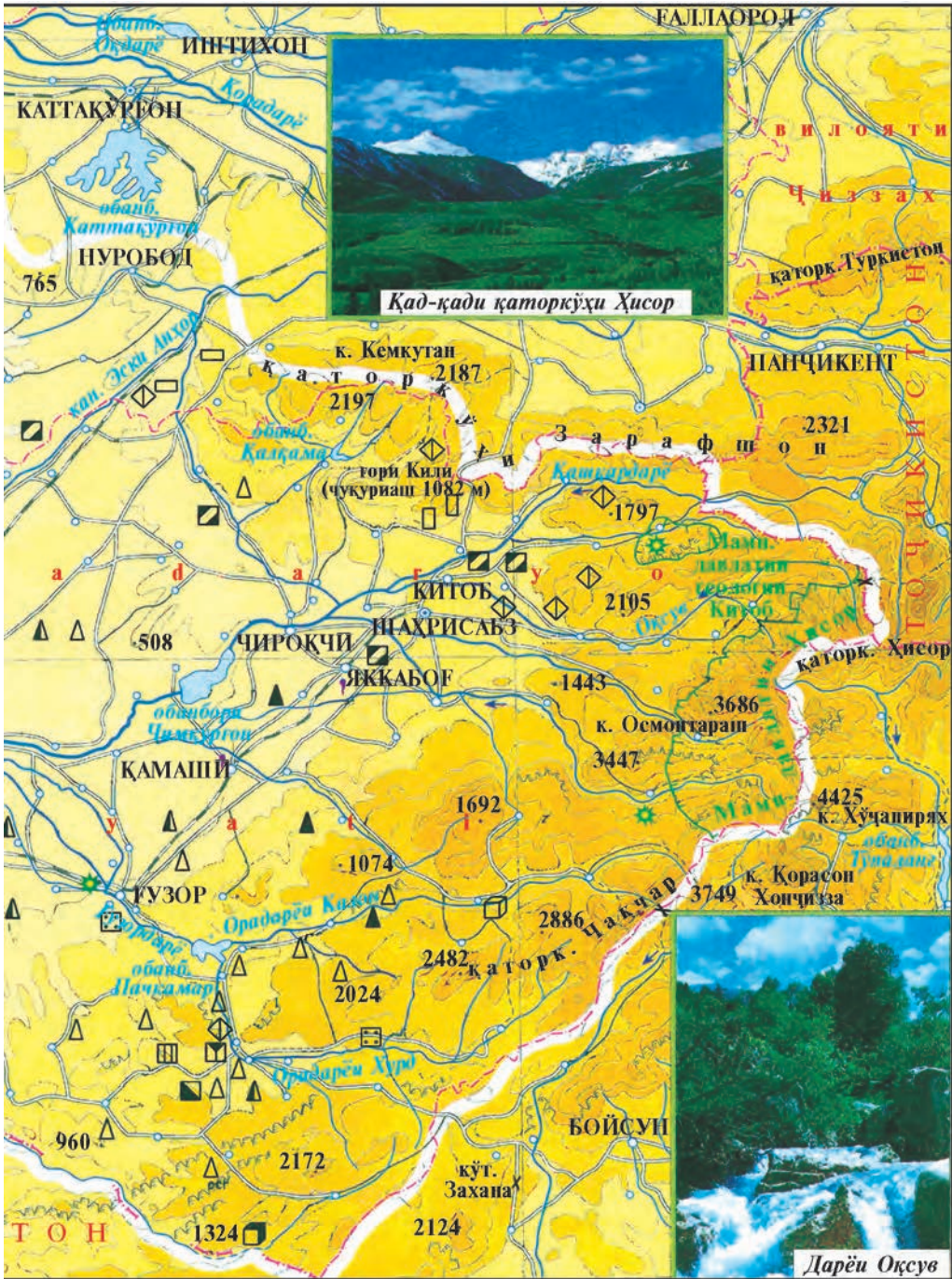

1. *Харитаҳои геологӣ ва тектоникӣ атласи Ўзбекистонро омӯхта, муайян намоед, ки дар ин округ қансҳои кадом давр бештар паҳн шудаанд ва онҳо дар кадом ҷараёни пайдошавиш кӯҳ ба вуҷуд омадаанд.*
2. *Муқаррар кунед, ки дар ин округ кадом кӯҳҳо ҳастанд ва онҳо ба кадом қаторкӯҳҳо тааллуқ доранд.*

Округи Қашқадарё, дар ҳудуди қанубии Ўзбекистон ҷойгир буда, сарҳади шимолии он ба воситаи кӯҳҳои Қоратеппа, Зирабулоқ, Зиёвуддин, сарҳади ғарбии он ба воситаи баландиҳои Чарқоқ, Муборак ва Денгизкӯл мегузарад. Дар қануб ва қануби ғарб Сандуқликӯм округро аз Туркманистон ҷудо карда меистад. Округро дар шарқ кӯҳҳои Ҳисор, дар қануби шарқ кӯҳҳои Бойсун аз Сурхондарё ҷудо карда меистанд.

Расми 40. Оқруги табиӣ

географии Қашқадарё.

РЕЛЕФ, СОХТИ ГЕОЛОГИИ ВА КАНДАНИҲОИ ФОИДАНОК

Округи табиий географии Қашқадарё аз ҷиҳати релеф як хел нест. Дар қисми шимол, шимоли шарқ ва шарқи он кўҳҳои Зарафшон, Ҳисор ва Бойсун ҷойгиранд.

Дар шимоли шарқи округи Қашқадарё кўҳҳои Чақилкалон, Қоратеппа Зирабулоқ, Зиёвуддин, ки давоми қаторкўҳи Зарафшон ба ҳисоб мераванд, ҷой гирифтаанд. Баландтарин қуллаи Чақилкалон — Зебон ба 2336 метр мерасад. Ин кўҳ ба самти ғарб идома ёфта, дар кўтали Тахтақорача (1630 м) ба охир мерасад, баъд кўҳи Қоратеппа оғоз ёфта, баландтарин нуқтаи он ба 2197 метр мерасад. Кўҳи Қоратеппа дар биёбони Ҷом ба охир мерасад, сипас ба самти ғарб кўҳҳои Зирабулоқ (қуллаи Зиндонтоғ — 1115 м) ва Зиёвуддин идома меёбанд.

Дар қисми шарқии округи табиий-географии Қашқадарё қаторкўҳи Ҳисор ва кўҳҳои Ҳазрат Султон, Чақчар, Бойсун, ки давоми он ба ҳисоб мераванд, ҷойгир шудаанд. Аз кўҳи Чақчар ба самти ҷануби ғарбӣ кўҳҳои ба монанди Осмонтараш, Бешнов, Эшонмайдон ҷой гирифтаанд. Дар ҷойи ба ҳам пайвастишавии кўҳҳои Чақчар ва Ҳисор пирияхҳои хурд ба монанди Ботирбой, Севертсев мавҷуданд.

Қисми кўҳии округи табиий-географии Қашқадарё ба самти ғарб ва ҷануби ғарб паҳн шуда, аввал ба паҳнамии Китоб-Шаҳрисабз, баъд ба қисми адир ва ҳамвориҳо часпида меравад. Релефи қисми ҳамвории округ як хел нест, дар он баъзан кўҳҳои боқимонда ва платоҳоро дучор омадан мумкин аст.

Дар қисми ғарбии округи табиий-географии Қашқадарё дашт ва воҳаи Қарши ҷойгир шудаанд. Дар ин дашт ҷойҳои нисбатан паҳнам ҳам ҷойгир буда, онҳо аз шўрхоқҳо иборатанд. Муҳимтарини онҳо паҳнамии Дўлталишўр, Шўрсой, Сухташўр, Ёнбошшўр ва ҳоказо ба ҳисоб мераванд.

Дар ҳудуди округи табиий-географии Қашқадарё якҷанд даштҳо ҷойгир буда, дар қисми шимол ва шимоли ғарбии дашти Қарши даштҳои Қарноб ва Ҷом, дар тарафи ҷануби шарқи он дашти Нишон ҷой гирифтаанд.

Округи табиий-географии Қашқадарё аз ҷиҳати сохти геологӣ як хел нест. Қисми кўҳии он дар ҷараёни герсинии кўҳҳосилкунии эраи палеозой чиндор шуда, аз чинсҳои сланеси кристаллдор, оҳаксанг, мармар, хоросанг ташкил ёфтааст. Чақилкалон, ки давоми ғарбии кўҳи Зарафшон ба ҳисоб меравад, ба туфайли бештар аз гипс, мергел, оҳаксанг ташкил ёфтани худ, дар ҷараёни карс ривож ёфтааст. Дар он кўҳ чуқуртарин ғор дар Осиёи Миёна — ғори Кили (1082 м) ҷойгир шудааст (расми 40).

Қисми ҳамворию округи табию-географияи Қашқадарё бошад, дар болои қисми канори шарқии плитаи Турон ҷой гирифтааст. Болои онро бошад чинсҳои аз қабилу рег, гил, конгломерат пӯшониданд. Кӯҳҳои боқимондаи ҳамворию (Оловуддинтоғ, Косонтоғ ва ҳоказо) аз чинсҳои палеозой ва мезозой ташкил ёфтаанд.

Дар округи Қашқадарё конҳои газ, нефт, мрамор, гач, шпати дашти ва конҳои масолеҳи гуногуни бинокорию ҳастанд.

Савол ва супоришҳо

1. Хусусиятҳои ба худ хоси округи географияи Қашқадарё аз чиҳо иборат аст? Аз ғарб ба самти шарқ тағйир ёфтани унсурҳои табиати округро фаҳмонед.
2. Кӯҳҳои атрофи Қашқадарё дар ҷараёни кадом зинаи пайдошавии кӯҳҳо ба вуҷуд омаданд?
3. Дар округ кадом канданиҳои фойданок ҳастанд?
4. Аз чӣ сабаб дар қисми миёнаи Зарафшон ҷараёни ғор ва карс ба вуҷуд омадааст?

§ 55.

ИҚЛИМ, ОБҲО, ХОКҲО ВА ОЛАМИ ҲАЙВОНОТ

Иқлим. Дар округи табию-географияи Қашқадарё тобистон гарм, хушк ва давомдор буда, зимистон нисбатан хунук мешавад. Кишвар аз тарафи шимол ва шарқ бо кӯҳҳо печонида шудааст. Ин кӯҳҳо ба анбӯҳи ҳавои хунук, ки аз Арктика ва Сибир меоянд, садди роҳ мешаванд. Баръакс, қисми ғарбии округ кушода буда, барои бемамониат дохил шудани анбӯҳи ҳавои мўътадили баҳр ва субтропик имкон медиҳад. Аз ҳамин сабаб, дар фасли зимистон ҳарорати миёнаи моҳи январ дар қисми ҳамворию $0+2^{\circ}\text{C}$, дар Фузор $+1,9^{\circ}\text{C}$, дар Китоб $+0,8^{\circ}\text{C}$, дар Қарши $+0,2^{\circ}\text{C}$ мешавад.

Ба округ анбӯҳи ҳавои хуноки Арктика ва Сибир дохил шуда, истода мемонад ва худуро хунук мегардонад. Дар натиҷа, ҳарорати ҳаво дар Фузор -23°C , дар Китоб -26°C , дар Қарши -27°C , дар Деҳқонобод то ба -29°C паст мешавад.

Тобистон дар қисми ҳамворию округ гарм, хушк ва серофтоб буда, дер давом мекунад. Ҳарорати миёнаи моҳи июн дар атрофи $+28+29^{\circ}\text{C}$ (дар Қарши $+28,8^{\circ}\text{C}$, дар Китоб $+28,4^{\circ}\text{C}$, дар Фузор $+29,4^{\circ}\text{C}$, дар Деҳқонобод $+28,4^{\circ}\text{C}$) мешавад.

Баъзан дар тобистон баландтарин ҳарорат дар Қарши то $+46^{\circ}\text{C}$, дар Китоб $+43^{\circ}\text{C}$, дар Деҳқонобод то $+43^{\circ}\text{C}$ бардошта мешавад. Дар қисми ғарбии округ миқдори боришоти солана 131—155 мм бошад, дар шимоли шарқи он 368—545 мм мешавад. Дар қисми кӯҳии округ то ба 700—800 мм бориш меборад.

Дар округи табиӣ-географии Қашқадарё рӯзҳои бехунук 210—242 рӯз давом мекунад (чунин рӯзҳо дар Қарши 209 рӯз, дар Деҳқонобод 216 рӯз, дар Китоб 219 рӯз, дар Ғузур 242 рӯз).

Обҳо. Дар округи табиӣ-географии Қашқадарё муҳимтарин обҳои рӯизамини дарёҳо мебошанд. Дар округ дарёҳои дарозиашон аз 20 км зиёд 33-тараф ташкил медиҳанд. Дар байни дарёҳои округ калонтарини онҳо Қашқадарё мебошад.

Қашқадарё аз наздикии кӯтали Тоғтоши қаторкӯҳи Ҳисор ибтидо гирифта, ба Муборак нарасида ба регзор шамида мешавад. Он дар қисми кӯҳи дар маҷрои кӯҳи тез ҷорӣ мешавад. Баъди пайваст шудани шоҳаи Оқсув, водии он васеъ гардида, ба ҳамвори мебарояд. Қашқадарё баъд шоҳаҳои Танхоз, Яккабоғдарё, Лангар, Ғузурдарёро ба худ мепайвандад.

Қашқадарё аз обҳои барф сарчашма гирад ҳам, лекин шоҳаҳои Ҷиннидарё, Оқсув, Яккабоғ ва Танхози он аз обҳои барфу пирияхҳо об мегиранд. Чунки дар ҳавзаи онҳо пирияхҳои хурд ҷойгиранд, ки майдони умумии онҳо 20,3 км³ аст.

Ҷиннидарё аз чашмаҳои байникӯҳии Оқота ва Шердоғи қаторкӯҳи Ҳисор ибтидо гирифта, дарозии он 57 км аст. Он аз обшавии барф ва пириях сарчашма гирифта, оби он дар моҳҳои март—июн хеле зиёд мешавад.

Оқсув. Дарозии он 115 км буда, аз пайвастшавии Ботирбой, ки аз пирияхҳои Ботирбой ва Севертсеви қаторкӯҳи Ҳисор оғоз меёбад, бо шоҳаи Хонакасув ба вучуд меояд. Аз оби барфу пирияхҳо ғизо мегирад.

Танхоздарё. Дарозии дарё 104 км. Аз Ғозикӯли қаторкӯҳи Ҳисор ибтидо гирифта, аз обшавии барф ва инчунин обҳои зеризамини сарчашма мегирад.

Яккабоғдарё. Дарозиаш 108 км буда, аз ёнаи ҷануби гарбии қаторкӯҳи Ҳисор ибтидо мегирад. Ин дарё аз обшавии барфҳо ғизо гирифта, 61,6 фоизи он ба моҳҳои март-июн рост меояд.

Ғузурдарё. Дарозиаш 68 км буда, аз кӯҳи Чақчар ибтидо мегирад. Он аз обшавии барфҳо ва обҳои зеризамини пуршуда, сарфи миёнаи бисёрсолаи об дар як сония 5,90 м³ буда, 63,9 фоизи он ба моҳҳои март-июн рост меояд.

Дар ҳудуди округи табиӣ-географии Қашқадарё захираи калони обҳои зеризамини мавҷуд мебошад. Дар ин ҷо обҳои, ки аз қабати таҳшинҳои даври ҷорум мебароянд, оби нӯшоки буда, дар айни замон дар таъмин намудани аҳоли ва ҳайвонот бо оби нӯшоки роли муҳим мебозанд. Ба ғайр аз инҳо, аз байни таҳшинҳои даврҳои бўр, палеоген обҳои гарми маъдани кашф шудаанд.

Дар округи Қашқадарё якчанд обанборҳо сохта шудаанд. Аз онҳо ба мақсади беҳтар ба об таъмин намудани обанбори Чимқўрғон канали Эски Анҳор, ки аз Зарафшон ибтидо мегирад, хизмат мекунад. Инчунин обанборҳои Пачкамар дар Ғузордарё, Талимарҷон дар канали магистралии Қарши ҳастанд.

Дарозии канали магистралии Қарши 200 км буда, дар он бо ёрии насосҳои пурзўр оби Амударё ба баландии 150—200 м бароварда мешавад.

Хокҳо. Дар дашти Қарши бештар тираҳоки кушод паҳн шудааст. Дар ғарби он бошад, хокҳои биёбонии тираҳоки регӣ, шўрхок ва марғзорӣ дучор меоянд. Қисми калони биёбони Сандуқли бо регзорҳо банд аст. Дар маҷроҳои қадими Қашқадарё бештар хокҳои навъи марғзор ва шўрхок дучор меоянд.

Дар ҷойҳои нисбатан баланди атрофҳои қисми ҳамвории округ тираҳоки кушод васеъ паҳн шудааст. Дар адирҳо бошад, тираҳоки оддӣ ва торик вомехўранд. Ин навъи хок асосан дар баландиҳои то 1200 м паҳн шудааст. Дар таркиби ин хокҳо миқдори пўсидахок 1,5—2,5 фоизро ташкил медиҳад. Дар баландиҳои бештар аз 1200—2500 м хокҳои кўҳии чигарранг ва кўҳии торик паҳн шудаанд.

Дар қисмҳои аз 2500 м баланди кўҳҳои округ хокҳои кўҳи-марғзории торик, кўҳи-марғзорӣ ва марғзорӣ паҳн шудаанд.

Дар ҷойҳои обёришавандаи Қашқадарё бештар хокҳои маданий воҳагӣ дучор меояд.

Растаниҳо. Дар қисми ҳамвории ғарбии округ инчунин дар регзори Сандуқлии ҷануби ғарбии он растаниҳои ба хушкӣ ва рег мутобиқшуда — *ҷузғун, ғеша, селин, каврак, гандумаки сурх, етмак, алафи булдуруқ* ва *саксавул* мерўянд. Дар регҳои мустақкамшуда растаниҳои *явшон* ва *эфемерҳо* дучор меоянд.

Дар биёбонҳои гили *явшон, алафҳои шўра, мингбош, ҷузғун* ва растаниҳои *хўшадор* месабзанд.

Дар адирҳои Қашқадарё *явшон, бурғун, гандумак, каврак, мушк-бўя, гўши барра*, дар ҷойҳои хушк ва сангзор растаниҳои яксолаи аз қабилӣ *астрогал, чий* мерўянд. Дар адирҳо, инчунин *бодом, зирк, дўлона* ҳам дучор меоянд.

Дар баландиҳои 1500—2500 м аз алафҳо *гандумак, явшон, типчоқ, ҷавдар, ширач* аз дарахтҳо *арча, чормағз, заранг, тўс, бед, сафедор, бодом, pista, олуца, дўлона* месабзанд.

Олами ҳайвонот. Дар қисми ҳамвории округ асосан ҳайвоноте, ки ба биёбон мутобиқ шудаанд, аз қабилӣ *юмронҳои зард, ҷуфтпо, муш, калтакалос, сусмор, мор, гург, рўбоҳ, ҷайрон* зиндагӣ мекунанд. Дар тўқайзорҳои водии дарё *шағол, тазарв, гурбаи туқай* дучор меоянд.

Дар қисми кўҳии округ *хирс, бўзи кўҳӣ, гўсфанди кўҳӣ, қашқалдоқ, гург, хук, силовсин, каламуши бешагӣ, суғури думсурх, самур, чайра, бургут, кабўтар* ва дигар ҳайвоноту паррандагон зиндагӣ мекунанд.

Дар ҳудуди округ мамнўъгоҳи Ҳисор барпо карда шудааст. Ин мамнўъгоҳ дар қисми ғарбии қаторкўҳи Ҳисор қойгир шудааст. Масоҳати он 78 ҳазор гектарро ташкил дода, арчазор мебошад. Дар ҳудуди мамнўъгоҳ ҳайвоноти аз қабилӣ *хирси нохунсафеди ҳисорӣ, барси барфӣ, бузи кўҳӣ, хук, кабк, силовсини Туркистон, оху* зери ҳимоя гирифта шудаанд.

Дар округи Қашқадарё қойҳо ва объектҳои географии сазовори эътибор хеле бисёранд. Яке аз машҳуртарини онҳо маркази (стансияи) арзии шаҳри Китоб ба ҳисоб меравад. Ин маскани илмӣ яке аз 5 марказҳои арзии ҷаҳон буда, ба омӯзиши кутбҳои магнитии Замин машғул мебошад.

Савол ва супоришҳо

1. Хусусиятҳои ба худ хоси иқлими Қашқадарё аз ҷиҳати иборат аст ва кадом омилҳои ба вучуд оварандаи онҳоро медефинед?
2. Аз харитаи иқлими Ўзбекистон истифода намуда сабаби аз рӯйи ҳудуд тағйир ёфтани ҳарорат ва боришотро муайян намоед.
3. Аз харитаи табиӣ дарёҳои асосиро ёфта, намуди обгирии онҳоро муайян намуда, речаи оби онҳоро доништа гиред.
4. Аз ҷиҳати сабаб дар округи Қашқадарё хок ва растаниҳои гуногунанд? Онҳо ба шароити ҷиҳати тавр мутобиқ шудаанд?
5. Дар қисми регии, ҳамворӣ ва кўҳии округ кадом ҳайвонҳои зиндагӣ мекунанд?

§ 56. ОКРУГИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ СУРХОНДАРЁ

Аз харитаи табиӣи Ўзбекистон мавқеи географӣ ва сарҳадҳои Сурхондарёро муайян намоед ва доништа гиред, ки онро кадом кўҳҳои печонида гирифтаанд.

Округи Сурхондарё дар ҷанубтарин нуқтаи Ўзбекистон қойгир шудааст. Он водии Сурхон-Шеробод ва кўҳҳои Боботоғ ва Ҳисор бо давлати Тоҷикистон, дар тарафи шимоли ғарб бо Қашқадарё ҳамсарҳад мешавад ва сарҳад ба воситаи кўҳҳои Чақчар ва Бойсун мегузарад. Сарҳад бо давлати Туркманистон дар тарафи ғарб аз қисми обтақсимкунаки Кўҳитанг мегузарад. Дар самти ҷануб сарҳад бо Афғонистон ба сарҳади давлатӣ, ки аз Амударё мегузарад, рост меояд.

Расми 41. Оқруги табиӣ географии Сурхондарё.

РЕЛЕФ, СОХТИ ГЕОЛОГИИ ВА КАНДАНИҲОИ ФОИДАНОК

Округро аз тарафи шимол қаторкўҳи Ҳисор печонидааст. Баландии ин қаторкўҳ ба 4500—4600 метр мерасад. Баландтарин қулла дар Ўзбекистон — қуллаи Ҳазрати Султон (4643 метр) ҳам дар ҳамин кўҳ қойгир шудааст.

Дар қануби ғарби қаторкўҳи Ҳисор шохаҳои аз қабили Чақчар, Бойсун, Сурхонтоғи он қойгир шудаанд, ки дар кўҳҳои силшавии герсини чиндор шудаанд.

Баландтарин қулла дар кўҳи Чақчар қуллаи Хуросон ба ҳисоб рафта, ба 3749 м мерасад. Бойсунтоғ хеле баланд буда, баъзе қуллаҳои он дар шимоли шарқ то ба 3700 метр мерасад. Дар қануби ғарбии Бойсунтоғ кўҳи Кўҳитанг қойгир аст. Кўҳитанг ба самти қануби ғарб то ба 50 км тўл кашидааст ва баландии он ба 3137 метр мерасад. Дар тарафи шарқи Бойсунтоғ паҳлӯ ба паҳлӯ кўҳи Сурхонтоғ қойгир аст, ки он қўтоҳ буда, вале кўҳи хеле баланд (3882 м) мебошад. Дар қануби ин кўҳ кўҳҳои пасти Шеробод-Сариқамиш (1126 м) қойгир мебошанд. Дар қануби ғарби пасткўҳҳои Шеробод-Сариқамиш пасткўҳи Клиф-Шеробод қойгир шудааст.

Дар тарафи шарқи округи табиӣ-географии Сурхондарё кўҳи Боботоғ қойгир шудааст. Ин кўҳ аз таъсири бодлесӣ хеле паст шуда, баландтарин қуллаи он Заркоса 2289 метр мебошад. Боботоғ ба тарафи ғарб, ба водии Сурхондарё ва самти қануб тадричан паст шуда меравад. Дар округ, дар байни кўҳҳои, ки дар боло зикр шуданд, фурӯхамидагиҳо қойгир шуда, бо қабатҳои таҳшини даврҳои неоген ва антропоген пур шудаанд.

Водии Сурхондарё аз тарафи шимоли шарқ ба қануби ғарб тахминан 170 км тўл кашида, ба ҳамин самт паст шуда меравад. Аз рӯйи шакл води ба секунҷа монанд аст. Қисми қануби ғарбии он васеъ буда, ба 110—115 км, тарафи шимоли шарқии он хеле танг буда ба 15—20 км баробар мебошад.

Дар округ аз канданиҳои фойданок конҳои нефт ва газ, ангишт, полиметаллҳо, маъдани алюминий, гипс, намак, ҳар гуна масолеҳи бинокорӣ мавҷуданд. Нефт ва газ, асосан, аз Лалмикор, Кўкайди, Ховдоғ, ангиштсанг аз Шаргун истихроҷ мешаванд. Дар Сариосиё конҳои маъдани металлҳо, маъдани алюминий, гач, оҳақ ҳастанд. Калонтарин кони намак дар Ўзбекистон — Хўҷаикон дар ҳамин округ қойгир мебошад.

Дар қануби Сурхондарё якчанд чашмаҳои оби минералий ёфт шудаанд, ки дар таркиби худ моддаҳои маҳлулшуда доранд. Муҳимтарини онҳо оби минералии Қайронхона ба ҳисоб меравад (расми 41).

§ 57.

**ИҚЛИМ, ОБҲО, ХОҚҲО ВА
ОЛАМИ ҲАЙВОНОТ**

Иқлим. Иқлими водии Сурхондарё иқлими хушки субтропикӣ аст. Лекин баробари баланд шудан ба кўҳҳои атрофи он, иқлим тағйир меёбад. Дар қисми ҳамворию округ, тобистон серофтоб, хушк ва гарм, ба самти кўҳ ҳарорат паст шуда меравад. Зимистон кўтоҳ ва илиқ, лекин дар кўҳҳои атроф хунуктар мешавад.

Дар тобистон қисми ҳамворию округ хеле гарм мешавад. Ҳарорати миёнаи июл дар Денов ба $+28,2^{\circ}\text{C}$, дар Шеробод ба $+32,1^{\circ}\text{C}$ мерасад. Тобистон ҳарорати ҳаво дар Тирмиз то $+50^{\circ}\text{C}$ баланд шудааст (21 июли соли 1914). Ин баландтарин ҳарорат мебошад, ки дар республикаи мо ба мушоҳида расидааст.

Зимистон дар қисми ҳамворию округ мўътадил буда, ҳарорати миёнаи моҳи январ дар Шеробод ва Тирмиз ба $+2,8^{\circ}\text{C}$ баробар аст. Лекин дар баландии 2500—3000 м кўҳҳои атрофи он ҳарорати миёнаи январ -6°C мебошад. Баъзан зимистон анбўҳи ҳавои хунук аз кўҳҳо гузашта, ҳарорати қисми ҳамвориро паст мекунад. Дар чунин асно, ҳарорати ҳаво то -20 — -25°C паст мешавад.

Дар ҳудуди округи Сурхондарё боришот нобарбар тақсим шудааст. Миқдори камтарини боришот ба ҳамвориҳои ҷанубии округ (соле 133—230 мм) рост меояд. Лекин дар баробари қадқади ёнаҳои кўҳи баланд шудан, миқдори боришот ҳам афзуда, то ба 500—600 мм мерасад. Ба ёнаҳои ҷанубии кўҳҳои Ҳисор мумкин аст то ба 800—900 мм боришот борад, қисми зиёди боришот дар фасли зимистон (46—48 фоиз) ва фасли баҳор (43—44 фоиз) меборад. Ба моҳҳои фасли тирамоҳ 8—10 фоизи боришоти солона, ба фасли тобистон бошад ҳамаги 1—2 фоизи он рост меояд.

Обҳо. Дар округи табиӣ географии Сурхондарё 35 дарё ва дарёчаҳои мавҷуданд, ки дарозии онҳо аз 20 км зиёдтар аст. Калонтарини ин дарёҳо Сурхондарё ва Шерободдарё ба ҳисоб мераванд.

Сурхондарё аз нуқтаи пайвастиши Тўполондарё ва Қоратоғ ба вучуд меояд.

Тўполондарё калонтарин ва серобтарин шоҳаи дарёи Сурхондарё буда, аз қисми баланди кўҳи Ҳисор бо номи Қорасув ибтидо гирифта, шоҳаи Ғоваро ба худ пайваста, номи Тўполонро мегирад. Дарозии он 124 км, аз оби барфу пирахҳо сарчашма мегирад. Масрафи миёнаи солонаи об дар Тўполондарё $54,6 \text{ км}^3$ дар як сония, зиёдтарини ин нишондиҳанда дар як сония 470 км^3 , камтарини он $5,7 \text{ км}^3$ дар як сония мебошад.

Дарёи Қоратоғ бо ҳамин ном аз ёнаҳои ҷанубии кўҳи Ҳисор дар баландии 4200 м оғоз меёбад. Дарозии он тақрибан

100 км. Дарёи Қоратоғ аз обшавии барфу пиряхҳо гизо мегирад. Барои ҳамин давраи пуробии он ба моҳҳои май-июн рост меояд. Масрафи миёнаи солонаи об дар ин дарё 23 м³ дар як сония буда, сарфи аз ҳама зиёди об дар як сония 239 м³-ро ва камтарин сарфи об дар як сония 2,5 м³-ро ташкил медиҳад.

Сурхондарё аз нуқтаи ба ҳам пайвастанавии дарёҳои Тўполон ва Қоратоғ то Амударё 196 км аст. Дар мобайни ин масофа Сурхондарё аз тарафи рост шохаҳои Сангардак ва Хўҷаипокро ба худ мепайвандад.

Сурхондарё асосан аз обшавии барфу пиряхҳо гизо гирифта, масрафи миёнаи солонаи оби дарё дар паҳлӯи деҳаи Қоравултеппа дар як сония 70,2 м³-ро ташкил медиҳад, сарфи аз ҳама зиёди оби дарё дар як сония 600 м³ бошад, сарфи аз ҳама ками оби дарё 0,1 м³-ро ташкил медиҳад.

Шерободдарё аз пайвастанавии дарёҳои Ирғойли ва Қизилсой ба вучуд меояд, ки аз ёнаи шарқии Кўҳитанг, ки давоми кўҳи Бойсун ба ҳисоб меравад, оғоз меёбанд. Он аз шаҳри Шеробод дар поён буда, Қорасувдарё ном дорад. Дарозии он 186 км буда, масрафи миёнаи солонаи об дар он 7,5 м³ дар як сония. Бинобар аз обшавии барфу пиряхҳо об гирифтани Шерободдарё давраи пуробии он ба моҳҳои апрел-май рост меояд.

Обҳои зеризаминӣ дар байни қабатҳои даврҳои гуногун дучор меоянд. Оби қабати таҳшинҳои даврҳои палеоген ва неоген аз чуқурии 140—150 м мебароянд ва ширинанд. Дар қабати таҳшинҳои даври бўр аз чуқурии 1000—2000 м оби маъдани шифобахши термали мебарояд, ки ҳарорати он то ба +60+70° мерасад.

Ба мақсади беҳтар намудани таъминоти об дар округи табиӣ-географии Сурхондарё обанборҳои Сурхони Ҷанубӣ (ғунҷоиши об 800 млн.м³), Учқизил (ғунҷоиши об 16 млн.м³) сохта шудаанд.

Хокҳо. Дар ҷойҳои аз сатҳи уқёнус то 500 м баланди округи табиӣ-географии Сурхондарё хокҳои тираҳоки кушод паҳн шудаанд.

Дар ҷойҳои, ки обҳои зеризаминии округ ба сатҳи Замин наздиканд, навъи тираҳоки шўрбаста дучор меояд. Дар ҳудуди обдоғҳои Сурхондарё ва Шерободдарё хокҳои аллювиали-марғзорӣ ва ботлоқӣ паҳн шудаанд, дар массивҳои регии ҷанубӣ бошад, асосан, хокҳои регдор ва регомехта дучор меояд.

Дар қисми баландии аз 500 то 1200 метри округ навъҳои тираҳоки оддӣ ва торик бештар паҳн шудаанд. Ин гуна хокҳо дар бисёр ҷойҳо азхуд карда шуда ба хоки мадани табдил дода шудаанд.

Дар ёнаҳои кўҳои Сурхондарё, ки дар баландии аз 1500—2500 метр зиёдтар ҷой гирифтаанд, навъи хокҳои кўҳии ҷигарранг паҳн шудааст, ки пўсидаҳоки таркиби онҳо то ба 4—6 фоиз

мерасад. Аз баландии 2500 метр минтақаи яйлов сар шуда, хокҳои кўҳи марғзорӣ, марғзорӣ, марғзорӣ-ботлоқӣ вомехўранд.

Растаниҳо. Дар қисми баландии то 500 м округ аз растаниҳои ба минтақаи биёбон оид *ранг, явшон, нахўтак*, инчунин *явшон* ва дигар растаниҳо месабзанд. Дар обдоғҳои дарёҳои калон растаниҳои тўқай мавҷуд мебошанд. Дар ҷойҳои, ки обҳои зеризаминӣ ба сатҳи Замин наздиканд, шўраҳо месабзанд. Дар регзори қисми ҷанубии водии Сурхондарё растаниҳои аз қабилӣ *ҷузгун, явшони регӣ, ақоқиёи регӣ* дучор меоянд.

Дар адир бештар растаниҳои *эфемер*, инчунин *явшон, каврак, гўши барра*, аз яксолаҳо *астрогал, ҷавдар, гандумак* мавҷуданд мебошанд. Ҳамчунин ҳудуди дар адирҳо аз растаниҳои бутташакл *сағбинӣ, бодом, зирк* ҳам месабзанд.

Дар кўҳҳои Сурхондарё (1500—2500 м) *гандумак, ҷавдор, типчоқ, ҷави ёбӣ, ширач*, дар заминҳои сангзори хушк ва лалмӣ *астрогал* месабзанд. Аз буттаҳо *бодом, ирғай, сағбинӣ, зирк*, аз дарахтҳо *арча, заранг, pistaи хандон, чормағз, дўлона, сафедор* месабзанд. Боботоғ, ки дар тарафи шарқи округи Сурхондарё ҷойгир шудааст, бо pistaҳои хандони худ машҳур аст. Дар қисми аз 2500 метр баланди округи Сурхондарё минтақаи яйлов ҷойгир буда, дар он марғзорҳои субалп ва алпӣ ҷойгир шудаанд.

Дар водии Сурхондарё, ба туфайли иқлими хушки субтропикӣ *анор, анҷир, хурмо, найшакар, ситрус* ва дигар дарахтҳои мевадори гармидўст ва меваҳо парвариш меёбанд. Аз ҷумла, дар маскани растаниҳои субтропикӣ Денов дарахт ва меваҳои парвариш меёбанд, ки дар мамлакатҳои гарм месабзанд.

Олами ҳайвонот. Дар округи табиӣ-географии Сурхондарё *гурғ, рўбоҳ, қашқалдоқ, оху, бузи кўҳӣ, гўсфанди кўҳӣ, майнаи Ҳиндӣ, фароштурук* аз намуди хояндаҳо ба монанди *каломуш, ҷуфтпо, юмрон* умр ба сар мебаранд.

Дар тўқайҳои он *гурбаи тўқай, тазарв, хуки ёбӣ, шағол, рўбоҳ, ғоз*, мурғоби дучор меоянд.

Аз хазандаҳо бештар *тирмор, мори капчаи Туркистон, калтакало-си геккон* ҳастанд. Файр аз ин, боз *ҷайра, каргас ва кабкҳо* ҳам зиндагӣ мекунанд.

Барои ба зери Ҳимоя гирифтани табиати округи табиӣ-географии Сурхондарё, хусусан, ҳудуди тўқайзорҳои Амударё ва ландшафти кўҳии Кўҳитанг мамнўгоҳи Сурхондарё ташкил карда шудааст. Ин мамнўгоҳ аслан аз ду қисм иборат мебошад. Қисми якуми он ҳудуди мамнўгоҳи Пайғамбароролро дар бар мегирад. Дар мамнўгоҳи Пайғамбаророл ландшафти тўқай ва растаниҳо (*қамишзорҳои қадбаланд, морпечак, ҷигдаи ёбӣ, бед, сафедор*), инчунин ҳайвоноти он (*хонгул, хук, рўбоҳ, гурбаи тўқай, шағол, харгўш, мурғи туси тоҷдор, морҳо* ва ҳоказо) ба Ҳимоя гирифта мешаванд.

Қисми дуоми мамнўъгоҳ ҳудуди парваришгоҳи собиқи Кў-ҳитангро дар бар гирифта, ландшафти кўҳ, инчунин ҳайвоноти аз қабилӣ *морхўр*, *гусфанди кўҳии Бухоро*, *бургут* дар зерӣ Ҳимоя мебошанд. Ҳамчунин, дар ҳудуди ҳамин мамнўъгоҳ ёдгории архелогии Зарауткамар ҳам ҷойгир шудааст.

Савол ва супоришҳо

1. Хусусиятҳои ба худ хоси мавқеи географии округи Сурхондарё аз ҷӣ иборат аст?
2. Кўҳ ва канданиҳои фойданокӣ онро доништа гиред.
3. Ба иқлими Сурхондарё кадом омилҳо таъсир мерасонанд? Аз ҷӣ сабаб дар он ҷо иқлими хушки субтропикӣ ба вучуд омадааст?
4. Аз ҷӣ сабаб дар водии Сурхондарё ландшафти хушки субтропикӣ ба вучуд омадааст?
5. Барои ҷӣ дар округи Сурхондарё навъҳои хок ва растанӣ аз ҳамворӣ ба самти кўҳ тағйир меёбад?
6. Олами ҳайвоноти округро тасвир намоед.
7. Мамнўъгоҳи Сурхондарё ба кадом мақсад ташкил карда шудааст?

§ 58. ОКРУГИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ ПОЁНОБИ ЗАРАФШОН

Аз харитаи табиӣи Ўзбекистон дар кадом қисми республикаамон ҷойгир будани округи Поёноби Зарафшонро муайян намуда, доништа гиред, ки дар атрофи он ҷӣ хел резорҳо мавҷуданд.

Округи Поёноби Зарафшон дар қисми поёнии дарёе, ки бо ҳамин ном ба забон гирифта мешавад, ҷойгир буда, воҳаҳои Бухоро ва Қорақўлро дар бар мегирад. Округ дар шарқ ба воситаи пайраҳаи Хазар, ки васеъгии он 8—10 км мебошад, аз округи Зарафшони Миёна ҷудо шуда меистад. Округ аз тарафи шимол ва ғарб бо округи Қизилқум, аз тарафи ҷануби ғарб ба воситаи регзори Сандиқли бо Республикаи Туркманистон, аз тарафи шарқ бо округи Қашқадарё ҳамсарҳад мебошад. Дар ин ҷо, сарҳад ба воситаи баландиҳои Азкамар, Қуйимозор, Ҷарқоқ мегузарад.

Соҳти геологӣ ва канданиҳои фойданок

Округи Поёноби Зарафшон дар фурӯҳамии тектоникӣ ҷойгир шуда, асоси он аз сланетсҳои оҳаксанги эраи палеозой иборат буда, болои онро ҷинсҳои таҳшин инчунин мергел, гил ва регсангҳои эраҳои мезозой ва кайнозой пўшониданд. Ҷинсҳои даври юра ва бўри эраи мезозой (оҳаксанг, доломит ва ҳоказо) бештар дар баландиҳо, ки дар шарқи округ ҷойгиранд, дучор меоянд.

Дар округи Поёноби Зарафшон, ҷинсҳои, ки нисбатан бис-

ёр паҳн шудаанд — ин таҳшинҳои неоген ва палеогени эраи кайнозой ба ҳисоб рафта, онҳо асосан, дар атрофи Газли, Баландиҳои Ҷарқоқ, Саритош, Қизилтеппа, ҷануби воҳаи Бухоро, воҳаи Қорақўл, атрофи Денгизқўл ҷойгир шуда, аз регҳои зардтоб, торик, ҷигарранг ва регсангҳо иборат мебошад.

Дар Поёноби Зарафшон ҷинсҳои, ки аз ҷама зиёд паҳн шудаанд, ба даври чорум хос буда, онҳо аз ҷиҳати генетикӣ аз шағал, рег, регшок, гили лёссы, ки дар натиҷаи ҷараёнҳои дарёи Зарафшон, обҳои ҷорӣ муваққатӣ, қўл, шамол ба вучуд омадаанд, иборатанд.

Дар атрофи Денгизқўл ва дигар қўлҳои округи Поёноби Зарафшон таҳшинҳои қўлӣ — гили ранги сиёҳоб, регшок, дар атрофи воҳаҳои Бухоро ва Қорақўл бошад, регзорҳои ҷойгир шудаанд, ки бо роҳи еол ба вучуд омадаанд.

Дар ибтидои даври чорум дарёҳои Қашқадарё ва Сангзор ба дарёи Зарафшон рехта, сероб шуда баъд он ба самти Қорақўм ҷорӣ шудааст.

Дар миёнаҳои даври чорум ба туфайли дар шимоли ғарб ҷорӣ будани Амударё (ба тарафи Арал), дарёи Зарафшон рафта ба Амударё мерехт. Дар охири даври чорум ҳам, ҳар замон-ҳар замон дарёи Зарафшон ба Амударё рехта меистод. Лекин, минбаъд, дар натиҷаи ба Зарафшон омада нарасидани оби дарёҳои Қашқадарё ва Сангзор, Зарафшон ба шохаҳо ҷудо шуда, делтаи Қорақўлро ҳосил намудааст. Қашқадарё бошад ба ҷануб баргашта, ба шохаҳо ҷудо шуда, делтаи калон ҳосил карда бошад, дарёи Сангзор ба тарафи шимол давр хўрда, ба самти Мирзочўл ҷорӣ шуд, дар натиҷа, оби Зарафшон кам шуда, то ба Амударё рафта намерасид.

Ба шохаҳо ҷудо гашта ҷорӣ шудани дарёҳо ва содир шуда истодани заминчунбиҳо дар округи Поёноби Зарафшон бо ҷараёнҳои неотектоникӣ вобаста мебошанд. То ба наздикиҳои қисми ҳамвории ҳудуди Осиёи Миёна, аз ҷумла, округи Поёноби Зарафшон ҳам аз ҷиҳати сейсмики нисбатан ором ҳисобида мешуд. Лекин, солҳои охир содир шудани чандин заминчунбиҳо дар ҳудуди округи Зарафшон (масалан, солҳои 1821—1822 дар Бухоро 8 балл, солҳои 1976 ва 1987 дар Газли 9—10 балл) барои ба минтақаи сейсмики дохил кардани ин ҳудуд асос гардид.

Округи Поёноби Зарафшон ва атрофи он аз нефт ва газ бой буда, муҳимтарин конҳои он Газли, Ҷарқоқ, Қоровулбозор, Шодӣ, Денгизқўл ва ҳоказо мебошанд. Инчунин, дар ҳудуди округ якчанд кони намак ва ашёҳои хоми гуногун мавҷуданд.

Сохти релеф. Округи Поёноби Зарафшон аз ҷиҳати сохти релефи худ аз релефи округи Зарафшони Миёна фарқ мекунад. Чунки агар округи Зарафшони Миёнаро аз ду тараф қўҳҳо

печонида гирифта бошанд, ҳудуди округи Поёноби Зарафшон аз пайраҳаи Хазар гузашта, ба самти ҷануби ғарб васеъ мегардад ва тадриқан паст шуда, воҳаҳои Бухоро ва Қорақўлро ҳосил мекунад. Воҳаи Бухоро аз тарафи шимоли ғарб округи Қизилқум печонида гирад, дар тарафи шарқ баландиҳои аз қабилӣ Қизилтеппа (362 метр), Қуйимозор (216 метр), Қумсултон, аз тарафи ҷануби ғарб баландии Қорақўл печонида гирифтааст.

Дарозии воҳаи Бухоро тахминан 102 км, васеъгии он 50—70 км, баландии мутлақи воҳа 200—250 м буда, ҳамвории ба самти ҷануби ғарб андак нишеб ба ҳисоб меравад.

Дар воҳаи Бухоро чор обдоғи (террасаи) дарёи Зарафшон ҷойгир шудаанд. Обдоғи яқум дар ду қисми дарё ҷойгир буда, баландии нисбии он 1—1,5 м, васеъгии он 1,5—2,0 км мебошад. Баландии нисбии обдоғи дуҷум (аз маҷрои дарё) 2—5 м аст. Обдоғи сеҷум чандон васеъ набуда, дар ҳоли маълум-номаълум аз обдоғи дуҷум баландтар намудор мешавад. Ва албатта, обдоғи қадимтарин ва чоруми дарёи Зарафшон дар қисми поёнии платоҳое, ки воҳаро печонидаанд, ҷойгир аст. Қисми зиёди обдоғҳои воҳаи Бухоро, дар натиҷаи барои киштҳои хоҷагии қишлоқ истифода бурдани заминҳо, ҳамвор карда шудаанд.

Воҳаи Бухоро ба ҷануби ғарб тадриқан паст рафта, танг мешавад ва ба платои Қорақўл мечаспад. Баъд, аз платои Қорақўл гузашта, округ боз васеъ шуда, воҳаи Қорақўл ҳосил мегардад. Дар ҷануби ғарб воҳаи Қорақўл бо регзори Сандиқли, дар ҷануб бошад бо регзори Эшакчи печонида шудааст.

Дарозии воҳаи Қорақўл тахминан 100 км, васеъгии он 50 км. Релефи воҳа ҳамвор буда, дар ҷануби ғарб ба самти водии Амударё андак нишеб ҷойгир шудааст. Баландии мутлақи воҳа дар шимоли шарқ 200 м, дар ҷануби ғарб 180 м, дар қисми ба водии Амударё часпидаи он ба 178 м баробар мебошад.

Воҳаи Қорақўл аз воҳаи Бухоро бо шўрхоқҳо, пастхамиҳои шўрхоқдор, бисёрии кўлҳои шўр ва бо регзорҳо печонида будани худ фарқ мекунад (расми 39).

Савол ва супоришҳо

1. Аз харитаи атласи синфи 7 истифода бурда, ба кадом эра ва давр мансуб будани чинсҳои (тахшинҳои) дар ҳудуди округ бисёр паҳншударо муайян намуда, ба харитаи ангорӣ кашед.
2. Дар бораи таърихи дарёи Зарафшон дар давраи чорум (антропоген) нақл кунед.
3. Округи Поёноби Зарафшон аз ҷиҳати релеф аз округи Зарафшони Миёна чӣ хел фарқ мекунад?
4. Дар атрофи воҳаҳои Бухоро ва Қорақўл кадом баландиҳо ҷой гирифтаанд?

§ 59. ИҚЛИМ, ОБҲО, ХОКҲО, РАСТАНИҲО ВА ОЛАМИ ҲАЙВОНОТ

Округи Поёноби Зарафшон бо фасли зимистони кўтоҳ ва беқарор, бо фасли тобистони хушк, серофтоб ва тасфони худ тавсиф меёбад. Ба туфайли вазидани шамолҳои хунук дар фасли зимистон, дар ҳудуди округ ва дар ҳамаи қисмҳои он ҳарорати миёнаи моҳи январ аз 0°C паст мешавад.

Ба округи Поёноби Зарафшон дар тобистон аз тарафи шимоли гарб ҳам гарчанд анбӯҳи ҳаво вазида истад, лекин ба туфайли баландии ҳарорат боришот намеборад.

Округи Поёноби Зарафшон аз гармтарин ҳудудҳои Ўзбекистон ба ҳисоб рафта, ҳарорати миёнаи солона $+14,2 +15^{\circ}\text{C}$, ҳарорати миёнаи моҳи июл $+28 +29,6^{\circ}$, ҳарорати миёнаи моҳи январ дар Қорақўл $+0,4^{\circ}\text{C}$, дар Шофиркон $+1,5^{\circ}\text{C}$ мебошад.

Дар округ, баъзан дар фасли зимистон, ба туфайли ба як давр рост омадани ба ҳудуд дохилшавии антисиклони Сибир ва анбӯҳи ҳавои Арктика, ҳарорати паст то $-20 -25^{\circ}\text{C}$ паст мешавад. Баръакс, дар фасли тобистон ҳаво тасфида, баландтарин ҳарорат то ба $+44 +45^{\circ}\text{C}$ бардошта мешавад.

Дар округи Поёноби Зарафшон рӯзҳои бе хунук 204—214 рӯз давом карда, ҷамъи ҳарорати давраи вегетатсия то ба 5000°C мерасад. Дар ин гуна шароити иқлимӣ пахтаи маҳиннах, меваҳои пур аз шаҳду шакар, киштҳои полизӣ парвариш қардан мумкин аст. Дар округи Поёноби Зарафшон боришот аз рӯйи ҳудудҳо ва аз рӯйи фаслҳо нобаробар тақсим шудааст. Ба воҳаҳои Бухоро ва Қорақўл дар як сол дар атрофи 100—200 мм боришот меборад. Агар ин боришоти солонро 100 фоиз гўем, 44—48 фоизи он ба фасли баҳор, 36—44 фоизи он ба фасли зимистон ва танҳо 2—3 фоиз ба фасли тобистон рост меояд. Бисёртарин боришот ба моҳҳои март—апрел, камтарин миқдори боришот ба моҳҳои июл—август рост меояд.

Дар ҳудуди округи Поёноби Зарафшон ҳар сол барф меборад, лекин барф дер намеистад (ҳаддиаксар то 5—10 рӯз) ва ба зудӣ об шуда меравад. Ғафсии қабати барф дар атрофи 5 см мешавад.

Манбаи обии округи Поёноби Зарафшон Амударё ва Зарафшон ба ҳисоб меравад. Дар ҳудуди округ оби дарёи Зарафшон ба воситаи каналҳои магистрاليи Шофиркон, Вобкент, Ромитан, Шоҳруд ва ҳоказо ба обёрӣ сарф карда шуда, аз маҷроҳои табиӣ фақат оби сизот ҷорӣ мешаваду халос. Пештар оби дарёи Зарафшон аз округи Поёноби Зарафшон ҷорӣ шуда, ба Амударё 20 км нарасида дар байни регҳо ҷаббида шуда мерафт.

То ба худуди округи Поёноби Зарафшон расидан, ба туфайли истифода шудан дар округи Зарафшони Миёна, оби дарёи Зарафшон пурра ба воҳаҳои Бухоро ва Қорақўл омада намера-сад. Аз ҳамин сабаб, ба мақсади беҳтар намудани обёрии за-минҳо, таъмини аҳоли бо об, канали магистралии Аму-Бухоро бунёд карда шуда, ки дарозии он 268 км мебошад. Обе, ки ба воситаи канали Аму-Бухоро оварда мешавад, ба ғайр аз исти-фода дар обёри, барои пур кардани обанборҳои Тўдакўл ва Қуйимозор ҳам истифода бурда мешавад. Дар натиҷаи аз худуд ба гирду атроф бароварда партофтани обҳои зарури, ки дар воҳаҳои Бухоро ва Қорақўл ба вучуд омадаанд, кўлҳои аз қабилҳои Шўркўл, Қорақўл, Парсанкўл, Моҳонкўл, Қорақир ба вучуд омаданд. Дар округи Поёноби Зарафшон дар ҳоли вобас-таги ба релеф дар саросари худуд як хел ҷойгир нашудаанд. Дар шарқи округ, дар ҷойҳои нисбатан баланд лағжидани обҳои ғрунті хуб ва нисбатан ширин мебошад.

Дар ҷануби ғарби округ, дар воҳаҳои Бухоро ва Қорақўл оби ғрунті рўяк (2—3 м) буда, шўр ва барои нўшидан ба кор наме-ояд. Дар қабати таҳшинҳои даври бўр обҳои зеризаминии зери фишор мавҷуд буда, онҳо шўр нестанд, бинобарин чунин обҳои ба сифати оби нўшоки истифода бурдан мумкин аст. Дар ҷуқу-риҳои 1000—1500 м округи Поёноби Зарафшон обҳои ғарми ми-нералии мавҷуд буда, аз онҳо барои табобат истифода мебаранд.

Дар округи Поёноби Зарафшон вобаста ба сохти релеф, тар-киби таҳшинҳо ва хусусиятҳои обҳои зеризаминии навъҳои гуно-гуни хокҳо паҳн шудаанд. Дар округ хокҳои аз қабилҳои тираҳоки торик, регшок, тақир, шўршок, марғзорӣ бисёр паҳн шудаанд.

Дар қисмҳои бо регзорҳои канорӣ (регзори Қизилқум, Сан-дикли) ҳамҷавори округи Поёноби Зарафшон хокҳои регшок ва регдор паҳн шудаанд. Дар канораҳои воҳаҳои Бухоро ва Қорақўл хокҳои тақир ҷойгир шуда бошанд, дар қисми пастии оби ғрунті рўяк хокҳои шўршок мавҷуданд.

Дар қисми дохилии округи Поёноби Зарафшон навъҳои хок-ҳои обёришавандаи марғзорӣ, марғзорӣ-аллювиалии ҷойгир бу-да, ба туфайли коркард ба онҳо хусусияти табиӣ онҳо тағйир ёфта, ба хоки марғзорӣ-воҳавӣ табдил гаштаанд.

Растаниҳо. Растаниҳо ҳам дар ҳоли вобастаги ба унсурҳои табиӣ як хел паҳн нашудаанд. Дар қисми даштҳои реги, ки ат-рофи округро печонида гирифтаанд, асосан, *ҷузғун*, *қуёнсуяк*, *черкез*, *ғеша* сабзанд, дар қисми шарқи воҳаи Бухоро ва дар регзорҳои марзаҳои хурди қисми ҷануби шарқии воҳаи Қорақўл *ҷузғун*, *селин*, *саксавули сафед*, *явшон*, *ғеша* мавҷуданд.

Дар худуди регзорҳои дар ҳаракатбудаи қисми ҷануби воҳаи Қорақўл асосан, растаниҳои *қуёнсуяк*, *саксавули сафед*, *черкез*, *ҷуз-*

ғун, ғеша месабзанд. Дар даштҳои гачдори округ *партек, явшон, татр (кулӯхи замин)* мавҷуданд.

Дар округи Поёноби Зарафшон навъи растанӣ, ки аз ҳама зиёд паҳн шудааст, явшон ба ҳисоб меравад. Явшон асосан, дар ҷойҳои дучор меояд, ки он ҷо хоки тирахоки торик паҳн шудааст.

Дар қисми аз қадим обёришавандаи воҳаҳои Бухоро ва Қорақўл, ки хокҳои тақирдор паҳн шудаанд, растаниҳои аз қабилӣ *явшон, татр, баялиш* сабзанд, дар қисми каме шўрбастаи он *татр, янтоқ, саксавули сиёҳ, шўраи яқсола* дучор меоянд.

Дар обдоғҳои қадима ва дар делтаи дарёи Зарафшон, атрофи кўлҳои намуди растаниҳои тўқай мавҷуд буда, онҳо аз қабилӣ *туранғул, чигда, бед, лох, қамиш, чингил, янтоқ, юлғун* мебошанд. Зери таъсири омилҳои антропогенӣ дар округ майдони тўқайзорҳо торафт кам шуда истодааст. Аз ҳамин сабаб, дар баъзе ҷойҳои тўқайзорҳои назоратшаванда ташкил кардан зарур мебошад.

Ҳайвонот. Ҳайвонҳои округи Поёноби Зарафшон бо вакилони хоси дашту биёбон тавсиф шуда, онҳо ба тобистони тасфон, хушк, серофтоб мувофиқ шудаанд. Дар округ *каломуш, юмрон, ҷуфтпо, калтакалос, эҷкэмар* ва *морҳо* дучор меоянд. Инчунин, дар қисми дашти ҳайвону паррандаҳо аз қабилӣ *рўбоҳ, гург, ҷайрон, хорпуштак, ҷайра, суғур*, дар тўқайзорҳо *шағол, хуки ёбӣ, гурбаи тўқай, тазарв* дучор меоянд. Дар ҳавзаҳои обии аз қабилӣ *Тўдакўл, Куйимозор*, инчунин кўлҳои *мурғобӣ, ғоз* ва *моҳиҳо* дучор меоянд. Дар қисми дашти округ аз ҳашарот *кирми сиёҳ* ва *ғунда* дучор меоянд.

Дар Поёноби Зарафшон, барои ҳифз ва афзоиш додани баъзе намуди ҳайвонҳои, ки кам шуда истодаанд, парваришгоҳи «Ҷайрон экомаркази» ташкил карда шудааст. Дар ин ҷо, ҷайронҳо, ки ба китоби байналхалқии «Китоби Сурх» дароварда шудааст, ҳифз карда мешавад.

Савол ва супоришҳо

1. Аз чӣ сабаб округи Поёноби Зарафшон яке аз гармтарин ҳудудҳо ба ҳисоб меравад ва аҳамияти он дар хоҷагии аз чӣ иборат?
2. Кадом анбӯҳи ҳаво боришот мебиёрад ва онҳо аз рӯйи фаслҳои чӣ хел тақсим шудаанд?
3. Канали Аму-Бухоро барои чӣ сохта шуд, аҳамияти он аз чӣ иборат аст?
4. Дар ҳудуди округ кадом навъҳои обҳои зеризаминӣ мавҷуданд?
5. Аз харитаи хок истифода бурда, муайян кунед, ки дар округ кадом навъи хокҳо паҳн шудаанд.
6. Навъи растаниҳои тўқай аз навъи растаниҳои даштӣ чӣ хел фарқ мекунад?
7. Дар округ кадом парваришгоҳ мавҷуд ва дар он кадом ҳайвон ба зерӣ ҳимоя гирифта шудааст?

§ 60.

ОКРУГИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ ҚИЗИЛҚУМ

1. *Аз харитаи табиии Ўзбекистон истифода бурда, дар қисми он ҷойгир будани округи табиӣ-географии Қизилқумро муайян кунед.*
2. *Омили асосие, ки дар биёбон рельефро ҳосил мекунад, кадом аст?*
3. *Аз харитаи табиӣ баландтарин ва пасттарин ҷойҳои Қизилқумро ёбед.*

Мавқеи географӣ. Округи Қизилқум, асосан, дар мобайни Амударё ва Сирдаё ҷойгир шудааст. Лекин ба округи табиӣ-географии Қизилқум қисми ба ҳудуди Ўзбекистон тааллуқдоштаи биёбони Қизилқум дохил мешавад. Округи Қизилқум дар тарафи шимоли ғарб бо округи Поёноби Амударё, дар тарафи ҷануби шарқ бо округи Зарафшон, дар шарқ бо округи Мирзочўл ҳамсарҳад аст. Ҷануби ғарби округ ба сарҳади давлати бо Туркманистон ва шимоли шарқи округ ба сарҳади давлати бо Қазоқистон рост меояд.

РЕЛЕФ, СОХТИ ГЕОЛОГИ ВА КАНДАНИҲОИ ФОИДАНОК

Қизилқум аз ҷиҳати рельеф аз ҷануби ғарб ба самти шимоли ғарб паст шуда меравад. Баландии мутлақи он ба ҳисоби миёна 200—300 м бошад, дар ҷануби шарқ 350—400 м, дар шимоли ғарб то 100 паст мешавад. Пасттарин ҷойи он пастхамии Мингбулоқ дар қисми марказии округ ба ҳисоб рафта, аз сатҳи баҳр 12 м паст мебошад. Баландтарин қисми он бошад, қуллаи Оқтови Томдитов буда, 974 метрро ташкил медиҳад.

Бинобарин округи Қизилқум аз ҷиҳати сохти сатҳи замин ҳар хел буда, аз ҳамвориҳо, кӯҳҳои боқимонда ва пастхамиҳои байни онҳо иборат аст. Қисми зиёди Қизилқумро ҳамвориҳои регӣ ишғол кардаанд, ки баландии мутлақи онҳо 200 м мебошад.

Қисми зиёди ҳамвориҳоро бошад, шаклҳои рельеф — марзаҳои регӣ, дўнгиҳои регӣ, барханҳо ва тақирҳо ишғол кардаанд. Марзаҳо ва дўнгиҳои регӣ бо растаниҳо мустаҳкам карда шудаанд. Барханҳо нисбатан кам буда, асосан дар соҳилҳои Амударё, атрофи хушкҳои ҷойгир шудаанд. Тақирҳо бошанд, дар ҷойҳои пасти байни марзаҳои регӣ дучор меоянд, онҳо фасли баҳор бо об пур шуда, тобистон хушк мешаванд ва ба тақир табдил меёбанд.

Дар қисмҳои марказии Қизилқум, кӯҳҳои паст ҷой гирифтаанд. Муҳимтарини онҳо кӯҳҳои Қулчуқтов (785 м), Етимтов (511 м), Томдитов (974 м), Овминзатов (695 м), Бўкантов (764 м), кӯҳи Султон Увайс (473 м) мебошанд. Дар байни ин кӯҳҳо пастхамиҳои дарозашон 150 км, васеъгии онҳо 3—5 км аз қабилӣ

Мингбулоқ, Қорахотин, Муллали, Оёқоғритма қой гирифтаанд. Дар ин пастхамиҳо шўрхоқҳо, тақирҳо, регҳо мавҷуданд.

Қизилқум дар плитаи Тўрон қойгир шудааст. Замини плитаи Тўрон аз чинсҳои саҳти палеозой (сланеси киристаллӣ, оҳаксанг, гранит) ташкил ёфта, болои онро чинсҳои ғафси давраи охирин (регсанг, мергел, гил, рег) пўшонида гирифтаанд. ҳудуди Қизилқум то даври неоген зери баҳри Тетис будааст, лекин қўҳҳои боқимондаи палеозой чун «қазира» аз об боло монда буданд. Чунки онҳо дар қараёни тектоникии герсин бардошта шуда, баъд зери таъсири қувваҳои экзоген паст шуда, ба ҳолати ҳозира расидаанд. Дар давраи неоген, оби баҳр оҳиста-оҳиста ақиб нишаста, ҳудуди имрӯзаи Қизилқум ба хушки табдил ёфтааст.

Дар округи Қизилқум конҳои тилло (Мурунгов, Кўкпатас), уран (Учқудуқ), газ (Газли, Тошқудуқ, Хоҷақазғон), *сулфур, графит, фосфор, асбест, корунд, мис, фирӯза, масолеҳи бинокорӣ* мавҷуданд (расми 42).

Савол ва супоришҳо

1. Дар сатҳи замини Қизилқум кадом шаклҳои релеф ҳастанд?
2. Округ кай ба хушки табдил ёфтааст ва аз кадом таҳшинҳо таркиб ёфтааст?
3. Барои чӣ дар Қизилқум зилзила шуда меистад?
4. Дар округ конҳои кадом канданиҳои фойданок ҳастанд? Онҳоро ба харитаи ангорӣ тасвир кунед.

§ 61.

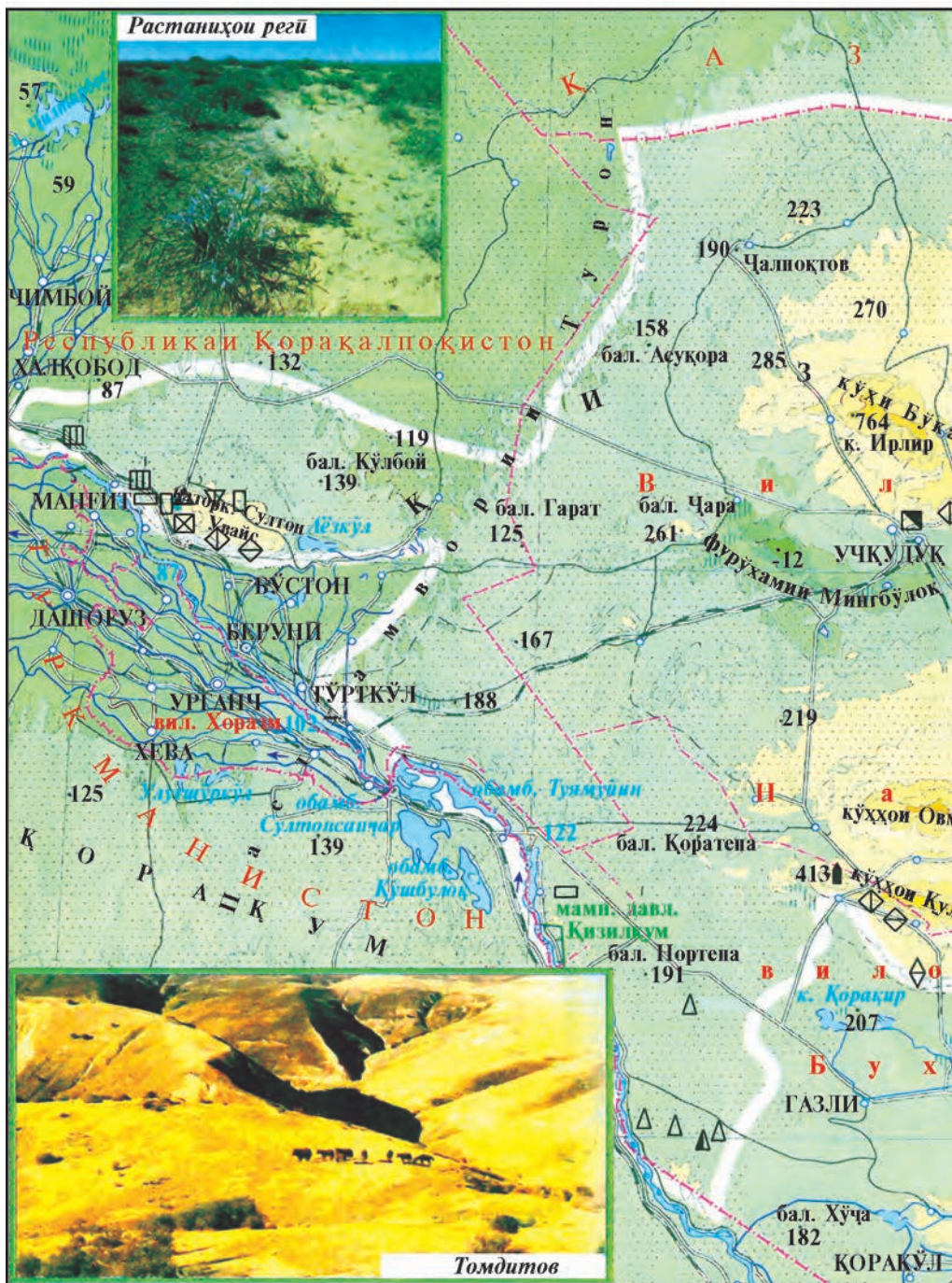
ИҚЛИМ, ОБҲО, ХОҚҲО, РАСТАНИҲО ВА ОЛАМИ ҲАЙВОНОТ

Иқлими Қизилқум континенталӣ буда, зимистон хунук, тобистон гарм, хушк, серофтоб мебошад.

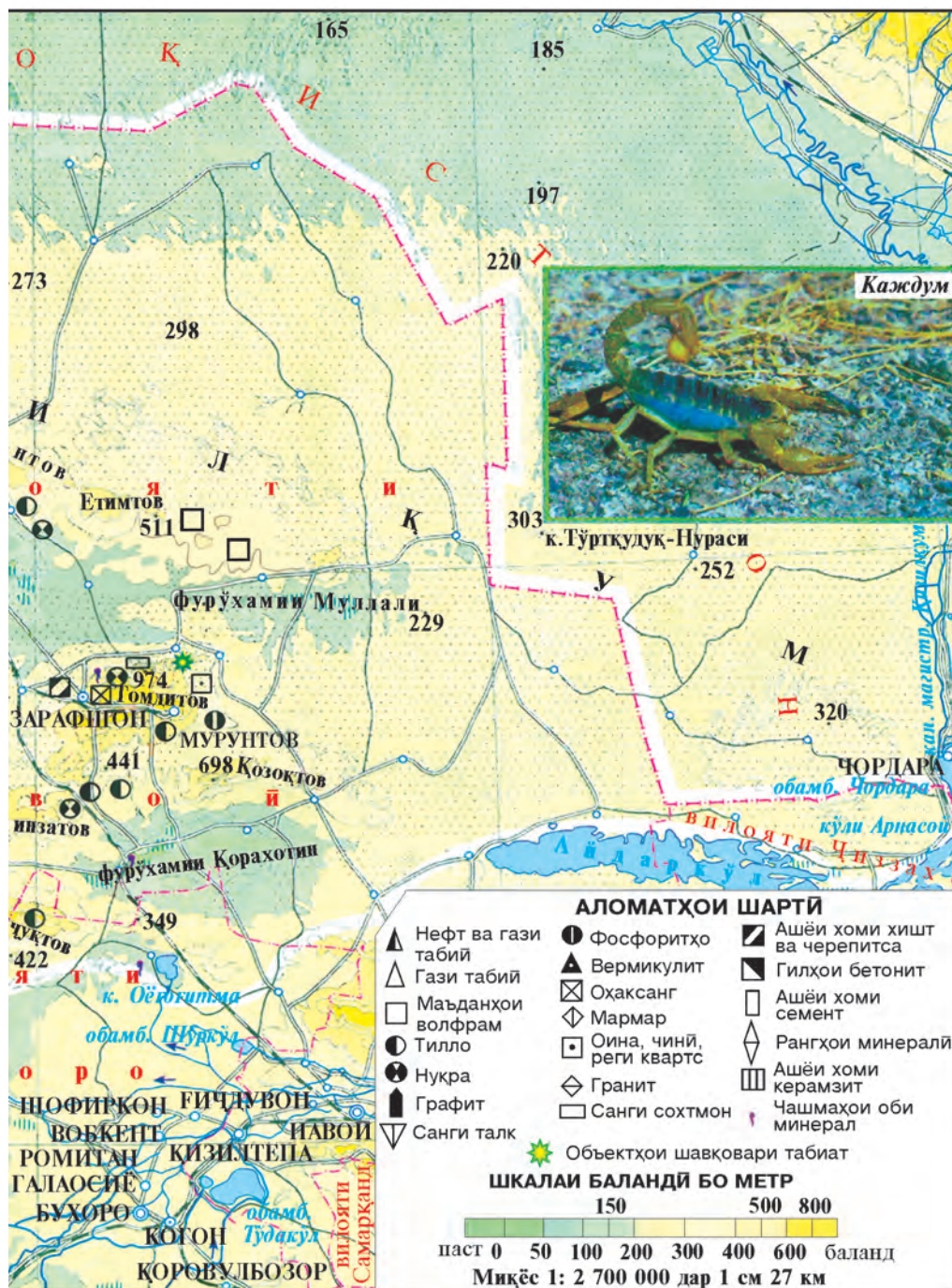
Бинобар кушод будани қисми шимолии Қизилқум анбўҳи ҳавои хунук ва хушки Арктика ва Сибир ба он тез-тез таъсир расонида меистанд. Дар натиҷа, дар фасли зимистон округ хунук шуда, хуноки қиравдор ба вучуд меояд. Дар чунин вақт ҳарорат то $-31 - 35^{\circ}\text{C}$ паст мешавад. Лекин, дар натиҷаи дохил шудани анбўҳи ҳавои нисбатан илиқ ва нам, ки аз тарафи ғарб мезавад, ҳарорат андак баланд шуда, бориш меборад.

Ҳарорати миёнаи январ дар Қизилқум дар қисми шимоли $-5 - 10^{\circ}\text{C}$, дар қисми миёна $-2 - 4^{\circ}\text{C}$, дар қануб бошад $-1 - 2^{\circ}\text{C}$ мешавад.

Дар ҳудуди округ фасли тобистон гармои тасфон, хушк, ҳаво соф шуда, ҳарорати миёнаи июл дар қисмҳои марказӣ ва қанубӣ $+30^{\circ}\text{C}$, дар қисмҳои боқимонда то $+26 + 28^{\circ}\text{C}$ мешавад.

Расми 42. Оқруғи табиӣ

географии Қизилқум.

Баландтарин ҳарорат то ба $+48^{\circ}\text{C}$ мерасад. Аммо сатҳи регҳо то ба $+75$ – $+80^{\circ}\text{C}$ метасфад.

Дар Қизилқум боришот хеле кам борида, миқдори солонаи боришот дар атрофи 75–100 мм мешавад. Қисми асосии боришот асосан дар фасли баҳор (48 фоизи миқдори солона) ва фасли зимистон (30 фоизи миқдори солона) меборад. Вале дараҷаи имконпазири буғшавӣ ба 1000–1500 мм мерасад.

Ба туфайли хушк будани иқлими Қизилқум, бисёр будани регзор обҳои доимо ҷоришаванда нест. Танҳо аз ҷануби ғарбии он ба таври транзи Амударё мегузарад. Лекин баҳорон, вақте ки боришот зиёд мешавад, барфҳо об мешаванд, дар кӯҳҳои боқимонда сойҳои муваққатӣ ба вучуд омада, баъд боз хушк мешаванд. Баръакс, захираи обҳои зеризаминии он зиёд аст. Назар ба маълумотҳо миқдори динамикии обҳои зеризаминӣ дар як сония 58–60 м³ -ро ташкил медиҳад. Обҳои ғрунги ҳарчанд аз оби борон ва барф сарчашма гиранд ҳам, ба туфайли зиёд будани бухоршавӣ, шӯр мебошанд. Дар байни таҳшинҳои даврҳои мезозой ва палеозой обҳои фишордор ва ширин мавҷуданд. Инчунин, дар қабати таҳшинҳои палеозой обҳои маъдани ва термики кашф шудаанд.

Дар қисми ҳамвории Қизилқум хокҳои регшок ва регдор, дар атрофи кӯҳҳои он, инчунин дар ҷануби шарқи он хокҳои тирахоки торик, дар пастхамиҳо шӯршок, шӯршок—ботлоқӣ паҳн шудаанд.

Дар Қизилқум бештар аз 600 намуди растанӣ мавҷуд мебошад. Дар байни онҳо бештар растаниҳои *эфемерӣ* ва *эфемероид*, ки дар фасли баҳор мерӯянд, аз қабали *ранг*, *лола*, *бойчечак*, *момочучук*, *каврак* паҳн шудаанд. Баробари саршавии фасли тобистон, онҳо ҳама зард шуда мераванд. Баъд растаниҳое, ки ба шароити хушкӣ ва шӯршок мутобиқ шудаанд, месабзанд.

Дар регзорҳои мустақамшудаи округ растаниҳои аз қабали *ҷузғун*, *саксавули сафед*, *ғӯши барра*, *ақоқийи регӣ*, *гандум*, *селин* месабзанд. Дар ҷойҳои тирахоки кушод *явишон*, *бурган* ва *тошбурган* паҳн шудаанд.

Дар ҷойҳои хокаш шӯршок, *шӯршокботлоқии округ*, *саксавули сиёҳ*, *юлғун*, *шӯрабутта*, *сарсазан* дар тақирҳо *донашӯр* месабзанд. Дар соҳилҳои Амударё тўқайзорҳо ҳастанд.

Дар биебонҳои регии округи Қизилқум *юмронқозикҳо*, *муши регӣ*, *ҷуфтпо*, *калтакалос*, *сусмор*, *мори сафед*, *мори регӣ*, *чархмор* зиндагӣ мекунанд. Аз ширхӯрҳо *гурбаи биебон*, *ҷайрон*, *хонгул*, *сайгак*, *гург*, *рӯбоҳ*, *харгӯш* вомехӯранд. Аз ҳашаротҳо *каждум*, *кирми сиёҳ*, *ғунда*, *малахҳо* ҳастанд. Дар тўқайҳои соҳили Амударё *хук*, *тазарв*, *ғози сурх*, *хонгул* зиндагӣ мекунанд. Дар соҳилҳои Амударё барои ҳифзи ландшафти тўқай ва ҳайвоноти он мамнӯъгоҳи Қизилқум ташкил карда шудааст.

Савол ва супоришҳо

1. Барои чӣ ҳарорати зимистон ва тобистон дар қисмҳои шимоли ва ҷанубии Қизилқум фарқ мекунад?
2. Барои чӣ дар Қизилқум обҳои ҷорӣ доимӣ нестанд?
3. Барои чӣ дар округ хокҳои навҳои гуногун паҳн шудаанд?
4. Дар биёбонҳои реги чӣ хел растанӣ ва ҳайвонҳо ҳастанд?

§ 62. ОКРУГИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ ПОЁНОБИ АМУДАРЁ

Бо ёрии харитаи табиӣи Ўзбекистон мавқеи географӣ ва баландии мутлақии округи табиӣ-географӣи Поёноби Амударёро доништа гиред.

Округи табиӣ-географӣи Поёноби Амударё резидишгоҳҳои қадима ва ҳозираи Амударёро дар бар мегирад. Округ дар тарафи ғарб бо Устюрт, дар тарафи ҷануби ғарб бо Республикаи Туркманистон, дар тарафи шарқ бо Қизилқум, дар тарафи шимол бо баҳри Арал ҳамсарҳад аст. Масоҳати он дар атрофи 50 ҳазор км² мебошад.

РЕЛЕФ, СОХТИ ГЕОЛОГӢ ВА КАНДАНИҲОИ ФОИДАНОК

Округи Поёноби Амударё аз тарафи ҷануби ғарб ба самти шимоли ғарб тўл кашида, ба ҳамон самт васеъ ва паст шуда меравад. Кишвар дар тарафи ҷануби ғарб аз тангии Туямўйин сар шуда, то баҳри Арал давом мекунад. Дар ҳамин масофа дарозии округ 400 км буда, васеъгии он як хел нест.

Дар баландии Питнак (баландии мутлақии он дар атрофи 200 м) водии Амударё хеле танг шуда, тангии Туямўйинро (васеъгии он 450—480 м) ҳосил мекунад. Аз тангии Туямўйин гузашта, васеъгии округ сар шуда, дар масофаи тахминан 10—12 км баландии мутлақии он 150 м-ро ташкил мекунад. Баъд делтаи қадимаи Амударё сар шуда, васеъ шуда меравад (75—80 км).

Аз тангии Тахтатош ба самти шимоли ғарб делтаи ҳозираи Амударё оғоз меёбад. Делта дар ин қисм аввал васеъ мешавад (140—150 км) ва паст шуда, баландии мутлақии он қариб 60—95 м мешавад. Масоҳати ин делта аз ҳисоби паст шудани сатҳи оби Арал тадриҷан васеъ шуда меравад.

Дар ҷойи хушкшудаи Арал биёбони типии иборат аз маҷмӯаи ландшафтҳои реги шўр, шўрхок таркиб ёфт. Ин биёбонро реги соҳили Арал ё Аралрег номидан ба мақсад мувофиқ аст. Аз таъсири шамол ҳамон регҳо ба осмон бардошта шуда, ба Поёноби Амударё боришоти намаки меборад. Дар атрофи шаҳри Мўйноқ ба ҳар гектар майдон 1000 кг гардҳои намаки меафтад.

Расми 43. Оқруғҳои табиӣ географии Поёноби Амударё ва Арал.

Бинобар ҳамвор будани сатҳи замини Поёноби Амударё дарё ба шабакаҳо тақсим шуда, якчанд маҷроҳоро ҳосил намудааст. Маҷроҳои муҳимтарини қадимаи он аз соҳили рост ба самти Арал равон шудаанд, ки Қора Ўзок, Шертанбой, Киндиксой, Қоракўлсой мебошанд. Қадимтарин маҷроҳое, ки аз соҳили чап сар мешаванд ва ба самти Сарикамиш равонанд — Кўҳнадарё, Дарёлиқ, Давдан мебошанд. Дар байни ҳамин маҷроҳои қадим якчанд теппаҳо, кўҳҳои боқимонда ҷой гирифтаанд, ки баландии нисбии онҳо ба 60—80 м мерасад. Муҳимтарини онҳо Куянчиқ, Қоратов, Чумиртов, Барлитов, Белтов, Зангибобо ва ҳоказо мебошанд.

Дар қаъри округи Поёноби Амударё таҳшинҳои даври бўр ҷойгиранд. Болои онҳоро таҳшинҳои аллювиалии палеоген, неоген ва антропоген (гил, реги гили ва гайра) пўшониданд. «Чавонтарин» таҳшинҳо дар қисми ба хушки табдилёфтаи Баҳри Арал буда, таркиби онро регҳои намакдор ташкил медиҳанд. Дар округ аз канданиҳои фойданок ҳар гуна намакҳо, масолеҳи бинокорӣ, дар кўҳи Султон Увайс мрамор, маъдани оҳан мавҷуданд (расми 43).

Савол ва супоришҳо

1. Кишвари табиӣ дар кучо ҷойгир шудааст ва соҳти релефи он чӣ гуна аст?
2. Дар ҳудуди Поёноби Амударё таҳшинҳои кадом давр мавҷуданд?

§ 63.

ИҚЛИМ, ОБҲО, ХОКҲО, РАСТАНИҲО, ОЛАМИ ҲАЙВОНОТ

Иқлими Поёноби Амударё континентали буда, зимистон давомдор ва хунук, тобистон нисбатан хушк ва гарм. Бинобар ҳамворӣ будани қисми шимолии округ, зимистон аз шимоли шарқ анбўҳи ҳавои хунук Сибир, аз шимол ҳавои Арктика беамониат дохил мешаванд. Дар натиҷа, дар фасли зимистон ҳарорат паст шуда, ҳарорати миёнаи моҳи январ дар атрофи $-4,5 - 7,6^{\circ}\text{C}$ тағйир меёбад. Баъзан, дар натиҷаи истода мондани анбўҳи ҳавои хунук пасттарин ҳарорат то ба $-32 - 33^{\circ}\text{C}$ мефарояд. Ҳарорати миёнаи моҳи июл $+27,0 + 28,0^{\circ}\text{C}$. Баландтарин ҳарорат $+44 + 46^{\circ}\text{C}$ мешавад.

Ҳудуди Поёноби Амударё дар Ўзбекистон ҷойест, ки камтарин бориш ба мушоҳида мерасад. Миқдори миёнаи солонаи боришот 80—100 мм аст. Сабаби асосии он, аз уқёнусҳо дур будани он, ҳамвор будани сатҳи Замин, баланд будани ҳарорати тобистона аст. Боришот асосан ба баҳор ва зимистон рост меояд. Чунки дар ин даврҳо аз ғарб ва шимоли ғарб низ анбўҳи ҳаво мевазанд. Қабати барф чандон ғафс нест. Лекин буг-

шави нисбат ба боришот 20 маротиба зиёд буда, миқдори солони он ба 2000 мм мерасад.

Дарёи яғонаи округи Поёноби Амударё — дарёи Аму ба ҳисоб меравад. Ним аср пеш аз ин (то соли соли 1961) дарё пуроб буда, ҳар сол ба баҳри Арал $30,98 \text{ км}^3$ об мерехт. Баъд, дар натиҷаи истифодаи бетартиби об дар хоҷаги, дар ҳавзаи Амударё об сол ба сол кам шуда рафт. Оби Амударё ба воситаи каналҳои магистрالي Шовот, Тошсақа, Қизкетган, Сүйенли барои обёри истифода шуда, оби боқимонда аз тариқи Қорадарё ба Арал расонида мешавад. Обҳои захбур, ки дар минтақаҳои обёришаванда ба вучуд меоянд, ба воситаи захбурҳои магистрالي Дарёлиқ, Кўллар (Озёрний) дар ҳар сол $4,5\text{—}5,5 \text{ км}^3$ обҳои гардон ба кўли Сарикамиш баргардонда рехта мешавад. Як қисми обҳои захбурӣ (солони $1,0 \text{ км}^3$), ки дар қисми шимолии округи поёноби Амударё ба вучуд омадаанд, ба самти Арал нигаронида шудаанд, қисми боқимонда бошад ба туфайли рехтан ба чуқуриҳои табиӣ якчанд кўлҳоро ба вучуд овардаанд. Муҳимтарини ин кўлҳо, ки ба вучуд омадаанд — Судоче, Қоратегин, Хўчақўл, Шўркўл, Зийкўл, Абилкўл ва ғайра мебошанд. Ба мақсади беҳтар намудани таъминоти об дар худуди округи Поёноби Амударё обанбори Туямўйин (ғунҷоиши обаш $8,6 \text{ км}^3$) бунёд карда шудааст.

Обҳои зеризамини дар округи Амударё рўяк ҷойгир буда, (ба туфайли ҳамвор будани сатҳи Замини округ), ҳаракати онҳо душвор аст. Бинобар ин, оби онҳо шўр буда, чуқуриҳои онҳо дар минтақаи обёришаванда $1,0\text{—}2,5 \text{ м}$, дар минтақаҳои ғайриобёришаванда $5\text{—}10$ метрро ташкил медиҳад.

Паҳншудатарин хок дар худуди Поёноби Амударё ин хоки марғзорӣ-воҳаги мебошад. Ин хок дар болои таҳшинҳои алювиали ба вучуд омада, миқдори пўсидахоки таркиби он дар атрофи 2 фоиз аст.

Дар обдоғҳои Амударё хокҳои марғзорӣ-ботлоқи, ботлоқи-шўрхок, дар тўқайзорҳои он хокҳои ботлоқи мавҷуданд.

Баробари дур шудан аз Амударё навъи хокҳо тағйир ёфта, ҷойи хокҳои марғзориро шўрхок ва хокҳои тақир мегиранд. Дар баланди ва кўҳҳои пасти хурд хокҳои тирахок, дар қисми ба хушкӣ табдилёфтаи Баҳри Арал шўрхокҳо мавҷуданд.

Ҳамин тавр, қисми зиёди округи Поёноби Амударёро хокҳои алювиалии марғзорӣ-обдоғи, обёришавандаи марғзорӣ (марғзорӣ-воҳавӣ) ташкил медиҳанд. Навъҳои хокҳои алювиалии марғзорӣ-обдоғи ва марғзорӣ-ботлоқи бештар дар қисми обдоғии делтаи ҳозираи Амударё ҷой гирифтаанд. Ин навъи хокҳо дар ҳамаи қисмҳои округ шўрбаста мебошанд.

Хокҳои обёришавандаи марғзорӣ (марғзорӣ-воҳавӣ) асосан

дар худуди делтаи қадимии Амударё, хокҳои алювиалии марғзорӣ-обдоғӣ ва марғзорӣ-ботлоқӣ, ки қисман дар қисми болюии делтаи ҳозира паҳн шудаанд, дар тарафи чап ва рости минтақа ҷой гирифтаанд. Дар он ҷойҳое, ки худуди округи Поёноби Амударё ба худудҳои Қорақум ва Қизилқум мечаспад, хокҳои навъи регшок ва хокҳои реғӣ бештар паҳн шудаанд.

Дар атрофи кўлҳои округи Поёноби Амударё хокҳои навъи ботлоқӣ-шўршок ва шўршок мавҷуданд.

Дар тўқайзорҳои он растаниҳои аз қабилӣ қамиш, янтоқ, қамиши хушк, турангул, ҷигдаи ёбӣ, юлғун, чингил, қиёқ, тал месабзанд. Дар ҷойҳое, ки хоки марғзорӣ ҳастанд, гандумак, аҷриқ, рўвак мавҷуданд.

Дар қисмҳои азхудшудаи Поёноби Амударё муши хонагӣ, кўрмуш, каламуш, хорпуштак ва ҳар хел паррандаҳо (гунчишк, майна, зарғалдоқ, бедона) зиндагӣ мекунанд.

Дар обдоғҳои дарё, атрофи кўлҳо ва тўқайзорҳои округи табиӣ-географии Поёноби Амударё фоз, мурғобӣ, паррандаи сафед, тазарв, баклан, мурғи саққо, сағобӣ, рўбоҳ, шағол, гурбаи тўқай, хуки ёбӣ, қашқалдоқ дучор меоянд.

Дар биёбонҳои азхудшудаи Поёноби Амударё юрмон, геккони хокистарранг, муши реғӣ, калтакалос, мори сафед, эфа, гурбаи биёбон, рўбоҳ зиндагӣ мекунанд.

Дар округи табиӣ-географии Поёноби Амударё барои ҳифзи ландшафти тўқайзор инчунин ҳайвонот ва паррандагонӣ, ки дар он зиндагӣ мекунанд (оҳуи Бухоро, хуки ёбӣ, тазарв, зарғалдоқ ва ҳоказо) резервати давлатии биосфераи Поёноби Амударё ташкил карда шудааст. Инчунин, барои нигоҳ доштани фаунаи делтаи Амударё парваришгоҳи Судоче мавҷуд мебошад.

Савол ва супоришҳо

1. Ҷиҳатҳои ба худ хоси иқлими округи Поёноби Амударё аз ҷи иборат аст?
2. Сабаби кам будани бориш дар округ ва зиёд будани дараҷаи бугшавӣ дар ҷи аст?
3. Обҳои Амударё, ки ба округи Поёноби Амударё меоянд, ба воситаи кадом каналҳои магистралӣ барои обёрӣ тақсим карда мешаванд, обҳои гардон бошанд ба воситаи кадом захбурҳо ба берун бароварда мешаванд?
4. Аз ҷи сабаб дар ҳоли 80—100 мм будани миқдори боришоти Поёноби Амударё, дараҷаи имконпазир будани бугшавӣ 1500—2000 мм-ро ташкил медиҳад?
5. Аз ҷи сабаб дар округ бештар хокҳои марғзорӣ-ботлоқӣ, ботлоқӣ-шўршок шўр бастаанд?
6. Дар тўқай кадом навъҳои растани ва ҳайвонот мавҷуданд?
7. Резервати биосфераи Поёноби Амударё ба кадом мақсад ташкил карда шудааст?

§ 64. ОКРУГИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ УСТЮРТ

Бо ёрии харитаи табиии Осиёи Миёна пастхамӣ ва баландиҳои асосии округи табиӣ-географии Устюртро муайян кунед ва онҳоро доништа гиред.

Фақат қисми ҷанубӣ шарқии платои Устюрт ба Ўзбекистон тааллуқ дорад. Устюрти Ўзбекистон ҳудуде ба ҳисоб меравад, ки дар шимоли ғарбтарини республикаи мо ҷойгир шудааст.

Округи табиӣ-географии Устюрт дар шимол ва ғарб бо Қазоқистон, дар ҷануб бо Туркманистон, дар шарқ бо Баҳри Арал ва округи Поёноби Амударё ҳамсарҳад аст.

РЕЛЕФ, СОХТИ ГЕОЛОГИИ ВА КАНДАНИҲОИ ФОИДАНОК

Устюрт платои арид-денудатсионӣ ба ҳисоб рафта, баландии мутлақӣ он 100—200 м буда, атрофи он бо чинкҳо (теғаҳои шўх) ихота шудааст. Баландии чинкҳо дар соҳилҳои Баҳри Арал то 190 м мерасад.

Устюрт дар плитаи Тўрон ҷойгир шуда, решаи он аз таҳшинҳои палеозой иборат буда, болои онро таҳшинҳои мезозой ва кайнозой (оҳаксанг, мергел, гил ва ҳоказо) бо ғафсии 3—4,5 км пўшониданд.

Платои Устюрт дар чиндорӣ киммерий ба вуҷуд омада, баъд паст шуда, дар охири неоген зери оби баҳр монда, ибтидои даври чорум ба хушкӣ табдил ёфтааст.

Округи Устюрт аз ҷиҳати сохти геоморфологӣ аз якҷанд пастхамӣ ва теппаҳои ба самти арз паҳн шуда иборат мебошад. Дар қисми шимолии плато, пастхамии Устюрти Шимоли, дар тарафи ҷануби он теппаи Кассарма, дар қисми ҷанубтарини он пастхамии Борсакелмас ва аз он ҳам ҷанубтар теппаи Устюрти Марказӣ (Қорабовур), ниҳоят дар қисми аз ҳама ҷануби плато пастхамии Асака-Овдон ҷойгир шудаанд. Асоси чунин сохторҳои геологӣ аз чинсҳои саҳт, қисми болоии онҳо бошад, аз чинсҳои қадимаи таҳшинӣ (аз қабилӣ гил, мергел, намак, оҳаксанг, гипс ва ғайра) иборат мебошад.

Шакли рельефи округи табиӣ географии Устюрт ба сохторҳои геологӣ он, яъне баландиҳо ба теппагӣ ва пастхамӣ ба ҷойҳои фурӯхамидагӣ рост меоянд.

Дар пастхамии шимоли Устюрт (баландии мутлақӣ он 100 м) шўрхоқҳо, чуқуриҳои хурд-хурд ҷойгиранд. Дар теппагии (антиклиналия) Кассарма ҳудуд баланд шуда, бо ҳамин ном баландӣ, ки баландии мутлақӣ он 219 м аст, ҷой гирифтааст. Дар пастие, ки дар ҷануби баландии Кассарма ҷойгир шудааст, пастхамии Борсакелмас мавҷуд буда, баландии мутлақӣ он 100 м,

Расми 44. Оқруғи табиӣ географии Устюрт.

дар баъзе ҷойҳо то ба 63 м паст афтидааст. Маркази пастхами аз шўрхоқҳои ботлоқишуда иборат мебошад. Пастхамии Борса-келмас ба самти ҷануб тадриқан баланд шуда, ба теппагиҳои Қорабоур табдил меёбад ва баландии мутлақи он то ба 292 м мерасад. Дар пастие, ки дар ҷануби теппаи Қорабоур ҷойгир аст, пастхамии Асакаовдан мавҷуд буда, он аз сатҳи баҳр 29 м баланд мебошад. Дар пасттарин қисми он кўли Сариқамиш ҷой гирифтааст. Дар платои Устюрт конҳои нефт ва газ, конҳои масолеҳи гуногуни бинокорӣ мавҷуд аст (расми 44).

Савол ва супоришҳо

1. Дар округи Устюрт кадом баландӣ ва пастхамиҳо мавҷуданд?
2. Округ аз ҷинсҳои кадом давр ташкил шуда, кай ба хушкӣ табдил ёфтааст?
3. Дар Устюрт кадом конҳои канданиҳо ҳастанд? Дар ҳудуди маҳалли зисти Шумо кадом намуди канданиҳои фойданок ҷойгиранд?

§ 65. ИҚЛИМ, ОБҲО, ХОҚҲО, РАСТАНИҲО ВА ОЛАМИ ҲАЙВОНОТ

1. *Аз харитаи иқлими Ўзбекистон ҳарорати миёнаи январ ва июл, тақсимоти боришотро дар округи Устюрт доништа гиред.*
2. *Аз харитаҳои хокҳо ва растаниҳои Ўзбекистон навъ ва намудҳои асосии хок ва растаниҳоеро, ки дар округи Устюрт волеҳуранд, доништа гиред.*

Округи Устюрт дорои хусусиятҳои иқлими шадиди континенталӣ буда, зимистон хушк ва сард, тобистон гарм ва хушк аст. Устюрт ҳудуди зимистонаш сардтарини Ўзбекистон мебошад. Сабаби он, ин округ дар шимолтарин нуқта ҷойгир буда, бинобар набудани саддҳои табиӣ анбӯҳи ҳавои сарди Арктика ва Сибир беамониат ворид мешаванд. Ба туфайли ҳамин, ҳарорати миёнаи январ $-10 - 11^{\circ}\text{C}$, баъзан дар натиҷаи истода мондани анбӯҳи ҳавои сард ҳарорат то -38°C паст мешавад.

Тобистон кӯтоҳ ва чандон тасфон не, ҳарорати миёнаи июл $+26 + 27^{\circ}$, баъзан баландтарин ҳарорат ба $+44^{\circ}\text{C}$ мерасад. Аз сабаби хеле дар шимол ҷойгир будани округ, аввалҳои моҳи октябр хунук мешавад, бинобар ин рӯзҳое, ки хунук не 153 рӯзро ташкил медиҳанд, ки ин кӯтоҳтарин дар Ўзбекистон аст. Боз як сабаби он ба туфайли ба самти шимол кушода будани Устюрт аз ибтидои сентябр то моҳи май вазидани шамолҳои шимолӣ шарқӣ мебошад.

Дар Устюрт бориш кам меборад, миқдори миёнаи солонаи он 100—120 мм. Боришотро асосан, анбӯҳи ҳавои ғарбӣ ва шимолӣ ғарбӣ меоранд. Бештарин бориш ба баҳор, камтарин

ба тобистон рост меояд. Барф хеле кам борида, дар натиҷаи аз тарафи шамолҳо бурда шудани барф, сатҳи замин ях мебандад.

Агар миқдори боришотро ба округи табиӣ-географии Устюрт 100 фоиз гўем, 17 фоизи он ба зимистон, 34 фоиз ба баҳор, 23 фоиз ба тобистон, 26 фоиз ба тирамоҳ рост меояд. Аз сабаби дар шимоли Ўзбекистон ҷойгир будани Устюрт, зимистон хуноки хушк мешавад, чунки аз сабаби вақти зиёд истодани обу ҳавои антисиклон боришот кам мешавад, баръакс тобистон боришот зиёд мешавад. Сабаби асосии он, ба анбўҳи ҳавои ғарбӣ наздик будани округ, нисбатан пастии ҳарорат ва наздик будан ба баҳри Каспий мебошад.

Дар округи табиӣ-географии Устюрт обҳои ҳамешаҷорӣ нестанд. Фасли баҳор чуқуриҳои сарбаста ва ҷойҳои пасти аз оби борон ва барфҳо пур шуда, қўлчаҳои хурдро (қўлҳои эфемери) ҳосил мекунад. Тобистон обҳои ин қўлчаҳо бухор шуда, ба заминҳои шўрхокботлоқ табдил меёбанд. Обҳои зеризаминӣ мавҷуд буда, чуқурии онҳо дар атрофи 20—50 м, лекин аксарият шўр буда, барои нўшоки ба кор намеояд. Вақтҳои охир дар қабати таҳшинҳои ин давр мавҷуд будани обҳои нўшоки ҳам кашф карда шудаанд.

Хоки асосии он тирахоки торик буда, миқдори пўсидахок дар таркиби он хеле кам (0,5—0,8 фоиз) ва ин хок шўрбаста мебошад. Инчунин, дар қисми пастхамиҳо хокҳои шўрхокҳо, шўрхок-ботлоқи ва регии паҳн шудаанд.

Растаниҳои Устюрт, асосан, аз *явшон* ва *шўраҳо* иборат аст. Ғайр аз ин, *ғеша*, *саксавули сиёҳ*, *бурган*, *сарсазан*, *тетир* месабазанд. Дар фасли баҳор растаниҳои *эфемер* ва *эфемероид* рӯида, онҳо дар тобистон хушк мешаванд.

Дар Устюрт *чайрон*, *сайгак*, *гург*, *рўбоҳ*, *юмрон*, *ҷуфтпо* аз паррандаҳо *чаковак*, *хўл*, *шўрнўл* воমেҳўранд.

Дар Устюрт ҳайвонҳои аз қабали *шалпанқулоқи калон*, *паланг* (*гепард*), *гўсфанди Устюрт*, ки ба китоби Сурх дароварда шудаанд, зиндаги мекунад.

Ба мақсади ҳифзи намуди сайгакҳо, ки имрўзҳо нест шуда истодаанд, дар платои Устюрт парваришгоҳи «Сайғоқли» ташкил карда шудааст.

§ 66. ОКРУГИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ АРАЛ

Аз харитани табиии Осиёи Миёна истифода бурда, сарҳадҳои округи табиӣ географии Аралро муайян кунед.

Округи табиӣ-географии Арал дар қисми марказии ҳамвории Турон, дар мобайни округи Устюрт ва округи Қизилқум ҷойгир шудааст. Он дар тарафи шимол бо Қазоқистон, дар тарафи

чануби шарқ бо Қизилқум, дар тарафи чануб бо Поёноби Амударё, дар тарафи ғарб бо округи Устюрт ҳамсарҳад мебошад.

Омӯзиши табиӣ-географӣ ва таърихи пайдоиши он. Аввалин маълумотҳоро дар бораи ин ҳудуд географ Клавдий Птолемей, ки дар асри II пеш аз милод умр ба сар бурдааст, навишта боқӣ гузоштааст. Дар «Харитаи ҷаҳон», ки вай офаридааст, дар ҷойи Баҳри Арал кӯли Окс тасвир ёфтааст. Агар олими араб Ибн Хурдодбеҳ, ки дар асри IX зиндагӣ кардааст, Аму-Сирдарё ба кӯли «Курдор» мерехт, гуфта бошад, Ал Масъудий, ки дар асри X зиндагӣ кардааст, кӯли ҳозираи Аралро кӯли «Чурҷония», Беруни бошад, кӯли «Хоразм» номидаанд. Географи франсуз Делил дар харитае, ки соли 1723 офарид, ҳавзаи оби дар фуруҳамии Арал ҷойгиршударо бори якум «Арал» номидааст.

Қаъри Баҳри Арал дар натиҷаи фуруҳамидан аз таъсири ҳаракатҳои тектоникӣ пайдо шудааст. Бори аввал бо обҳои Амударё ва Сирдарё пур шудани фуруҳамии Арал дар нимаи якуми ҳазорсолаи I-уми пеш аз милод рӯй додааст. Баъд, зери таъсири омилҳои табиӣ (зери таъсири гоҳ бисёр ва гоҳ кам шудани обҳои Амударё ва Сирдарё), сатҳи оби Баҳри Арал ҳам гоҳ паст ва гоҳ баланд шуда меистод. Дар давоми 200 соли охир (то соли 1961) сатҳи оби баҳри Арал се маротиба бардошта шуда, ду маротиба паст шудааст.

Паст шудани сатҳи оби Арал ва оқибатҳои манфии он. Дар ҳавзаи Арал аз соли 1961 сар карда, дар натиҷаи мутғасил зиёд шуда рафтани майдони заминҳои обёришаванда, барпо карда шудани обанборҳо, бисёр шудани шаҳрҳо ва объектҳои санотӣ, афзудани саршумори аҳоли, сол ба сол Амударё ва Сирдарё ба Арал кам об рехтанд, баръакс аз сабаби зиёд шудани миқдори буғшавӣ аз сатҳи кӯл паст шудани сатҳи оби кӯл суръати тез гирифта, қисми асосии он ба хушкӣ табдил ёфт.

Баъди соли 2005, аз сабаби ба баҳри Арал рафта нарасидани оби Амударё, 50 ҳазор км мураббаъ қисми он ба хушкӣ табдил гашта, дар он ҷо релефи регии еол ташаккул ёфта, дар қисми кӯли он минтақаи шӯрҳои типӣ ба вучуд омад. Ҳамин тавр, дар қисми хушкшудаи собиқ баҳр биёбони нави бо ном «Оролқум» пайдо шуд, ки дорои компонентҳои табиӣ ба худ хос мебошад. Дар қисми хушкшудаи баҳри Арал се ҷазираи аз ҳамдигар ҷудомонда — Шимоли, Шарқӣ ва Ғарбӣ боқӣ монд. Лекин, солҳои охир, ба туфайли буғшавӣ, сатҳи оби ҷазираи Шарқӣ паст шуда, имрӯзҳо тамоман хушк шуда, ҷойи он ба шӯрхок, шӯрхок-ботлоқ табдил ёфтааст. Кӯли нисбатан чуқури қисми Ғарбӣ мумкин аст то вақти муайян нигоҳ дошта шавад.

Қисми хушкшудаи баҳри Арал ба макони намак табдил ёфта, ба муҳити гирду атроф хавфи ҷиддӣ ба бор меорад. Ша-

мол намакро ба ҳаво бардошта, дар натиҷа ба ҳудудҳои назди Арал боришоти намаки борида истодааст. Ин ҳол ба иқтисодиёт ва саломатии аҳоли таъсири манфӣ мерасонад. Чангу гарди намакомехтаи қисми хушкидаи Арал ба масофаҳои дур, ҳатто, ба рӯйи пирияхҳои кӯҳои Осиёи Миёна афтида, обшавии онҳоро метезонад. Борони намаки, хусусан, ба ҳудудҳои ба Арал наздик зарари калони иқтисодӣ ва экологӣ мерасонад.

Релефи округ. Аз рӯйи релефи қисми хушкшудаи Арал он аз ҳамвориҳои атрофи худ иборат аст, ки ба самти фуруҳамидагии Арал паст шуда меравад. Лекин, собиқ қазираҳои Вознесенский ва Борсакелмас, ки дар қисми миёнаи пастхами ҷойгиранд, ҳамвориҳои қадимӣ ба ҳисоб мераванд, ки аз қисми хушкидаи Арал дар шакли терраса баланд шуда истодаанд.

Қисми хушкидаи Арал аз ҷиҳати сохти релеф ҷавонтарин ҳамворӣ буда, аз регзорҳои еол ва шўрхоқҳо иборат мебошад. Регзорҳои еол аз барханҳо, регзорҳои шаклан қачу килеб иборат буда, дар байни шўрхоқҳо пастхамиҳои хурд-хурд мавҷуд, ки чуқуриашон то 0—1 м мерасад.

Дар қисми хушкшудаи Арал имрӯзҳо дар майдони 200 ҳазор гектар саксавул, чузгун ва дигар растаниҳо барпо карда шуда, пеши роҳи ҳаракати регҳо боздошта мешавад.

Иқлим, хокҳо, растаниҳо ва олами ҳайвонот. Округи табиӣ-географии Арал дорои хусусияти иқлими континенталӣ буда, фасли зимистон хунук, фасли тобистон гарм ва хушк, ҳарорати миёнаи солна 7,5—10,5°C-ро ташкил медиҳад. Зимистон округ зери таъсири шамолҳои хунук ва хушки шимоли шарқӣ ва шимолӣ буда, ҳарорати он паст шуда меравад. Дар округи Арал ҳарорати миёнаи моҳи январ дар Мўйноқ $-5 - 7^{\circ}\text{C}$ -ро ташкил медиҳад. Дар фасли зимистон, баъзе солҳо пасттарин ҳарорат то ба -32°C мерасад. Тобистон ҳарорати миёнаи моҳи июл дар Мўйноқ $+28,1^{\circ}\text{C}$ шуда, ҳарорати гарм то ба $+38 + 42^{\circ}\text{C}$ мерасад.

Солҳои охир, дар натиҷаи паст шудани сатҳи оби Арал, зимистон хунук шуда, тобистон ҳарорат бардошта мешавад. Дар Мўйноқ соли 1960 ҳарорати миёнаи январ $-4,4^{\circ}\text{C}$ шуда бошад, ҳоло $-8,3^{\circ}\text{C}$ -ро ташкил медиҳад.

Дар округ аз моҳи май зери таъсири анбўҳи ҳавое, ки аз шимоли ғарб ва ғарб мезавад, ҳаво мўътадил шуда, боришот мешавад. Ба округ солна ба ҳисоби миёна 80—100 мм боришот шуда, 45 фоизи он баҳор, 10—11 фоиз ба тобистон рост меояд.

Хокҳо. Қабати хоки ҳудудҳои дар ҷойи аз об холишудаи баҳри Арал бо хусусиятҳои ба худ хос ҷудо шуда меистад. Ин хусусиятҳои хосро дар ҷамъшавии намакҳо дар таркиби хок, дар шўрбастагии онҳо ва дар ҳудуди калонро дар бар гирифтани шўрхоқҳо дидан мумкин аст. Хокҳои 80—90 фоизи ҳудуди

округ ба дараҷаи миёна шўр бастаанд. Ба туфайли ақиб нишастани оби Баҳри Арал, пеш аз ҳама, дар ҳудудҳои ба хушки табдилёфта, дар ҷойҳои релефи регии еол мавҷудбуда хокҳои регии биёбон, регшок ва шўршокҳои тақирмонанд ҷойгиранд.

Растанихо. Дар округ растанихо дар ҳоли вобаста ба навъи хок ва речаи намаки он ривоч ёфтаанд. Аз ҳамин сабаб, дар ҷойҳои, ки релефи регии еол мавҷуд аст, *саксаул, черкез, юлғун*, инчунин *шўраҳои яксола* паҳн шудаанд. Дар шўршокҳои тақирмонанд *юлғун, сарсазан, шўраҳои яксола* сабзанд, дар шўршокҳо *юлғун, сиёҳбароқ, кермек, шўраҳои яксола*, дар шўршокҳои марғзорӣ *шўраҳои яксола* паҳн шудаанд. Аз соли 1990 инҷониб, дар қабри Арал, ки аз оби баҳр холи шудааст, дар шўршокҳои сатҳашон бо қабати намаки сафед пӯшидашуда қариб, ки растанӣ намерӯяд.

Ба туфайли дар зонаи биёбон ҷойгир будани округи Арал дар ин ҷо бисёр ҳайвоноти хазанда ва хояндаҳо зиндагӣ мекунаанд. Лекин ба туфайли ноқулаиҳо, ки дар натиҷаи паст шудани сатҳи Арал ба вучуд омаданд, хусусан, шўршокҳо, бисёр шудани заминҳои шўршок-ботлоқҳо, инчунин набудани оби нӯшокии барои ҳайвонот зарур, кам будани растанихо саршумор ва намуди ҳайвонот хеле кам шудааст. Дар округ *юрмон, муши регӣ, ҷуфтпо, сангушт, рӯбоҳ, гург* ва *паррандаҳо* дучор меоянд.

Ҳифзи табиати округ. Аз сатҳи замини хушкие, ки дар натиҷаи ақиб нишастани оби Баҳри Арал ба вучуд омадааст, кўчиши регҳо ва чангу гарди омехтаи намак ба осмон паҳн шуда, ҳаворо ифлос карда, «борони намак» боронида истодааст. Ин ҳол, дар навбати худ, табиати муҳити гирду атрофро ифлос карда, муаммоҳои ҳам иқтисодӣ ва ҳам экологиро ба миён оварда истодааст. Аз ин сабаб, барои ҷараёно пешгирии карда, ҳифз намудани табиат вазифаҳои зеринро ба амал баровардан даркор. Барои пешгирии кўчиши регҳо, ба мақсади сусти кардани таъсири қувваи шамол, саддҳои гуногун, хусусан, ихотаҳо барпо кардан; дар ҳудудҳои релефи еол мавҷудбуда ва хавфи паҳншавии намак ба амал баровардани тadbирҳои фитомелиоратсия; пеш аз истифода бурдани марғзорҳо чораҳои муҳофизатиро ба амал баровардан; дар ҷойи муайяне дар ҳоли табиӣ ҳифз кардани ландшафти қисми хушкшудаи Арал, инчунин ба сифати ҳудуд (барои насли оянда) нигоҳ доштани он.

Имкониятҳои зерини истифодаи самаранок аз округи табиӣ-географии Арал мавҷуданд: дар қабри Арал конҳои калони нефт, газ, фосфорит, масолеҳи гуногуни сохтмон, намаки ош (захираи он 6 млрд т) ҳастанд; аз намакҳои ҳудудҳои ба хушки табдилёфта ба мақсади табобати ва чун объекти туристӣ истифода бурдани ҳудуд; аз ҳудудҳои қисми хушкшудаи Арал ба сифати марғзор истифода бурдан.

Савол ва супоришҳо

1. Аввалин маълумотҳо дар бораи Арал кай ва дар асари кадом олимон оварда шудааст ва Арал бо кадом номҳо номида шудааст?
2. «Дег» (қаъри) Баҳри Арал бо кадом роҳ пайдо шудааст ва он бори аввал кай бо об пур шудааст?
3. Омилҳоеро, ки ба паст шудани сатҳи оби Баҳри Арал сабаб шудаанд, номбар кунед.
4. Аз чӣ сабаб дар округ зимистон хунук ва дароз, тобистон бошад хушк, бориш кам?
5. Дар бораи дар оянда истифода шудани ҳудуди округ чиҳоро медонед?

§ 67. МАШҒУЛИЯТИ АМАЛӢ. ДОДАНИ ТАВСИФИ МУҚОИСАВӢ БА ОКРУГҲОИ ТАБИЙ-ГЕОГРАФИИ ЎЗБЕКИСТОН

1. Ба округҳои табиӣ географии Устюрт ва Сурхондарё дар асоси нақшаи зерин тавсифи муқоисавӣ диҳед:

— Фарқи округҳо аз ҷиҳати ҷойгиршавии географии аз чи иборат аст?

— Сохти релефи онҳо чи андоза ба ҳам монанд?

— Иқлими округҳо бо чи фарқ мекунанд ва ба он мавқеи географии ва хусусиятҳои ба худ хоси релеф чи хел таъсир мерасонанд?

— Ба фарқи обҳои дохилии ҳудудҳо таъсири релеф ва иқлим чи хел аст?

— Хок, растанӣ ва олами ҳайвоноти округҳо ба кадом дараҷа фарқ мекунанд ва кадом омилҳо ба он сабаб мешаванд?

2. Дар асоси нақшаи болоӣ ба округҳои табиӣ-географии Қизилқум ва Фарғона тавсифи муқоисавӣ диҳед.

3. Дар асоси нақшаи болоӣ ба округҳои табиӣ географии Зарафшони Миёна ва Поёноби Зарафшон тавсифи муқоисавӣ диҳед.

§ 68. ТАКРОРИ ҶАМЪБАСТӢ

Такрор аз рӯйи мавзӯҳои қисми дуюм. Ба воситаи саволу ҷавоб, тартиб додани тест ва ҳалли он гузаронида мешавад.

Мамнўгоҳҳои Ўзбекистон

Ном ва соли ташкили	Мавқеи географӣ, масоҳат ва релеф	Иқлим	Чиҳо муҳофизат мешаванд
1	2	3	4
Резервати давлатии биосфераи Поёноби Амударё (собиқ Бодайтўқай)	Дар Қароқалпоқистон, дар дельтаи Амударё, масоҳаташ 1000 га. Ҳамвории теппадори дар дельта ҳосилшуда	Мўтадил, тобистонаш гарм ва хушк, зимистонаш сарди миёна. Ҳарорати миёнаи солона +11°C, зимистон -5°C, тобистон +26°C, боришот тақрибан 80 мм	Ландшафтҳои соҳили маҷрои тўқайҳо, сафедорҳои арид ва кабудбарг, чигда, бед, қамиш, ҳаргуна ҳашарот зиндагонии мекунад, шабпараки рангинболи Туркистон, сўзанаки сиёҳбол, паррандаҳои гуногун, аз ҷумла морхўр, бургути думдароз, калхоти сиёҳ, фазан, хонгул ё оҳуи Бухоро, ҳук
Зарафшон, соли 1975	Дар Ўзбекистон, дар маҷрои миёнаи дарёи Зарафшон, масоҳаташ 2330 га. Терассаи маҷрои дарё ва болои маҷро, ҳамворӣ, баландии мутлақ 620—900 м	Континентали, субтропикӣ, ҳарорати миёнаи солона +13,8°C, дар июл +27,4°C, январ -0,9°C, боришоти солона 300 мм	Экосистемаи тўқайии соҳилидарёгии зонаи биёбон; аз растаниҳои камбӯ совринҷони пиёзшакли бисёрсола, шафран, сафедори кабуд, дўлонаи Туркистон, саканда; аз ҳайвонот ҳаргуна хояндаҳо — юрмонқозиқ, чайра, сағоби; фазан ва дигар паррандаҳо зери муҳофизатанд
Зомин, соли 1959	Дар Ўзбекистон, Дар паҳлӯи шимолӣ силсилакӯҳҳои Туркистони Фарбӣ, масоҳаташ 15600 га, соли 1978 боғи Миллии Ўзбекистон ташкил карда шуда, майдони он ба —31500 гектар васеъ карда шудааст. Кӯҳҳои баландии мутлақашон 1700 — 3500 м, водиҳои дарё, дараҳои гуногун мавҷуданд	Иқлимаш мўтадил, ҳарорати миёнаи солона +46,8°C, дар июл +15,9°C, дар январ -5,9°C, боришоти солона 400 мм	Аз растаниҳои арча, сафедори сиёҳ, пиёзи кӯҳӣ, ширеч, якчанд намуди лола, зирк, мармарак ва дигарҳо; аз ҳайвонот хирси маллаи бӯр, силовсин, бабри барфи, оҳуи кӯҳӣ, ки ба «Китоби Сурх» дароварда шудаанд; аз паррандаҳои лаклаки сиёҳ, бургут, ҳашарот, аз ҷумла шабпараки нодир зери муҳофизат мебошанд

1	2	3	4
Мамнўбоғи геологии Китоб, соли 1979	Дар паҳлўҳои кўҳҳои Зарафшони Ўзбекистон, дар соҳили рости сойи Ҳоқиқўрғон қойгир шудааст. Масоҳаташ 5378 га. Сатҳи замини он кўҳҳои баландиашон миёна (1500—2000 м)	Иқлимаш ба субтропикҳои хушк хос, континенталии шадид, ҳарорати моҳи январ -5°C , июл $+18^{\circ}\text{C}$, миқдори боришот тақрибан 600 мм	Мамнўбоғи ягонаи геологии Туркистон. Пайи ҳайвоноте, ки 300—400 млн сол пеш умр ба сар бурдаанд, чинсҳои кўҳӣ, намудҳои растаниҳои нодире, ки ба «Китоби Сурх» дохил шудаанд — юнонаи бузург, лолаи кўҳии бузург, чинори шарқ, пиёзи анзур, арчаи Зарафшон, олуҷаи сурх, ширеч, аз ҳашарот гаҳвораҷунбонҳо, мори айнақдори Туркистон, сузмор, сангпушт, бургут, кабк ва ғайра
Мамнўбоғи давлатии Сурхондарё	Дар Ўзбекистон, дар паҳлўҳои силсилакўҳҳои Кўҳитанг. Дар минтақаи хушки баландиаш миёна қойгир шудааст, дар шакли релефи кўҳӣ васеъ паҳн шудааст	Субтропикӣ хушк. Ҳарорати миёнаи солона дар атрофи $15-18^{\circ}$, дар моҳи январ тақрибан 0° , дар июн $+28^{\circ}$, $+30^{\circ}$, миқдори боришоти солона 300—400 мм	Ин ҳудуд вағани растаниҳои зиёди нодире эндемикӣ мебошад. Растаниҳои гулдор зиёд аст. Бузи чанбаршоҳ, силовсини Туркистон, хирси нохунсафед, паланг, мори капча, бургут, ки ба «Китоби Сурх» шомиланд, пайи ҳайвоноти қадима, динозавр, ёдгориҳои археологӣ, қабрҳо муҳофиза карда мешаванд
Нурота, соли 1975	Дар Ўзбекистон, дар қисми марказии кўҳҳои Нурота, дар баландии мутлақи 400—2000 м, масоҳати умумӣ 22135 га. Релефи кўҳҳои баландиаш паст ва миёна	Континенталӣ, хушк ва гарм. Ҳарорати миёнаи солона $+15,2^{\circ}\text{C}$, дар моҳи январ $-1,8^{\circ}\text{C}$, июл $+29,4^{\circ}\text{C}$. Миқдори боришот 250—550 мм	Як қатор намудҳои ҳайвонот, гўсфанди Қизилқум, чайра, бургут, сузмор, грифи сиёҳ, морхўр ва дигарҳо, аз дарахтҳо бодом, чормағз, арча муҳофиза карда мешавад
Чатқол, соли 1947	Дар Ўзбекистон, дар силсилакўҳҳои Чотқоли Тёншони Ғарбӣ. Масоҳаташ 35000 га, дар баландии 800—3500 м. Релефи кўҳҳои баланд ва миёна	Континенталӣ, дар баландии 1200 м, моҳи январ -16°C , июл $+23,5^{\circ}\text{C}$. Миқдори боришот 680—900 мм	Дар мамнўбоғ беш аз ҳазор намуди растаниҳо мавҷуд аст. Лолаи кўҳӣ ба «Китоби Сурх» воридшуда, пиёзи Писком, бересклет, арча, аз ҳайвонот бузи кўҳии Сибир, оху, хирси нохунсафед ҳифз мешаванд
Мамнўбоғи Ҳисор	Дар ёнаи ғарбии қаторкўҳи Ҳисор қойгир шудааст	Континенталӣ, моҳи январ $-10-18^{\circ}\text{C}$, июл $+20+23^{\circ}\text{C}$. Миқдори боришоти солона 900—1000 мм	Ландшафти баландкўҳ. Арча, зирк, наматак ва сагнўл; аз ҳайвонот хирс, паланги барфӣ, чайра ва сугури сурх ҳифз мешаванд.

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3
------------------------	---

Қисми I.

Географияи табиии Осиёи Миёна

§ 1. Мафҳум дар бораи кишвари табиий-географияи Осиёи Миёна	4
§ 2. Мавқеи географӣ, сарҳадҳо ва хусусиятҳои ба худ хоси кишвари табиии Осиёи Миёна	6
§ 3. Таърихи тадқиқи географияи Осиёи Миёна	9
§ 4. Аҳоли ва харитаи сиёсии Осиёи Миёна	11
§ 5. Мафҳум дар бораи харитаҳои географӣ, андозаҳои харита (проекцияҳо)	12
§ 6. Харитаҳои географӣ ва аломатҳои шартии онҳо	15
§ 7. Навъҳои харита ва истифода аз онҳо	18
§ 8. Харитаҳои топографӣ	20
§ 9. Истифода аз харитаҳои топографӣ	24
§ 10. Ченаки вақт. Минтақаҳои соат. Тақвимҳо	26
§ 11. Машғулияти амалӣ	30
§ 12. Сохти геологии Осиёи Миёна. Ҳисоби вақти геологӣ	31
§ 13. Таърихи ривҷёбии ҳудуди Осиёи Миёна. Канданиҳои ғойданоки он	33
§ 14. Хусусиятҳои асосии сохти сатҳи замин	36
§ 15. Иқлими Осиёи Миёна. Омилҳои, ки ба иқлим таъсир мерасонанд	38
§ 16. Анбӯҳи ҳаво. Сиклон ва антисиклонҳо	41
§ 17. Таърифи иқлими кишвар. Иқлими ҳамворӣ	43
§ 18. Иқлими кӯҳҳои Осиёи Миёна	45
§ 19. Тафовутҳои иқлимӣ дар Осиёи Миёна	46
§ 20. Мафҳуми умумӣ дар бораи обҳои Осиёи Миёна	48

§ 21. Дарёҳо	50
§ 22. Кўлҳо ва обанборҳо	52
§ 23. Обҳои зеризамини	54
§ 24. Мафҳум дар бораи хокҳо	55
§ 25. Хокҳои Осиёи Миёна	57
§ 26. Растаниҳои Осиёи Миёна	60
§ 27. Растаниҳои биёбон	61
§ 28. Растаниҳои адир, кўҳ ва яйловҳо	62
§ 29. Олами ҳайвонот	64
§ 30. Зонаҳои табиат	67
§ 31. Мафҳум дар бораи ноҳиябандии табиӣ-географии	70
§ 32. Кишварҳои хурд ва ноҳияҳои табиӣ Осиёи Миёна	74
§ 33. Муаммоҳои экологӣ ва ҳифзи табиати Осиёи Миёна	76
§ 34. Такрор	77

Қисми II.

Географияи табиӣ Ўзбекистон

§ 35. Мавқеи географии, сарҳадҳо ва масоҳати Ўзбекистон	78
§ 36. Релеф, соҳти геологӣ ва қанданиҳои фойданок	80
§ 37. Соҳти геологӣ ва тараққиёти релефи он	84
§ 38. Иқлими Ўзбекистон	87
§ 39. Фаслҳои сол ва ресурсҳои иқлимӣ	90
§ 40. Обҳои дохили ва сарватҳои оби Ўзбекистон	92
§ 41. Кўлҳо, обанборҳо ва обҳои рўйизамини	95
§ 42. Истифода ва ҳифзи сарватҳои оби Ўзбекистон	97
§ 43. Хокҳо, растанӣ ва олами ҳайвоноти Ўзбекистон	99
§ 44. Сарватҳои табиӣ Ўзбекистон ва ҳифзи онҳо	102
§ 45. Тавсифи маҷмӯаҳои табиӣ. Оқруғҳои табиӣ-географии Ўзбекистон	106
§ 46. Оқруғи табиӣ-географии Чирчиқ-Оқангарон	109
§ 47. Иқлим, обҳо, хокҳо, растанӣ ва олами ҳайвонот	112
§ 48. Оқруғи табиӣ-географии Фарғона	114
§ 49. Иқлим, обҳои дохили, хокҳо, қабати растанӣ ва олами ҳайвонот	118

§ 50. Округи табиий-географии Мирзочўл	120
§ 51. Иқлим, обҳо, хокҳо, растанӣ ва олами ҳайвонот	124
§ 52. Округи табиий-географии Зарафшони Миёна	126
§ 53. Иқлим, обҳои дохили, қабати хокҳо, растанӣ ва олами ҳайвонот	130
§ 54. Округи табиий-географии Қашқадарё	133
§ 55. Иқлим, обҳо, хокҳо ва олами ҳайвонот	137
§ 56. Округи табиий-географии Сурхондарё	140
§ 57. Иқлим, обҳо, хокҳо ва олами ҳайвонот	143
§ 58. Округи табиий-географии Поёноби Зарафшон	146
§ 59. Иқлим, обҳо, хокҳо, растанӣҳо ва олами ҳайвонот	149
§ 60. Округи табиий-географии Қизилқум	152
§ 61. Иқлим, обҳо, хокҳо, растанӣҳо ва олами ҳайвонот	153
§ 62. Округи табиий-географии Поёноби Амударё	157
§ 63. Иқлим, обҳо, хокҳо, растанӣҳо ва олами ҳайвонот	159
§ 64. Округи табиий-географии Устюрт	162
§ 65. Иқлим, обҳо, хокҳо, растанӣҳо ва олами ҳайвонот	164
§ 66. Округи табиий-географии Арал	165
§ 67. Машғулиятҳои амалӣ. Додани тавсифи муқоисавӣ ба округҳои табиий-географии Ўзбекистон	169
§ 68. Такрори ҷамъбасти	169
Илова	170

26.82
Г 38 **География [Матн]: Географияи табиии Осиёи Миёна. Географияи табиии Ўзбекистон:** китоби дарси барои синфи 7 мактабҳои таълими миёнаи умумӣ /П.Фуломов ва диг./Тарҷумон А. Тоҳириён/ — Нашри чоруми такмилёфта ва пуррашуда — Тошканд: Хонаи эҷодии таъбу нашри «O‘qituvchi», 2017. — 176 саҳ.
ISBN 978-9943-22-096-6

УЎК: 91(075.3)
КБК 26.82я72

ПОТИҲКАМОЛ ФУЛОМОВ
ҲУРБОЙ ВАҲОБОВ
ПАТТОҲ БАРАТОВ
МУРОД МАМАТҚУЛОВ

ГЕОГРАФИЯ

7- sinf uchun darslik
(Tojik tilida)

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan to‘rtinchi nashri

«O‘qituvchi» nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2017

Муҳаррир *З. Файзуллаева*
Муҳаррири бадеи *Ш. Одилов*
Муҳаррири техники *С. Набиева*
Мусахҳаҳ *Т. Ёдгорова*
Саҳифабанди компютери *З. Файзуллаева, М. Салимова*

Литсензияи нашриёт АИ №291, 04.11.2016. Ба чоп аз оригинал макет 26.07.2017 иҷозат дода шуд. Андозаи 70×100¹/₁₆. Кегли 11 шпондор. Гарнитурани „Times TAD“. Бо усули офсет чоп шудааст. Коғази офсет. Чузби шартии чопи 12,90. Чузби нашрию ҳисоби 9,92.
Тездоди нашр 6 619 нусха. Супориши № ____

Хонаи эҷодии таъбу нашри „O‘qituvchi“-и Агентии матбуот ва ахбороти Ўзбекистон. Тошканд, 206, даҳаи Юнусобод, кўчаи Янгишаҳар, хонаи 1. Шартномаи № 56-17.

Чадвали нишондиҳандаи ҳолати китоби ба ичора дода шуда

Р/т	Ному насаби хонанда	Соли хониш	Ҳолати китоб ҳангоми гирифтани	Имзои раҳбари синф	Ҳолати китоб ҳангоми супоридан	Имзои раҳбари синф
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Китоби дарсии ба ичора дода шуда, дар охири соли хониш чадвали боло аз тарафи раҳбари синф дар асоси меъёрҳои зерини баҳо пур карда мешавад:

Нав	Ҳолати китоби дарси ҳангоми бори аввал супоридан.
Хуб	Муқовааш бутун, аз қисми асосии китоби дарси ҷудо нашудааст. Ҳамаи варақҳои ҳаст, надаридааст, ҷудо нашудааст, дар саҳифаҳо навишт ва хатҳо нест.
Қаноатбахш	Муқова қач шудааст, қанорҳои қоҳида, якчанд хатҳо қашида шудаанд, ҳолати аз қисми асосӣ ҷудошавӣ дорад, аз тарафи истифодабаранда қаноатбахш таъмир шудааст. Варақҳои ҷудошудааш аз нав таъмир шудааст, дар баъзе саҳифаҳо хат қашида шудаанд.
Ғайри-қаноатбахш	Муқова хат қашида шудааст, даридааст, аз қисми асосӣ ҷудо шудааст ё ки умуман нест, ғайриқаноатбахш таъмир шудааст. Саҳифаҳо дарида, варақҳо намерасанд, хат қашида, ранг карда шудааст, китобро барқарор карда намешавад.